UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET

MIRZA HASAN ĆEMAN

ABDULLAH-PAŠINA DŽAMIJA U TEŠNJU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sarajevo, 2015.

MIRZA HASAN ĆEMAN
ABDULLAH-PAŠINA DŽAMIJA U TEŠNJU U BOSNI I HERCEGOVINI

THE ABDULLAH-PASHA MOSQUE IN TEŠANJ, BOSNIA AND HERCEGOVINA

Urednik:
Prof. dr. Salih Fočo

Recenzenti:
Dr. Ibrahim Krzović, profesor emeritus
Prof. dr. Senaid Hadžić

Izdanje:
Prvo

Izdavač:
Filozofski fakultet u Sarajevu

Sarajevo, 2015.

Elektronsko izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.85(497.6 Tešanj)
726.2(497.6 Tešanj)

ĆEMAN, Mirza Hasan
Abdullah-pašina džamija u Tešnju u Bosni i Hercegovini : s razmatranjima o dataciji Sejjid-Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u tešnju [Elektronski izvor] / Mirza Hasan Ćeman. Sarajevo : Filozofski fakultet, 2015. 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slike ; 12 cm

Način dostupa (URL):
http://www.ff-eizdavastvo.ba/Knjige.aspx. - Nasl. s naslovnog ekrana.

ISBN 978-9958-625-57-2

COBISS.BH-ID 22470150

MIRZA HASAN ĆEMAN

ABDULLAH-PAŠINA DŽAMIJA U TEŠNJU U BOSNI I HERCEGOVINI

S razmatranjima o dataciji Sejjid- Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju

THE ABDULLAH-PASHA MOSQUE IN TEŠANJ, BOSNIA AND HERCEGOVINA

With reflections on the dating of the Sayyid Sulejman, Hasanbegović or Guvanjska (Harman) mosque and the location of the Tophana or Tabhana mosque in Tešanj

Sarajevo, 2015.

Posvećeno

Ademu Handžiću

SADRŽAJ

IZRAZI ZAHVALNOSTI 9

ABSTRAKT I KLJUČNE RIJEČI 11

POPIS ILUSTRACIJA 13

UVOD 15

ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) *DŽAMIJA* U TEŠNJU U NAŠOJ HISTORIOGRAFIJI 21

TEŠANJSKI *SIDŽIL* IZ 1639-1642. GODINE 35

RAZMATRANJE NOVOG MIŠLJENJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI ABDULLAH-PAŠINE (AVDI-PAŠINE) *DŽAMIJE U TEŠNJU* 49

PITANJE POSTOJANJA MUSTAFA-PAŠINE *DŽAMIJE* U TEŠNJU 59

ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) *DŽAMIJA* I ISTOIMENA *MAHALA* 65

RAZMATRANJA O MOGUĆOJ SUDBINI ABDULLAH-PAŠINE (AVDI-PAŠINE) *DŽAMIJE* U TEŠNJU 1697. GODINE 79

RAZMATRANJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI SEJJID SULEJMANOVE, HASANBEGOVIĆA ILI GUVANJSKE (*HARMAN*) *DŽAMIJE* U TEŠNJU 89

RAZMATRANJA O PROSTORNOM POLOŽAJU (UBIKACIJI) TOPHANA ILI TABHANA *DŽAMIJE* U TEŠNJU 99

ZAKLJUČAK 105

SUMMARY 121

IZVORI I LITERATURA 127

Skraćenice **127**

IZVORI **127**

KARTOGRAFSKI IZVORI 127

OBJAVLJENI IZVORI **128**

OPĆA DJELA **129**

OSTALA DJELA **129**

ELEKTRONSKI (INTERNET) IZVORI **132**

RECENZIJE 133,135

BILJEŠKA O AUTORU KNJIGE 145

IZRAZI ZAHVALNOSTI

Pri pisanju ove knjige koristio sam usluge i pomoć više ustanova i osoba. Posebnu zahvalnost dugujem niže navedenim ustanovama za dozvolu da koristim određenu dokumentaciju za istraživanje i objavljivanje. To su: *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Odjeljenja za arheologiju - Dokumentacija*, Sarajevo, *Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, *Ratni arhiv - Državni arhiv Austrije*, Beč, *Služba za katastar, urbanizam i imovinsko pravne poslove* Općine Tešanj i *Centar za kulturu i obrazovanje*, Tešanj.

Također, osobitu zahvalnost izražavam i pojedinim osobama koje su na različite načine dale doprinos pisanju ove knjige: prof. dr. Ahmedu Aličiću iz Sarajeva za uvid u prijevod pojedinih dijelova Tešanjskog *sidžila*, prof. dr., dipl. ing. arh. Madždi Bećirbegović iz Sarajeva za dozvolu da se autorski crtež tlocrta Avdi-pašine *džamije* u Tešnju grafički obradi i objavi, dr. Jozi Džambi iz Münchena za dopunske informacije o ilustracijama koje se odnose na pohod princa Eugena od Savoye u Bosnu 1697. godine, koje su bile priređene za posebnu izložbu a koje se nalaze u *Ratnom arhivu* kao odjelu *Državnog arhiva* Austrije te mr., dipl. ing. arh. Aneli Kuršumliji iz Sarajeva za grafičku obradu navedenog crteža.

Posebnu zahvalnost izražavam i gospodinu Nadiru Medariću, Pomoćniku Općinskog načelnika u *Službi za katastar, urbanizam i imovinsko pravne poslove* Općine Tešanj za profesionalnu uslužnost i strpljenje pri pronalaženju i ustupanju na korištenje katastarske i kartografske dokumentacije. Za podatke o rahmetli Ašir-agi Mujičiću zahvaljujem se akademskom slikaru Ahmetu Hunduru iz Tešnja.

Također, posebnu zahvalnost izražavam recenzentima knjige dr. Ibrahimu Krzoviću, profesoru emeritusu i prof. dr. Senaidu Hadžiću. Za prijevod sažetka na engleski jezik zahvaljujem se gospođi Sabi Risaluddin.

Rukopis ove knjige pisan je u dvije faze. Prvo je izvorno bio zamišljen i napisan kao članak koji je bio naslovljen istim naslovom. Taj članak ponuđen je krajem 2012. i početkom 2013. godine na objavljivanje Redakciji *Anala* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Nažalost, spomenuta redakcija članak je odbila zbog njegove dužine koja je prelazila uobičajene zahtjeve određene za obim članaka. Rukopis spomenutiog članka potom je prerađen i proširen rezultatima novih istraživanja.

Na kraju, rukopis ove knjige ponuđen je za objavljivanje bez bilo kakvih uvjeta *Centru za kulturu i obrazovanje,* Tešanj, *JU Opća biblioteka*, Tešanj, *JU Muzej*, Tešanj, *Općini Tešanj* i *Medžlisu Islamske zajednice*, Tešanj. Nažalost, navedene ustanove nisu imale interes da objave štampano izdanje ove knjige.

Svoju zahvalnost dugujem i supruzi Almi za svo strpljenje, odricanja, ukazano povjerenje i sugestije.

Sarajevo, novembra 2013. Mirza Hasan Ćeman

ABSTRAKT I KLJUČNE RIJEČI

Autor razmatra pitanje datacije i atribucije Avdi-pašine *džamije* u Tešnju u kontekstu mišljenja Adema Handžića da navedena *džamija* u stvari predstavlja Mustafa-pašinu *džamiju* koju spominje Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine. Na temelju podataka iz spomenutog Tešanjskog *sidžila* u prijevodu profesora Ahmeda Aličića može se zaključiti da se u spomenutom *sidžilu* ne spominju niti Mustafa-paša niti Mustafa-pašina *džamija*. U navedenom historijskom izvoru spominje se samo Mustafa-beg (sin Ahmed-paše) porijeklom iz sela Hranković kraj današnjeg gradića Teslića, koji je uvakufio određena sredstva za održavanje određenih objekata u Tešnju. Moglo bi se, uvjetno, zaključiti da su ta sredstva dijelom bila uvakufljena i za Mustafa-begovu *džamiju* u Tešnju. Drugim riječima, ne postoje historijski podaci niti neka druga naučna metodologija na temelju kojih bi se izjednačila Avdi-pašina *džamija* s Mustafa-begovom ili nepostojećom Mustafa-pašinom *džamijom*.

U nastavku autor razmatra moguće *terminus post quem* i *terminus post quem non* za nastanak Avdi-pašine *džamije* i zaključuje da je spomenuta *džamija* ucrtana u cteže nastale pri opsadi Tešnja od strane autrijske vojske pod zapovjedništvom princa Eugena od Savoje 1697. godine. Stoga se godina 1697. može smatrati *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*. S druge strane, godina početka Kandijskog rata 1645. mogla bi se uvjetno smatrati prvim mogućim *terminus post quem* za nastanak *džamije*. Međutim, kako se veoma rijetko *džamije* podižu u ratnim uvjetima i vremenima moglo bi se, uvjetno, pretpostaviti mogućnost da je Avdi-pašina *džamija* mogla nastati u vremenu oko 1639.-1642. godine. To što spomenuti *sidžil* ne spominje ovu *džamiju* u navedenim godinama ne isključuje mogućnost da ista *džamije* nije mogla biti podignuta neposredno pred 1639.-1642. godinu, tokom navedenih godina ili neposredno poslije njih. U svakom slučaju sigurno određeni *terminus post quem* za nastanak Avdi-pašine *džamije* je 1604. godina. Naime, te godine Avdi-pašina *džamija* nije upisana u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. U knjizi autor raspravlja i o mišljenju da je spomenutu *džamiju* mogao podići bivši *kadija* Tešnja Ahmed Seid Defterdarević u vremenu između ili oko 1740.-1742. godine i navodi neutemeljenost navedenog mišljenja jer se godina 1697. može smatrati za *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*.

U nastavku autor raspravlja i o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjaske (Harman) *džamije* u Tešnju. Po ovom pitanju autor utvrđuje da se godina 1753. može se smatrati za *terminus post quem non*, odnosno za *terminus ante quem* za izgradnju navedene *džamije*. Naime, Sejjid-Sulejmanova *džamija* prvi put se spominje u izvoru iz 1753. godine. Drugi podatak po kojem je ova *džamija* obnovljena od

strane Sejjida-Sulejmana 1863. godine predstavlja drugi važan terminacijski međaš. Navedeni datum (1863.) predstavlja *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*. Ona je svakako nastala prije njene obnove 1863. godine. Kako spomenuti crteži opsade Tešnja iz 1697. godine ne donose prikaz objekta Guvanjaske (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanove *džamije* može se zaključiti da godine 1697. i 1753. mogu i trebaju uzeti kao vremenski okvir nastanka navedene *džamije*. Drugim riječima godina 1697. predstavlja *terminus ante quem non*, odnosno *terminus post quem* za nastanak ove *džamije* dok godina 1753. predstavlja suštinski *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*. Uporedo s razmatranjima o dataciji i atribuciji Sejjid-Sulejmanove *džamij*e autor raspravlja i o istoimenoj *mahali* (poznata i kao Gumno ili *mahala Harman*) te o nastanku Ciganske *mahale*, odnosno *mahale* Ciganluk ili Karanfil *mahale* u Tešnju.

Na kraju autor govori i o pitanju postojanja Tabhana *džamije* u mahali Tabaci u Tešnju u kontekstu mišljenja iznesenog od strane Adema Handžića. Na temelju promjene načina čitanja određenog termina koji je ujedno i toponim (Tophana *mahala*, Tophana *džamija* promijenjeno u Tabhana *mahala*, Tabhana *džamija*) u dva prijevoda Tešanjskog *sidžila* iz 1740.-1746. (objavljen 1984. godine) i *Sidžila Tešanjskog kadiluka iz 1740-1752. godine* (objavljen 2005. godine) od strane istog prevoditelja te prostorne urbane analize *kasabe* Tešanj, autor knjige smatra da *Tabhana džamija* kao četvrta *džamija* u *mahali* Tabaci uopće nije postojala. Odnosno, autor smatra da je naziv *Tabhana džamija* predstavljao samo jedan od oblika naziva za Hadži Aliju *džamiju* (poznata i kao Donječaršijska ili *Dibekhana džamija*).

Ključne riječi: Tešanj, Tešanjska *nahija*, *palanka* / *kasaba* Novi Šeher, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine, *Sidžil tešanjskog kadiluka* (1740.-1752.), Mustafa-paša, Mustafa-beg, Ahmed-paša, Abdullah-paša Defterdarija Sarajlija, Ahmed Seid Defterdarević, Mustafa-pašina *džamija*, Abdullah-pašina (Avdi-pašina ili Defterdarija) *džamija*, Mustafa-begova *džamija* i Mustafa-begov *vakuf*, Sejjid Sulejmanova *džamija* (Hasanbegovića, Harman ili *džamija* na Gumnu), *mahala* Tophana ili Tabhana, *džamija* Tophana ili Tabhana, Sufi Oručev *mesdžid* i/ili Hamza-begova *džamija*, Hadži Nesuhova ili Kapa *džamija*, Ciganluk ili Karanfil *mahala*, opsada Tešnja od strane autrijske vojske 1697. godine, Maglaj, princ Eugen od Savoye, grof Luigi Marsigli.

POPIS ILUSTRACIJA

SLIKE

Slika 1. Isječak - *Austro-ugarska katastarska karta (mapa, plan)* u izdanju *K. u. K. Militärisch-Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882*.

Slika 2. Isječak - *Austro-ugarska katastarska karta (mapa, plan)* u izdanju *K. u. K. Militärisch-Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882*.

Slika 3. Crtež opsade Tešnja 1697. godine**.** Autor grof Luigi Marsigli ili njegov nepoznati crtač. Univerzitetska biblioteka Bologna. Prema Hamdija Hajdarhodžić, [Priredio], *Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*. Zagreb, 1996, 110.

Slika 4. Crtež opsade Tešnja 1697. godine. Nepoznati autor - crtač u austrijskoj vojsci. *Ratni arhiv* - odjel *Državnog arhiva Austrije* u Beču. Objavljeno u djelu [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. "Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil. Izvadak iz dnevnika prenesen je u nedovoljno preciznom prijevodu pod naslovom Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu*. U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, 165-169, crtež je reproduciran na str. 168.

Slika 5. Pogled sa tešanjske tvrđave na *mahalu* Gumno (*Harman*), gore lijevo, i Avdi-pašinu *mahalu* s istoimenom *džamijom*, gore sredina, august 2009. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Slika 6. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Slika 7. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Slika 8. Avdi-pašina *džamija*. Tlocrt. Prema Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1990, 60, sl. 45, br. 14.

Objavaljeno s dozvolom autorice. Slika a) izvorni crtež tlocrta *džamije*. Slika b) grafički pročišćen crtež tlocrta *džamije*. Grafičko pročišćenje crteža mr., dipl. ing. arh. Anela Kuršumlija.

Slika 9. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Ulazna vrata. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Slika 10. Avdi-pašina *džamija*. Ulazna vrata. Prema Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1990, 169, sl. 189. Objavaljeno s dozvolom autorice.

Slika 11. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. *Tarih* nad ulaznim vratima. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Slika 12. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. *Tarih* nad ulaznim vratima. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

TABELA

Tabela 1. Proračun broja stanovnika *kasabe* Tešanj prema *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka* iz 1604. godine. U proračun je uzeta pretpostavka da su i stanovnici s *baštinama* ili s pola *čifta* bili nositelji domaćinstva u mogućim varijacijama od 5 ili 6 članova.

UVOD

Prvi evidentirani i objavljeni podatak o *džamijama* u Tešnju pojavljuje se u javnosti početkom osamdesetih godina 19. stoljeća u jednom posebnom obliku. Naime, austrijsko – madžarski katastarski snimak iz 1882. godine donosi plan *kasabe* Tešanj na kojem su, pored ostalih objekata, ucrtane i tada postojeće (?) *džamije*.[1] Prikaz arhitektonskih objekata na spomenutom katastarskom planu veoma je zgusnut u središnjoj prostornoj zoni Tešnja dok su, nasuprot tome, periferne zone naselja slobodno raspršene bilo zrakasto bilo amorfno u pravcu toponima Krndija i današnjih zaselaka Bukva i Hrvatinovići.

Na temelju navedenog katastarskog plana, ali i drugih izvora, moglo bi se zaključiti da je Tešanj do 1878. godine imao najmanje 9-10 *džamija*. Međutim, broj *džamija* koje su postojale u Tešnju ne može se sa sigurnošću utvrditi. Potrebno je naglasiti da u pojedinim slučajevima danas nije moguće ili je veoma teško identificirati vjerske objeke (*džamije*) koje donose (spominju) historijski izvori s postojećim objektima i mogućim lokacijama *džamijā* u samom Tešnju. Neke *džamije* spominju se pod dva ili više različitih imena, dok su najmanje 3-4 *džamije* u proteklom vremenu nestale u složenim političkim, vojnim i ekonomskim zbivanjima ili načinom njihovog održavanja (požar ?). Tj., prestale su postojati kao vjerske ustanove i arhitektonski objekti. Tako, npr., neke *džamije* koje spominju historijski izvori danas se ne mogu tačno utvrditi (identificirati) i prostorno smjestiti (ubicirati) u okvirima naselja Tešanj. Još uvijek ne mogu se tačno identificirati i ubicirati *džamije* i *mesdžidi*: Sipahi Mehmedova *džamija* (spomenuta 1660.-1661. godine), *šejh* Hasan *efendijina džamija* (spomenuta 1660.-1661. godine), Hadži Omerova *džamija*, *Tophana džamija, džamija* Ishak-bega, sina Ali-begova[2] i *Mesdžid* Hajdar-Hana. Ukoliko bi se pretpostavilo da se

[1] Vidj. *Austro-ugarska katastarska* mapa u izdanju *K. u. K. Militärisch - Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882. 4-te Katastral Vermessungs Abteilung. Geometer Paul Živanović k. k. Oblt (Oberleutenant). Adjunkt Johann Matesich*. Razmjer 1: 3125.

[2] Podatke o ovoj *džamiji* donosi Aladin Husić na temelju analize historijskih izvora. Prema A. Husiću „*Postojeća literatura ne spominje ovu džamiju. Iz raspoloživog se vidi da je nastala u drugoj polovini 17. stoljeća. Ona je imala i svoj vakuf*". Također, A. Husić smatra da je to bila „*značajnija džamija*" i da je „*Vjerovatno (je) nastala na mjestu neke od prethodnih džamija ili mesdžida koji nisu očuvani*". Vidj. Aladin Husić, „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)". U: *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke 29-30 (2009), 55-56, pod br. 2.7. Međutim, i pored relativno prihvatljive pretpostavke o mogućem podizanju nove *džamije* na mjestu neke od prethodnih potrebno je pretpostaviti i mogućnost preslojavanja imena izvornog *vakifa* imenom mlađeg *vakifa* koji je mogao, u kasnijem razdoblju postojanja *džamije*, izvršiti

navedene *džamije* kriju pod nazivima nekih poznatih *džamija* tada bi se moglo reći da je Tešanj imao samo 9 do 10 *džamija* (tj., iz ukupnog broja evidentiranih *džamija* /14 ili 15/ potrebno je oduzeti broj *džamija* i *mesdžida* /5, uključujući i Serava *džamiju*/ prostorni smještaj kojih nam nije poznat = 9 ili 10). Međutim, u izvorima spomenuta Serava *džamija*, inače poznata najstarijoj generaciji mještana, mogla bi se dodati navedenom broju *džamija*: 14 + 1 ili 9 +1, tako da se broj evidentiranih ili na neki način spomenutih *džamija* u Tešnju u osmanskom razdoblju mogao kretati od 10 do 15 uz navedeni uvjet da se neke *džamije* čije prostorne lokacije ne znamo kriju pod nazivima nekih *džamija* čije prostorne lokacije danas poznajemo. Obje grupe *džamija* svojim nazivima ne odgovaraju jedne drugima.[3] Stoga se može zaključiti da je ukupni broj *džamija* u Tešnju mogao biti znatno manji od 9 ili 10![4] Pitanje ubikacije Serava *džamije* ostavio sam u jednom svom radu[5] otvorenim jer mi je njeno prostorno smještanje (ubikacija) tada bilo poznato samo u općim prostornima odnosima grada Tešnja. No, detaljnom analizom austro-ugarske katastarske dokumentacije krupnijeg razmjera utvrđen je njen precizniji prostorni smještaj u neposrednoj blizini *Čaršije* uz ulicu koja se proteže (vodi) od *Čaršije* prema Avdi-pašinoj *džamiji*. Danas se na mjestu Serava *džamije*, jednim dijelom, nalazi stambeni objekt. Njena tačna prostorna ubikacija danas je moguća i istu je potrebno znanstveno utvrditi i rezultate objaviti, a sām prostorni smještaj označiti radi razumijevanja prostornog razvoja grada Tešnja i razvoja islamskih vjerskih i odgojnih ustanova i objekata.[6]

Iz jednog historijskog izvora, tačnije *Opširnog popisa Bosanskog sandžaka* iz 1604. godine, vidljivo je da je u Tešnju navedene godine postojala samo jedna *džamija*

---

obnovu ili samo određene popravke na ovoj *džamiji*. Zbog svega navedenog *džamija* Ishak-bega, sina Ali-begova ne može se danas pouzdano ubicirati u urbanoj topografiji Tešnja.

[3] Navedena računska operacija vrijedi ukoliko Serava *džamija*, u stvari, nije predstavljala jednu od nepoznatih *džamija* u *kasabi* Tešanj. Naime, termin Serava *džamija*, kao i *Čaršijska* (ili *Sukija*) *džamija*, predstavlja topografski termin koji se sačuvao sve do danas i isti određuje smještaj navedene *džamije* u prostornoj urbanoj strukturi i topografiji Tešnja. Nasuprot tome naziv *džamije* koji u sebi sadrži ime izvornog *vakifa* ili obnovitelja *džamije* najčešće ne određuje smještaj navedene *džamije* u prostornoj urbanoj strukturi i topografiji naselja osim ukoliko i taj podatak nije tačno (izričito) naveden.

[4] Namjeravam, ukoliko mi to dopuste prilike, jedan poseban kratki rad posvetiti pitanju najvećeg mogućeg broja *džamija* u kontekstu sadržaja, strukture i funkcijā arhitektonskih objekata te topografije i naseobinske hijerarhije u Tešnju kao naselju urbanog tipa u vremenskom razdoblju od 16. stoljeća do 1878. godine.

[5] Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja 1463.-1878*. Tešanj, 2006, 60-70, 76.

[6] Godine 2009. predložio sam Općini Tešanj da se provede Helmertova transformacija koordinata objekta Serava *džamije* iz austro-ugarskog poliedarskog premjera u današnji Gaus Kriegerov premjer i da se na temelju dobijenih koordinata na nekadašnjoj lokaciji ove *džamije* obilježe na postojećoj površini linije protezanja gabarita Serava *džamije*. Nažalost, ovaj prijedlog ostao je bez podrške ili iz razloga nerazumijevanja važnosti tog čina ili iz razloga nepostojanja financijskih sredstava.

s još jednim *mesdžidom*.[7] U kasnijim stoljećima broj *džamija* se povećao, a do danas one su poznate na temelju očuvanih objekata, usmenih predanja i historijskih izvora. Promjene u porastu broja *džamija* predstavljale su, očito, rezultat razvoja i porasta važnosti *kasabe* Tešanj u prilikama i događajima tokom 17., 18. i, dijelom, 19. stoljeća. Smatram da je u takvim prilikama došlo i do znatnijeg razvoja kako samog naselja (*kasabe*), tako i mjesne tvrđave koja je popravljana, obnavljana i proširivana u dva navrata – početkom i sredinom 18. stoljeća (prvi put 1703.-1704. godine, a zatim drugi put 1745.-1747. godine).[8]

Također, može se pretpostaviti da je Tešanj dobio i određeno populacijsko „povećanje“ doseljavanjem određenog broja stanovnika (izbjeglica = *muhadžira*) krajem 17. stoljeća iz izgubljenih osmanskih posjeda u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Madžarskoj te tokom zbivanja na tlu Bosanskog *ejaleta* u 18. stoljeću. Stoga, može se reći da su sve takve demografske promjene kao posljedicu mogle imati i povećanje broja *džamija* u *kasabi* Tešanj.[9] Godine 2013. Tešanj je imao pet *džamija* koje su poznate pod slijedećim imenima: *Čaršijska* ili Ferhad-begova (odnosno, *Sukija*)

[7] Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlugu (TK) = Ankara, TK, No 477, 478 i 479 = Amina Kupusović, „Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine”. *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*, Tomus decimus, Serija II, Defteri, knjiga 4, sv. III. Fehim Nametak (ur.). Orijentalni institut Sarajevo i Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo. Sarajevo, 2000, 360-363.

[8] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, II (Istočna i centralna Bosna), Sarajevo, 1977, 1998², 257-258 (u nastavku skraćeno kao *IEBIH*). Ostaje otvorenim pitanje eventualnog oštećenja tešanjske tvrđave u zbivanjima tokom austrijsko-osmanskog rata 1716.-1717. godine (završen Požarevačkim mirom 1718. godine) i potom, posebno, tokom novog austrijsko-osmanskog rata od 1737. do 1739. godine (započet po izbijanju rusko-osmanskog rata 1735.-1739. godine, završen Beogradskim mirom 1739. godine). Smatram da je akcija obnove tešanjske tvrđave u vremenu od 1745. do 1747. godine predstavljala više preventivnu mjeru nakon zbivanja tokom rata od 1737. do 1739. godine. Poučene težinom austrijskih ofanzivnih operacija u navedenom ratu središnja i mjesna osmanska vlast odlučile su se na ojačavanje više utvrđenja među kojima i tvrđave (grada) u Tešnju. O ovom pitanju govorit ću u jednom od narednih poglavlja knjige. O prilikama u Tešnju tokom 18. stoljeća vidjeti rad Enes Pelidija, „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću”. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo, XXXI (2010), 85 i d.

[9] Alija Nametak, „Tešanj”. *Novi Behar* 6(1932/33), br. 4-5, str. 50-51, Sarajevo; Hamdija Kreševljaković, „ Stari bosanski gradovi”. *Naše starine* 1(1953), 17(21), Sarajevo, objavljeno i u djelu Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991, 407; Đoko Mazalić, „Tešanj”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* u Sarajevu N.S. 8(1953), 289-302; Đoko Mazalić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1966, Tom IV, 416, s. v. *Tešanj*; Osman Asaf Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća”. *Novi Behar* VII(1933-1934), 8-10, 126-127. Sarajevo; Osman Asaf Sokolović, „Tešanj prije tri stoljeća”. Kalendar *Narodna uzdanica* za 1942. g., Sarajevo, 1941, 166-176. - objavljeno i kao posebno izdanje pod istim naslovom u Sarajevu 1942. g., 15. str. Općenito o bosanskim gradovima za vrijeme osmanske vlasti vidjeti Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Orijentalni institut, Sarajevo 2(1951), 160-161. Objavljeno i u okviru djela Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela* II. Sarajevo, 1991, 523-716, posebno 571-572.

džamija, *Tabačka* (*Dibeghana*, Riječka ili Donječaršijska) *džamija*, Hamza-begova *džamija* (smještena iza zgrade austro-ugarskog *Konaka* /danas zgrada Općine/), Avdi-pašina (prema nekim navodima naziva se i Mustafa- pašina /?/ ili Ciganlučka /?/) *džamija* i Sejjid Sulejmanova (naziva se još i Hasanbegovića *džamija*, *džamija* na Gumnu, Guvanjska ili *Harman džamija*).[10]

Svaka od navedenih tešanjskih *džamija* ima svoju historiju, svoju sudbinu i svoju priču o njenom „životu" u okvirima *džemata* kojem pripadaju i samog mjesta - Tešnja. Među navedenim *džamijama* mogu se neke izdvojiti i promatrati posebno u određenom kontekstu kojeg određuju historijski događaji, razvoj naselja, društvene migracije i sl.[11]

Iz navedenog može se zaključiti da su se neka zbivanja, posebno ona iz 1697. godine, na neki način odrazila i na sudbinu nekih tešanjskih *džamija*. O sudbini jedne od tešanjskih *džamija* tokom zbivanja 1697. godine govore neki historijski izvori koje se može i treba promatrati u njihovom međusobnom odnosu, a objekt na koji se isti odnose treba promatrati i u naseobinskom prostornom konteksu. Radi se o Avdi-pašinoj (ili Mustafa-pašinoj ?) *džamiji* u (Avdi) Pašinoj *mahali* u Tešnju, koja se ponekad naziva i *Ciganlučka* [?] *džamija*. U ovoj knjizi želim nešto više reći o Avdi-pašinoj (Mustafa-pašinoj /?/, odnosno o „Ciganlučkoj /?/") *džamiji*, za koju je Adem

[10] Iz ovog popisa izostavljene su *džamije* u prigradskim naseljima Bukva (i danas je u funkciji) i Hrvatinovićima (danas više ne postoji) te *džamija* na Krndiji koja je podignuta iza (nakon) 1996. godine. O ovoj *džamiji* vidj. Adem Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the 19th Century in Bosnia*. OIC-RCICA. Istanbul, 1996, 40, pod. br. 8; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 73; Aladin Husić, Nav. dj., 58-60.

[11] O Ferhad-begovoj *džamiji* govorio sam u više navrata u različitim kontekstima. Vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 60-70; Mirza Hasan Ćeman, „O jednom *mezaru* u Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju". U: *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga XVI/2, Sarajevo 2012, 247-267; Mirza Hasan Ćeman, „Odlike obilježja nad *mezarom* Ferhad-bega, sina Iskenderova-*vakifa kasabe* Tešanj". *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 40(2011), 255-275. Sarajevo. Nedavno sam jedan poseban monografski rad posvetio upravo Ferhad-begovoj *džamiji*. Vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Ferhad-begova džamija u Tešnju-Prilog antropologiji arhitekture i historijskoj urbanoj antropologiji Tešnja*. Sarajevo, 2012, passim. O Kapa (ili *hadži* Nesuhovoj) *džamiji* imam namjeru govorit u jednom radu kojeg pripremam i u kojem će ova *džamija* biti promatrana u okviru određenih historijskih i vojnih zbivanja u Tešnju 1697. godine. Istraživanja ove teme u najvećoj mjeri su završena. Ostaje da se pokuša ostvariti uvid u posebne ratne vojne zapisnike, ukoliko oni postoje, tokom djelovanja austrijske vojske pod Tešnjom u *Ratnom arhivu* kao odjelu *Državnog arhiva* u Beču. Tek potom bi bilo moguće provesti trigonometrijska mjerenja na području samog Tešnja u cilju razumijevanja događanja u toku spomenute opsade tvrđave i grada. Kako u Tešnju ne postoje interesi da se podupre ovakav istraživački projekt pojavljuju se prepreke financijske naravi za njegovu realizaciju. U istom radu imam namjeru govoriti, ponovo, i o pitanju stradanja Ferhad-begove *džamije* 1697. godine (ali u nešto drugačijem kontekstu) te mogućih stradanja Serava i današnje Avdi-pašine *džamije*. O *vakufima* i *džamijama* u Tešnju vidjeti rad Aladin Husić, *Tešanjski vakufi* ..., 41-64.

Handžić smatrao da, u stvari, predstavlja Mustafa-pašinu *džamiju*.[12] Nastojat ću dati prilog njenoj dataciji i atribuciji, kulturalnom određenju te određenju njenog prostornog smještaja u kontekstu razvoja samog naselja – *kasabe* Tešanj.[13]

[12] Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 71-72. Vidj. Adem Handžić, *A Survey*...., 40, pod. br. 4; Adem Handžić, *Rukopis* B, 16, D, 10, H, 16.
[13] Činim to sa željom da se otvori šira rasprava o ovom pitanju.

ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) *DŽAMIJA* U TEŠNJU U NAŠOJ HISTORIOGRAFIJI

Avdi-pašina *džamija* sagrađena je u sjeveroistočnom dijelu *kasabe* Tešanj prije 1195. A.H. (= 1781. godine). Nad ulazom u *džamiju* sačuvan je natpis (*tarih*) koji govori o njenoj obnovi. Mehmed Mujezinović u svom radu *Islamska epigrafika* donosi *tarih* na „Pašinoj *džamiji*" u Tešnju pod brojem 1195., tj., pod brojem godine pod Hidžri. Prema Mehmedu Mujezinoviću *tarih* je uklesan na kamenoj ploči na „arapsko-perzijskom jeziku" i običnim *nesh* pismom. *Tarih* glasi:

„*Dobrotvor Abdullah-paša Bošnjak prispio je mesdžidu*
A zaista je božja milost velika.
Godina 1195". (1781.).[14] (Vidj. sl. 9, 10, 11, 12)

Zanimljivo je da u *tarihu* stoji da se ovdje radi o *mesdžidu*, a ne o *džamiji*. Da li je Avdi-pašina *džamija* uopće 1781. godine predstavljala *džamiju* ili samo *mesdžid*? Na crtežima iz 1697. godine koje donose grof Luigi Marsigli[15] i Karl Zitterhofer[16]

[14] Spomenuta austro-ugarska mapa ovu *džamiju* navodi samo kao Pašinu [*džamiju*]. Vidj. Mehmed Mujezinović, *IEBIH*, II, 256-257.

[15] Hamdija Hajdarhodžić, [Priredio], *Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*. Zagreb, 1996, 110. Up. i Hamdija Hajdarhodžić, „Luigji Ferdinando Marsilji i jugoslavenske zemlje od 1679. do 1684. godine". U: *Anali* Gazi Husref-begove biblioteke u Sarajevu knjiga VII-VIII (1982), 241 i d., Sarajevo; Stjepan Beigl, „Spisi grofa Marsiljija (Marsili) u Sveučilišnoj biblioteci u Bolonji (Bologna)". U: *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 13(1901), 4, 537-563.

[16]Zanimljiv crtež o situaciji pod Tešnjom prilikom napada austrijske vojske 1697. godine donosi Mustafa Ćeman kao urednik izdanja posvećenog privredi i kulturi Tešnja. Mustafa Ćeman donosi izvadak iz dnevnika princa Eugena od Savoye pisanog tokom pohoda na Bosnu 1697. godine. Izvadak je prenesen u nedovoljno preciznom prijevodu s njemačkog jezika pod naslovom: Prinz Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu*, U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, Tešanj, 1989, 165-169, posebno 168. Izvorni naslov djela je: [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt-Sk, I Beil. Up. i Karl Zitterhofer, „Tagebuch über den Marsch nach Bosnien". U: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs* VIII (Wien, 1914), 7. Graphische Beilagen, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Bd. II Tafel VI. Sparr de Bensdorf, Marsch und Campement der Kayserl. Haubt. Armee in Hungarn unter Comando Prinze Eugenio von Savoyen am 12. July bis 6. Nov. 1697; Karl. (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt-Sk, I Beil. Up.

prikazan je objekt s *minaretom* na mjestu kasnije Avdi-pašine *džamije* što sugerira zaključak da se tu zaista radi o *džamiji*. U razmatranju ovog pitanja može se pretpostaviti da je ova *džamija* mogla biti „degradirana“ na ravan *mesdžida* činom njenog pretpostavljenog razaranja 1697. godine. Ukoliko se tako zaista i desilo sasvim je logično da je „*Dobrotvor Abdullah-paša Bošnjak prispio (je) mesdžidu*“ kojeg je činom obnove (nekadašnje *džamije*) mogao uzdići ponovo na ravan *džamije*. Također, ne može se sa kategorički tvrditi da sastavljač spomenutog *tariha* 1781. godine, kao i neki istraživači (autori) nisu i poneki *mesdžid* smatrali i terminologijski određivali, u nekim situacijama, *džamijom* i obrnuto. Ovdje bi se korištenje termina *mesdžid* moglo tumačiti njegovim općim značenjem koje ima simbolički karakter. To pitanje ostaje u ovom trenutku otvoreno.

---

i citiranje pod [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697”. Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil. Izvadak iz dnevnika princa Eugena od Savoye priređen za objavljivanje od strane Mustafe Ćemana donosi jedan veoma zanimljiv crtež opsade Tešnja 1697. godine. Isti crtež veoma detaljno oslikava situaciju pod Tešnjom navedene godine. Međutim, ovaj crtež ne donosi Hamdija Hajdarhodžić u svom radu. Crtež kojeg donosi Hamdija Hajdarhodžić iz zbirke grofa Luigia Marsiglija više je rađen „impresionistički“ dok je crtež kojeg donosi Mustafa Ćeman u okviru članka K. Zitterhofera više rađen linearno i nešto je precizniji. Osim toga, ovaj posljednji crtež donosi i ispisane tekstualne legende. Međutim, oba crteža daju skoro identične podatke o zbivanjima i rasporedu jedinica austrijske vojske pod Tešnjom 1697. godine. U ovom trenutku nije mi jasno odakle je tačno preuzet navedeni crtež kojeg je objavio Mustafa Ćeman a koji je dobijen susretljivošću rahmetli Smaila Balića. Kako sam od strane *Državnog arhiva Austrije* dobio kopiju članka „*Tagebuch über den Marsch nach Bosnien*” bez ilustrativnog dodatka ne mogu, za sada, reći ništa precizno o tome. Vjerovatno se radi o izvornoj ilustraciji iz navedenog članka ili nekom od crteža preuzetom iz kolekcije crteža nastalih u pohodu princa Eugena od Savoye u Bosnu 1697. godine, koja se nalazi u *Ratnom arhivu*, kao dijelu *Državnog arhiva Austrije* u Beču. Zahvaljujem se dr. Jozi Džambi za obavijesti o navedenoj kolekciji crteža i planiranom njihovom monografskom izdavanju (komunikacija ostvarena *e mailom* između 27. jula i 1. augusta 2013. godine). O nekim manjim razlikama između crtežā koje donose Mustafa Ćeman (tj., Karl Zitterhofer) i Hamdija Hajdarhodžić i detaljnoj uporedbi navedenih dvaju izvora te o vojnom i prostornom kontekstu samog čina opsade Tešnja, neću govoriti u ovom radu jer ista materija i problematika koja je prati prevazilaze okvir ove knjige. Navedena pitanja predstavljala su predmet mojih dosadašnjih istraživanja koja će biti nastavljena. Imam namjeru rezultate istih istraživanja o složenim prilikama pod Tešnjom 1697. godine objaviti u knjizi pod naslovom *Princ Eugen od Savoye u opsadi Tešnja 1697. godine*. Naravno, ukoliko se otklone, kao što sam rekao, poteškoće u završetku istraživanja i ukoliko budu postojale povoljne prilike te ako se nađe zainteresirani izdavač spomenute knjige. Up. i Mustafa Ćeman, ”Kronologija Tešnja i okolice”. U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, Tešanj, 1989, 97-136, cit. str. 114. U cilju razumijevanja dokumentacije koja je nastala u toku i u vezi pohoda princa Eugena od Savoye na Bosnu 1697. godine vidjeti Jozo Džambo, „Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697”. U: *Bosna Franciscana*, god. VI(1998), br. 9, 137-148. Sarajevo. Također, u cilju jasnijeg razumijevanja citiranja verzijā rada Karla Zitterhofera u bilješkama su ostavljeni puni oblici naslova djelā.

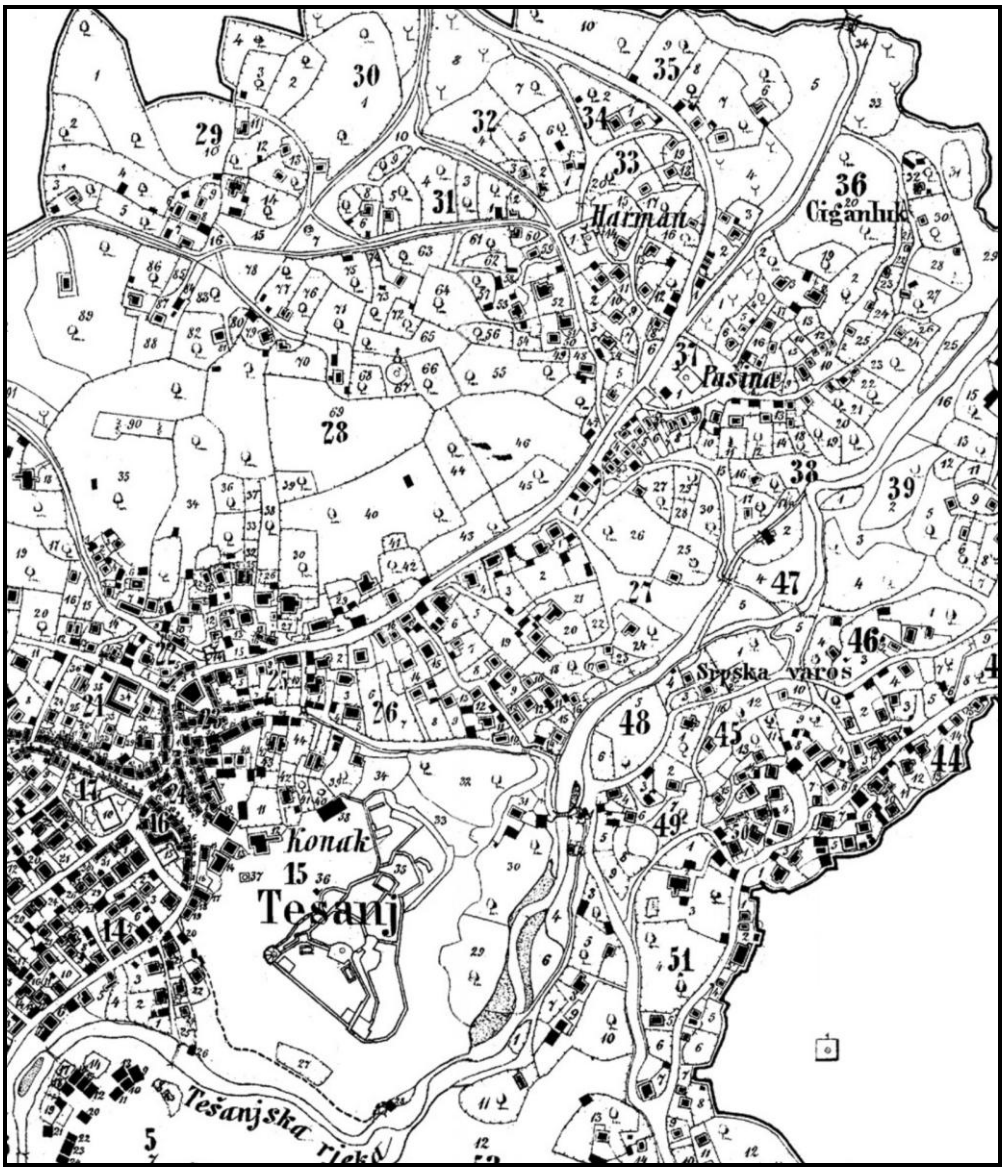

Slika 1. Isječak – *Austro-ugarska katastarska karta (mapa, plan) u izdanju K. u. K. Militärisch- Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882*.

Mehmed Mujezinović smatra da je „*u natpisu spomenuti Abdullah-paša Bošnjak svakako identičan sa bosanskim namjesnikom Abdullah-pašom Defterdarijom-Sarajlijom*“ koji je bio namjesnik u Bosni od 1780. do 1785. godine.

Mehmed Mujezinović naglašava da se iz natpisa „*ne vidi da li je Abdullah-paša spomenutu džamiju samo obnovio ili ju je nanovo sagradio*," te da se „*oko džamije nalazi nekoliko nišana manjih dimenzija, ali bez ikakve istorijske ili umjetničke vrijednosti. Na jednom nišanu je isklesana samo hidžretska godina 1197 (1782/83)*".[17] Na *tarihu* se spominje Abdullah-paša za kojeg se veže obnova (?) spomenute *džamije*. O Avdi-pašinoj *džamiji* Adem Handžić kaže da se ista naziva Abdullah-pašina (Avdi-pašina) ili Defterdarija *džamija* te da je Abdullah-paša, po svemu sudeći, bio jedan od nasljednika (potomaka) Mustafa-paše (?).[18] Potrebno je naglasiti da Mehmed Mujezinović ne navodi ni jednu ličnost koja bi predstavlja izvornog graditelja ove *džamije* koju je obnovio spomenuti Abdullah-paša. Također, Mehmed Mujezinović ovu *džamiju* ne dovodi ni u kakav činjenični kontekst vezan za Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine niti za ličnost nekog Mustafa-paše!

Poznati osmanista Adem Handžić u osobi Abdullah-paše vidio je, također, bosanskog namjesnika Abdullah-pašu Defterdariju koji je umro u Travniku 10. februara 1785. godine. Adem Handžić, kaže: "*4) Mustafa-Paşa's mosque, in the Paşa's mahalle. It was erected before 1640. The mosque was restored by Abdullah-Paşa in the year 1195* [A.H.] *(1781. A.D.) The inscription on the renovation mentions Abdullah-Paşa as Bosniak, probably one of Mustafa-Paşa's descendants. This Abdullah-Paşa must be one with Abdullah Paşa Defterdar, the Bosnian governor, who died in Travnik on february 10, 1785. This mosque still exist today, and it is known as Abdullah-Paşa's (Avdi-Paşa's) mosque*".[19] Potrebno je naglasiti da Adem Handžić u citiranom tekstu nigdje ne navodi da spomenuto mišljenje o atribuciji navedene *džamije* temelji na podacima iz Tešanjskog *sidžila* za 1639.-1642. godinu! Na drugom mjestu u radnim materijalima koji su nastali nešto prije citiranog rada ali koji nisu objavljeni, Adem Handžić kaže: „*5) Prije 1640. godine (Tešanjski sidžil) bila je podignuta i Mustafa-pašina džamija, sa istočne strane* [mjesta], *u tzv. Avdi-pašinoj mahali. Kako se vidi iz natpisa o obnovi* [džamije] *džamiju je obnovio Abdullah-paša*

[17] Mehmed Mujezinović, *IEBIH*, II, 256. Mehmed Mujezinović ne spominje Tešanjski *sidžil* kao izvor niti iz istog donosi bilo kakav podatak. Međutim, navedeni autor smatra da je Avdi-pašina *džamija* obnovljena 1781. godine. Slobodan sam postaviti pitanje: ako je *džamija* iz vremena 1639-1642. godine kako to da oko nje nema starijih *nišana*?! Ovo pitanje predstavlja jednu značajnu proturječnost na koju ni jedan od autora (dosadašnjih istraživača) ne stavlja upit, odnosno naglasak a niti, shodno tome, daje odgovor!

[18] Adem Handžić, *Survey* ... 39, pod br. 4; Adem Handžić, *Rukopis* B 16 pod br. 4, D 10 pod br. 5, H 16 pod br. 4 (ovaj dio /stranica/ rukopisa predstavlja kopiju stranice navedene pod B 16). Original *Rukopisa* nalazi se u vlasništvu *Centra za kulturu i obrazovanje* Općine Tešanj.

[19] Adem Handžić. *A Survey* ..., 39, pod. br. 4. Up. i Mehmed Mujezinović, *IEBIH*, II, 1977, 256-257. Citirani engleski tekst u prijevodu glasi: „*4) Mustafa-pašina džamija, u Pašinoj mahali. Podignuta je prije 1640. godine. Džamija je obnovljena od* [strane] *Abdullah-paše godine 1195* [A. H.] *(1781. n. e.). Natpis o obnovi džamije spominje Abdullah-pašu Bošnjaka, vjerovatno jednog od Mustafa-pašinih potomaka. Ovaj Abdullah-paša svakako je Abdullah-paša Defterdarija, Bosanski namjesnik, koji je umro u Travniku 10. februara 1785. [godine]. Ova džamija postoji još i danas i poznata je kao Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija*".

Bošnjak. Vjerovatno je bio od potomaka Mustafa-pašinih. Svakako je Abdullah-paša identičan sa Abdullah-pašom Defterdarijom, bosanskim namjesnikom, koji je umro u Travniku 10. februara 1785. godine (pogubljen). Ta džamija postoji i danas, poznata pod imenom Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija, a spominje se i pod imenom Defterdarija džamija".[20] Kao što je vidljivo Adem Handžić citira Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine i isti navodi kao izvor samo u svojim radnim materijalima.

Pažljiva analiza podataka koji na bilo koji način tekstualno ili likovno spominju Avdi-pašinu *džamiju* u Tešnju daje slijed njenog spominjanja i zahtijeva uporedbu podataka. Podatke koje donose Mehmed Mujezinović u svom komentaru *tariha* s Avdi-pašine *džamije* u Tešnju i navode Adema Handžića koji donosi izvor (Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine), po kojem je „*Mustafa- pašina džamija... bila (je) podignuta ..... prije 1640. godine*," potrebno je dovesti u odgovarajući kontekst. Mehmed Mujezinović govori o ovoj *džamiji* prije nego li je ovu *džamiju* datirao sam Adem Handžić ili je to, možda, učinio uporedo s Handžićevim radom (istraživanjem). Međutim, Mehmed Mujezinović ne donosi njenu dataciju izuzev što navodi 1781. godinu kao godinu njene obnove. Potrebno je izvršiti uporedbu podataka koje donose navedena dva autora. Zatim, potrebno je istražiti i razumjeti kontekst u kojem je Adem Handžić pisao svoje radove u kojima spominje i atribuira, a time i datira ovu *džamiju*. Na kraju potrebno je Avdi-pašinu *džamiju* u cjelini promatrati u okviru saznanja koja se steknu iz navedenih istraživanja.

U svome uređivačkom radu posvećenom kronologiji Tešnja Mustafa Ćeman je u privredno-kulturni informator *Tešnjak* uvrstio i članak Karla Zitterhofera koji predstavlja dnevnik princa Eugena od Savoye i koji, očito, donosi i crtež opsade Tešnja od strane austrijske vojske 1697. godine.[21] (Vidj. sl. 4) Ovaj crtež po svojim odlikama više je dokumentarnog nego li impresijskog likovnog karaktera pa se stoga treba smatrati skicom. Očito je nastao rukom nekog vojnog lica koje je zamijećivalo glavne odlike samog terena i na isti unijelo vojne podatke o geografskim odlikama terena i rasporedu austrijskih vojnih jedinica. Crtež nosi slabo čitljivi broj *No 23* i ispod broja naziv mjesta *Teschen*. Iza crteža 23 u tekstu Karla Zitterhofera slijedi crtež *No 24* koji je jasniji i koji prikazuje grad Doboj (grad je naveden kao *Dewoya*). Stoga se, zbog redoslijeda crteža, može crtež prije broja 24 slobodnije čitati kao crtež Tešnja br. 23.[22] Na crtežu 23 stoji legenda u gornjem desnom uglu koja glasi *Campment den*

[20] Adem Handić, *A Survey* …., 39, br. 4. Up. i Adem Handžić, *Rukopis* B 16, D 10 pod br. 5, H 16 pod br. 4, s tekstovima koji se neznatno razlikuju od gore navedenog teksta na engleskom jeziku. U sva tri citirana dijela rukopisa Adem Handžić navodi da je tu riječ o Mustafa-pašinoj *džamiji* koja se spominje u Tešanjskom *sidžilu* i koju ovaj autor izjednačava (poistovjećuje) s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju.

[21] Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu.* U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, crtež na str. 168.

[22] Vidj. [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer - Prinz Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu*, U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, Tešanj, 1989, 169.

1. bis 4. September, odnosno *November*. Naime, riječ *September* je prekrižena i iznad nje je napisana riječ *November*. Ispod ove riječi navedena je godina *1697*. Ispod toga stoji *3. Stunden von Maglay*. Ispod toga slijedi slovčana legenda koja označava raspored jedinica austrijske vojske pod Tešnjom. Slova od *A* do *K* su jasno čitljiva ali njihovo značenje je slabo čitljivo. U ovom trenutku isto ne treba nagađati već treba ići na čitanje simbola u originalu u arhivu. O tome imam namjeru govoriti drugom prilikom.

Potrebno je napomenuti da je ovaj crtež objavljen od strane Mustafe Ćemana 1989. godine kao urednika spomenutog izdanja. Objavljena reprodukcija crteža je dosta blijeda, odnosno loše je pripremljena za štampu i slabo odštampana u mjesnoj štampariji *Razvoj – Projekt* u Tešnju. Mustafa Ćeman imao je na raspolaganju *xerox* kopiju cteža koju je dobio iz *Državnog arhiva Austrije* u Beču.[23] Na crtežu se razaznaju najbitniji detalji ali tekst uz legende nije jasno čitljiv. Na crtežu je prikazan trenutak kako jedna baterija topova ispaljuje salvu na tešanjsku tvrđavu. Navedena baterija smještena je u području između samog grada i tvrđave na jednoj i uzvisine Gumno (*Harman*) na drugoj strani. Iz crteža bi se stekao dojam da se radi o zaravni na navedenoj lokaciji. Međutim, zaključak je pogrešan. Uzvisina Gumno predstavlja samo dio uzvisine koja se kao hrbat proteže od zaravni Ravne prema istoku - jugoistoku i dijeli samu *kasabu* Tešanj od uzvisine Krndija i istoimenog potoka pod njom. Sama uzvisina Gumno nešto je niža u odnosu na dijelove hrbata koji se uzdižu prema uzvisini Ravne. Između navedene baterije topova i samog naselja Tešanj prikazano je nekoliko zgrada koje simbolički predstavljaju određene, očito, stambene objekte. Desno od istih objekata grafički je prikazan niz manjih kuća s dvovodnom konstrukcijom koje su raspoređene uz potok, odnosno s njegove obje strane. Zanimljivo je da je na crtežu prikazana i *džamija* s dvovodnim krovom i *minaretom*, koja se nalazi na mjestu današnje Avdi-pašine *džamije* - neposredno ispod uzvisine Gumno (s njene lijeve strane na crtežu).

Uz *džamiju* prikazano je i par objekata - dva u pravcu (Gornje) *Čaršije* i jedan u prvacu Krndije. Također, zanimljivo je da se na uzvisini Gumno nalaze prikazana dva nešto veća i jedan manji objekt. Čini se da su navedeni objekti smješteni unutar svojevsrnog ograđenog prostora ali za to nema sigurnih potvrda. Svi navedeni objekti su prikazani s dvovodnom konstrukcijom. No, na zaravni Gumna nema prikaza nikakvog objekta koji bi se mogao protumačiti kao *džamija*. Potrebno je naglasiti da crtež grofa Luigia Marsiglia, također, donosi prikaz sličnih objekata na uzvisini Gumno (!) ali ni na ovom crtežu ne postoji prikazan bilo kakav grafički simbol (objekata) koji bi predstavljao *džamiju*![24] (Vidj. sl. 3)

[23] Mustafa Ćeman ovu kopiju crteža dobio je susretljivošću rahmetli Smaila Balića.

[24] Hamdija Hajdarhodžić, [Priredio], *Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke ...*, 110.

Na lijevoj strani crteža kojeg donosi Karl Zitthofer, dakle istočno od same tešanjske tvrđave, a preko rijeke i puta koji pored iste rijeke vodi, prikazani su položaji austrijske vojske raspoređeni u manji logor (tabor) označen slovom B i u dvije topničke jedinice od kojih ona gornja označena slovom C ima dva grafička znaka za topove dok je donja označena slovom D i ima četiri topnička oruđa. Lijevo - gore od topničke pozicije - C na ne tako velikoj udaljenosti prikazan je jedan stambeni objekt s dvovodnom konstrukcijom. Nasuprot tome na crtežu grofa Luigia Marsiglia u ovoj zoni prikazano je više objekata s dvoslivnom krovnom konstrukcijom za koje nije jasno šta prikazuju. Iznad ovih objekata stoji legenda da se radi o vojnom kampu. Međutim, kako se u ovom slučaju radi o položaju sela Hrvatinovići moglo bi se pretpostaviti da je uz ovo selo bio smješten austrijski pješadijski ili topnički „vojni kamp“. Isto značenje mogao bi imati spomenuti (samo jedan) stambeni objekt s dvovodnom konstrukcijom koji je naznačen na crtežu kojeg donosi Karl Zitthofer. Smatram da grafički znak kojim je navedeni stambeni objekt obilježen (označen) samo simbolički i sažeto govori o postojanju stambenih objekata u ovoj prostornoj zoni. U označavanju ove naseljene zone, uz koju stoji legenda da se radi o „vojnom kampu“, crtež grofa Luigia Marsiglia mnogo je iscrpniji. Analizirajući prostorne odnose na oba crteža može se zaključiti da se tu radi o položaju manjeg sela Hrvatinovići koje se nalazilo na samoj periferiji Tešnja. Ni u kojem slučaju ovdje se ne može vidjeti područje današnje i nekadašnje naseobinske zone poznate pod imenom Tepe. Međutim, može se pretpostaviti i mogućnost da navedeni „objekti“ predstavljaju vojničke šatore spomenutog vojnog kampa a da crtež grofa Luigia Marsiglia nije zahvatio i objekte sela Hrvatinovići uz koje je vojni kamp bio podignut s njegove zapadne strane. Nemam namjeru u ovom djelu govoriti detaljnije o zbivanjima i rasporedu austrijskih vojnih jedinica pod Tešnjom 1697. godine. Tu problematiku ostavio sam, kao što sam već rekao, za obradu u posebnoj knjizi.

Zbog lošeg grafičkog otiska oba crteža nije moguće detaljno i vjerodostojno čitati i tumačiti situaciju pod Tešnjom prilikom navedene opsade. Ono što je jasno uočljivo i neupitno ali i važno za temu o kojoj govorim u ovom radu, jeste da je na crtežu grofa Luigia Marsiglia, kao i na crtežu kojeg donosi Karl Zitthofer, ispod uzvisine Gumno prikazana *džamija* uz koju su prikazani i neki drugi objekti, vjerovatno stambeni. Također, na uzvisini Gumno nema prikazane bilo koje *džamije* već samo nekoliko objekata (2 ili 3 objekta). Potrebno je naglasiti da se u cilju punijeg razumijevanja situacije pod Tešnjom u danima opsade 1697. godine treba proučavati uporedo i nadopunjavati crtež kojeg donosi Karl Zitterhofer i crtež kojeg je načinio Luigi Marsigli ili njegov crtač.

Na crtežu kojeg donosi Karl Zitterhofer tešanjska gradina je jasno prikazana s gornjim dijelom fortifikacija ispod kojih se smjestilo više civilnih objekata kao dio urbanog naselja. Da li ovakav prikaz odgovara stvarnoj situaciji na terenu ili predstavlja subjektivnu interpretaciju crtača ostaje nejasno. Na temelju vlastitih istraživanja tešanjske tvrđave mogao bih slobodno zaključiti da se radi o realnom

prikazivanju stvarne situacije na terenu. Na desnoj, tj. zapadnoj strani tvrđave u njenom podnožju smjestilo se civilno naselje - *kasaba* Tešanj. Ista se pojavljuje kao podgrađe, odnosno *suburbium* tešanjske tvrđave. Na spoju zapadne padine gradine i same *kasabe* prikazan je *minaret* mjesne *džamije*. Očito se radi o *minaretu* Ferhad-begove *džamije* a ne o mjesnoj *sahat* kuli.

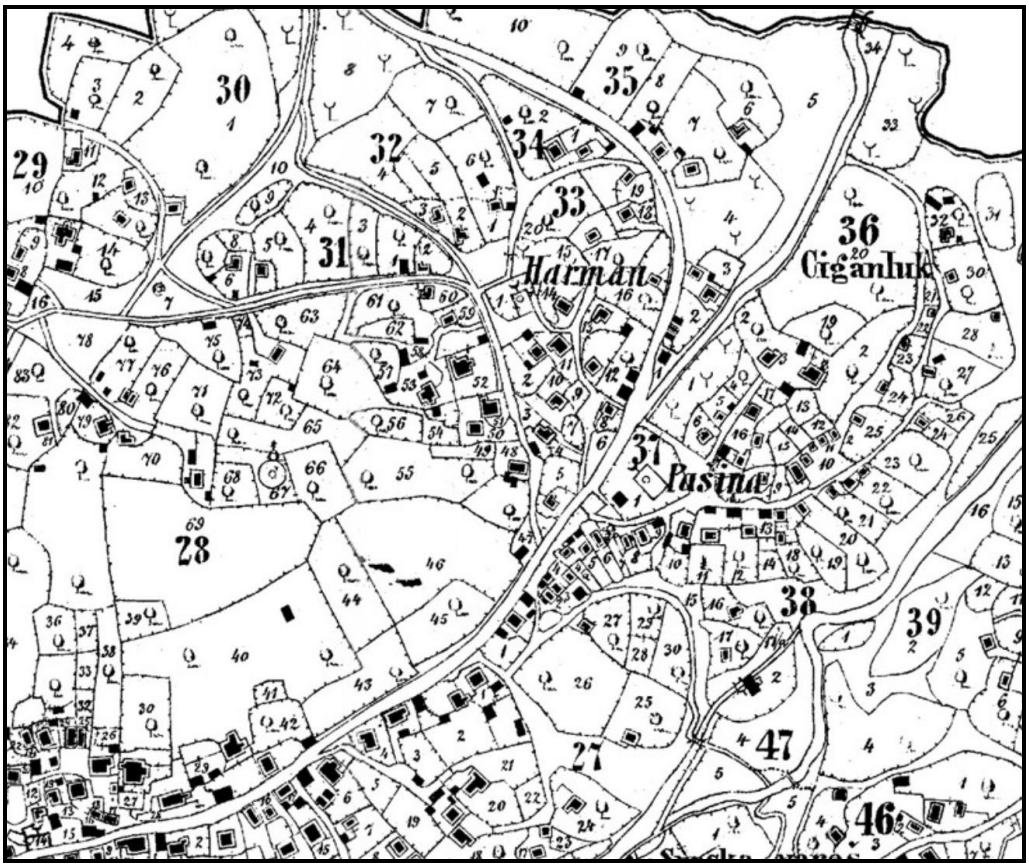

Slika 2. Isječak – *Austro-ugarska katastarska karta (mapa, plan) u izdanju K. u. K. Militärisch-Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882*.

Ovdje zabilježena situacija u Tešnju bila mi je sasvim jasna i uklapala se u moje viđenje Tešnja kao urbanog naselja i tvrđave, koju sam imao do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Zbivanja od 1992. do 1996. godinu nisu mi dozvoljavala da ovom pitanju posvetio određenu pažnju kako bih dublje analizirao opsadu Tešnja od strane austrijske vojske 1697. godine. Poslijeratna zaokupljenost životom i nedostupnost dokumentacije Mustafe Ćemana koja je jednim dijelom ostala u firmi *Razvoj – Projekt*, a drugim u privatnom vlasništvu, nisu mi pružale priliku da

se posvetim ovom pitanju u vrijeme kada sam radio na disertaciji posvećenoj razvoju urbanih naselja na području Bosne i Hercegovine u osmansko doba. Stoga sam u navedenoj disertaciji Avdi-pašinu *džamiju* smatrao *muhadžirskom džamijom* i tako je datirao u vrijeme iza 1697. godine.[25] Zbog poslijeratne obnove i svojevrsne informacijske izoliranosti djelo (knjiga) Hamdije Hajdarhodžića koje je objavljeno 1996. godine, također, ostalo mi je nepoznato sve do 2004. godine, a nabavio sam ga tek 2005. godine kada je moja doktorska disertacija bila predata za odbranu.[26] S pojavom navedenog djela Hamdije Hajdarhodžića pitanje datacije i atribucije Avdi-pašine *džamije* moglo se promatrati u drugačijem svjetlu.

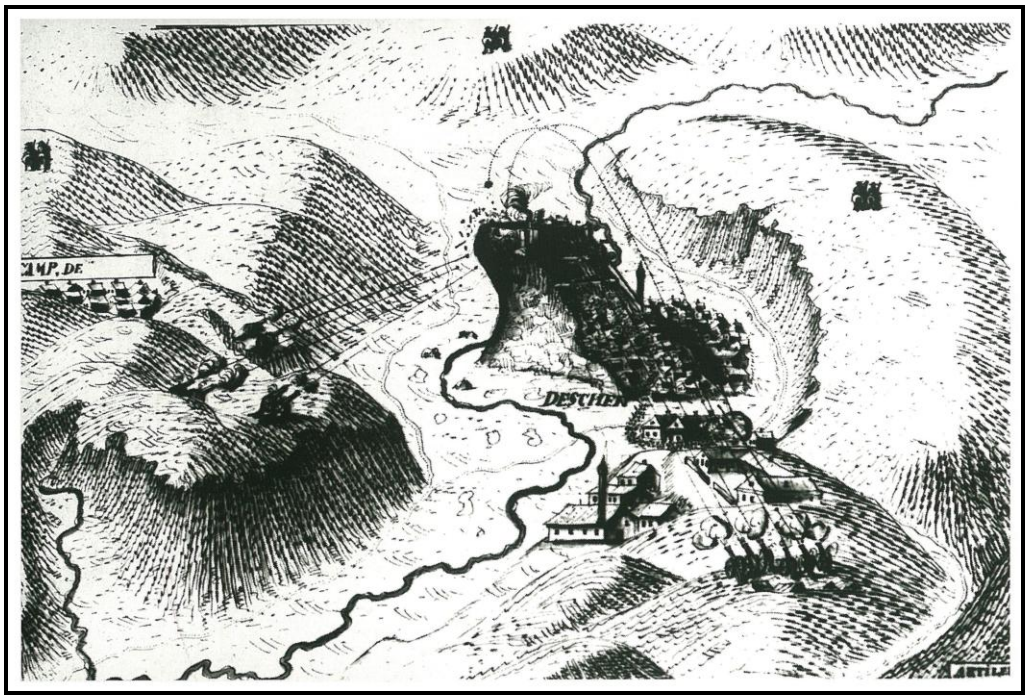

Slika 3. Crtež opsade Tešnja 1697. godine**.** Autor grof Luigi Marsigli ili njegov nepoznati crtač. Univerzitetska biblioteka Bologna. Prema Hamdija Hajdarhodžić, [Priredio*], Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*. Zagreb, 1996, 110.

Hamdija Hajdarhodžić govori o kolekciji ilustracijā (crtežā) grofa Luigija Marsiglija nastalih tokom vojne kampanje austrijskog feldmaršala i princa Eugena od Savoy-e. Na jednom takvom crtežu nastalom prilikom opsade Tešnja 1697. godine

[25] Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. st. do 19. stoljeća*. Disertacija. *Institutum Studiorum Humanitatis*-(*Graduate School of Humanities*), Vol. 1-4, Ljubljana, 2005, Vol. 3, 1092, 1096, 1120. Vidj. i Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja 1463 – 1878*. Tešanj, 2006, 20 i d., 71-72.
[26] Hamdija Hajdarhodžić, Nav. dj., l. c.

mogu se zamijetiti neki novi prostorni odnosi u području današnjih Avdi-pašine i Ciganske (tzv. Karanfil) *mahale* te Guvanjaske ili *Harman*[27] *mahale* u Tešnju.[28] (Vidj. sl. 3) Na crtežu kojeg je izradio grof Luigi Marsigli ili njegov crtač prikazani su detalji vojne opsade Tešnja i topničkog djelovanja od strane austrijske vojske kako po samom gradu kao fortifikacijskom objektu /G(*fort*)/ tako i po samom naselju određenih urbanih odlika /G(*urb*)/. Ovaj crtež je u svojoj osnovici skoro u potpunosti identičan crtežu Karla Zitterhofera ali je dat s više osjećaja za likovno prikazivanje situacije pod Tešnjom 1697. godine. Na ilustraciji se jasno vidi da je najmanje jedna baterija topničkih oruđa austrijske vojske bila smještena na području uzvisine na kojoj će se kasnije (?!) razviti *mahala* Gumno (zvana i *mahala Harman*), odnosno Guvanjaska *mahala* s *Harman* ili Guvanjskom *džamijom* ili Sejjid Sulejmanovom *džamijom*. Karl Zitterhofer daje prikaz tri objekta na lokaciji Gumno kao što je ovdje već rečeno. No, sudeći prema crtežu grofa Luigija Marsiglija, ili njegovog crtača, na toj lokaciji 1697. godine bilo je, također, izgrađenih objekata. U tom dijelu činjenicā koje donose crteži Karla Zitterhofera i Luigija Marsiglia oni se u velikoj mjeri se podudaraju ali je crtež Karla Zitterhofera nešto bogatiji detaljima. Kakvi su to objekti po svome karakteru bili danas nije poznato. (Vidj. sl. 1, 2, 4) Smatram da su grof Luigi Marsigli, ili njegov crtač, kao i ctač Karla Zitterhofera, donijeli prikaz stvarnog stanja na navedenoj lokaciji - uzvisini Gumno. Da je kojim slučajem na toj uzvisini postojala *džamija* smatram da bi to oba crtača (Marsigliev i Zitterhoferov crtač), ma tko oni bili, istu i prikazali. *Džamija* je markantan objekt. To je kod oba crtača učinjeno u slučaju prikazivanja današnje Avdi-pašine *džamije*. Međutim, pitanje postojanja drugih objekata koje donosi Karl Zitterhofer i dalje ostaje otvoreno. Pošto se u slučaju crteža kojeg donosi Karl Zitterhofer, po svemu sudeći, radilo o crtaču koji je, očito, imao vojno zvanje i koji je samo osnovnim linijama bilježio činjenično stanje na terenu bez dodavanja impresijskih zapažanja smatram da se može pretpostaviti da je već 1697. godine na lokaciji Gumna bilo nekoliko manjih stambenih ili stambenih i (ili)

[27] *Harman*, tur., izv. iz perz *hirmen* sa značenjem *gumno* i s varijacijom oblika *guvno*. *Gumno*, slav., predstavlja relativno česti seoski prostorni termin (toponim). Isti predstavlja tradicionalni više ili manje pravilan kružni prostor s različitim oblikom stožine (stožera) smještene u njegovom središtu. *Gumno* je bilo posebno pripremljeno kroz čišćenje i otvdnjivanje tla kako bi se na njemu moglo organizirati i provesti *vršenje* (*vršidba*) žitarica. Središnji stožer (stožina) posebne izvedbe omogućavao je privezivanje stoke i njeno kružno kretanje tokom *vršidbe*. U vrijeme pred *vršidbu*, tokom *vršidbe* i određeno vrijeme nakon nje gumno je predstavljalo mjesto okupljanja žitelja sela ali i prigradskih naselja i odvijanja posebnog oblika njihovog društvenog života. *Gumno* kao toponim relativno je čest na području Bosne i Hrcegovine. U nekim područjima pojavljuje se zamjena usnenog glasa *m* s usneno-zubnim glasom *v* što je kao posljedicu imalo pojavu oblika *guvno* s istim značenjem kao i *gumno*. Ova promjena posebno je česta u gradnji pridjeva od imenice *gumno*. Nasuprot tome toponim *harman* je nešto rjeđi.

[28] Hamdija Hajdarhodžić, [Priredio], *Bosna, Hrvatska, Hercegovina* …., 110. Na crtežu naznačeno je i ime mjesta: *Deschen*, kao naziv prilagođen izgovoru u njemačkom jeziku = Tešanj.

ekonomskih objekata. Da ti objekti nisu postojali na navedenoj lokaciji crtač ih ne bi prikazao. No, ne smije se kategorički tvrditi da crtač ne bi prikazao objekte kojih na navedenoj lokaciji nema. Naime, poznato je iz niza drugih primjera da se u ovakvim slučajevima crteži koji nastaju od strane vojnih crtača znaju „obogatiti" i nizom detalja koji u prirodi, odnosno u stvarnosti nisu uopće postojali! To se činilo iz želje da se istaknu opasnosti i naglase postignuća pojedinih vojskovođa, odnosno zapovjednika u vojnim operacijama. Nešto slično moglo bi se očekivati (moglo se desiti) i kod Karla Zitterhofera. Međutim, kako Karl Zitterhofer i Luigi Marsigli donose istu situaciju u svojim crtežima to se postojanje navedenih objekata može smatrati stvarnim stanjem na terenu.

Ono što se, pored ostalog, može zamijetiti na navedenim crtežima jeste, kao što je već rečeno, prikaz *džamije* ispod uzvisine Gumno (Guvno) ili *Harman*.[29] (Vidj. sl. 3, 4) Na crtežu grofa Luigija Marsiglija prikazana *džamija* okružena je s tri „stambena" (?) objekta koja se nalaze u njenoj neposrednoj blizini i jednim „stambenim" objektom smještenim desno od *džamije* na nešto malo većoj udaljenosti. Ilustrator je *džamiju* i ostale objekte prikazao s dvoslivnim krovnim konstrukcijama. Na *džamiji* se jasno razaznaje *minaret* ali se ne može zaključiti da li je isti u navedenom trenutku bio izveden u drvenoj ili zidanoj kamenoj konstrukciji. *Džamija* o kojoj je ovdje riječ nalazi(la) se tačno na mjestu današnje Avdi-pašine *džamije*, tj., nešto ispod uzvisine kasnije poznate pod nazivom Gumno (*Harman*) s koje su po gradu[30] Tešnju i istoimenoj *kasabi* djelovali austrijski topovi 1697. godine.[31] Ono što se još uočava na navedenoj ilustraciji, a što prema mom mišljenju predstavlja važan podatak, jeste činjenica da se između središta *kasabe* Tešanj i Avdi-pašine *džamije* s četiri prateća stambena objekta nalaze kako slijedi: *čaršija* Tešnja, prostor neispunjen arhitektonskim objektima, naseobinska cjelina s relativno zgusnutim stambenim objektima, ponovo prostor neispunjen arhitektonskim objektima te na kraju Avdi-pašina *džamija* s četiri prateća „stambena" objekta.[32] Sličnu situaciju s nekim manjim razlikama u detaljima donosi i crtež Karla Zitterhofera. Ovdje je važno postaviti pitanje da li je broj objekata na navedenim prostornim cjelinama prikazanih na crtežu odgovarao stvarnom broju objekata koji su u to vrijeme postojali na navedenim prostornim cjelinama? Ili je broj prikazanih objekata imao samo simboličko značenje? Tj., označavao je stambene zone pri čemu prikazani broj objekata ne bi odgovarao

[29] U cilju historijskog, prostornog i naseobinskog razumijevanja situacije u Tešnju te čitanja i tumačenja podataka iz historijskih izvora prisiljen sam, u nekim slučajevima, pojedine podatke ukratko ponoviti u okvirima kontekstā o kojima se u određenom odlomku govori. Molim čitatelje za razumijevanje po ovom pitanju.
[30] Pod terminom grad misli se na *grad* kao fortifikacijski objekt = G(*fort*).
[31] Hamdija Hajdarhodžić, Nav. dj., l. c.; Karl Zitterhofer, Nav. dj., 168-189.
[32] Hamdija Hajdarhodžić, Nav. dj., l. c.

stvarnom broju objekata koji su u to vrijeme postojali na navedenim prostornim cjelinama. U tom slučaju takvih objekata moglo je biti znatno više.[33] (Vidj. sl. 3, 4)

Iz navedenog može se zaključiti da niti spomenuta naseobinska cjelina s relativno zgusnutim stambenim objektima niti Avdi-pašina *džamija* s četiri prateća „stambena" objekta nisu predstavljali 1697. godine naseobinske cjeline (*mahale*) koje bi bile čvrsto prostorno i funkcionalno povezane sa samom *čaršijom* Tešnja i s *mahalama* prostorno naslonjenim na samu *Čaršiju*. To je bio glavni razlog zašto sam smatrao da su Avdi-pašina *mahala* i istoimena *džamija* nastale iza 1683. godine pri čemu se *mahala* posebno razvijala od 1683. do 1697. godine i potom iza 1699. godine. Dakle, Avdi-pašinu *mahalu* smatrao sam *muhadžirskom mahalom* kao i istoimenu *džamiju* nastalu u okvirima spomenute *mahale*. Ovakvo moje razmišljanje potkrijepila je i činjenica, koja nije u mojim ranijim tekstovima[34] detaljnije izložena zbog nedostatka prostora, da je na spomenutoj ilustraciji prikazano i današnje selo Hrvatinovići koje je smješteno istočno od tešanjske gradine. Pojava prikaza današnjeg sela Hrvatinovići te spomenute naseobinske cjeline (*kasabe*) s relativno zgusnutim stambenim objektima, kao i Avdi-pašine *džamije* s četiri prateća stambena objekta, sugerirala je zaključak o postojanju satelitskih *mahala* u neposrednoj blizini tešanjske *čaršije* u vremenu nakon početka Velikog bečkog rata 1683. godine. Da li su neke satelitske *mahale* u blizini Tešnja razvijene nakon 1697. godine ili su tu postojale od ranije ostaje otvoreno pitanje. Osim toga, glavni razlog izostanka detaljnije obrade pitanja odnosa Avdi-pašine i Mustafa-pašine *džamije* bila je nemogućnost korištenja podataka koje donosi (sadrži) Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine kao historijski izvor.[35] Naime, isti *sidžil* nije mi bio dostupan.

U nastavku izlaganja mišljenjā autorā koji u svojim radovima govore o Abdullah-pašinoj *džamiji* potrebno je istaknuti i mišljenje Aladina Husića koji kaže: „*Historijska literatura još uvijek nema iskristaliziran stav o ovoj džamiji. Ona se ne baš dovoljno uvjerljivo i argumentirano spominje kao 'džamija Mustafa-paše,' nastala*

[33] Vidj. Hamdija Hajdarhodžić, Nav. dj., l. c.; Karl Zitterhofer, Nav. dj., ll. cc.

[34] Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 71-72 i passim, i Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. st. do 19. st.*, Vol. 3, str. 1092 -1094, 1119-1120.

[35] Objavljeni radovi koji su do danas nastali uvidom u navedeni *sidžil* predstavljaju analizu ekonomskih i kreditnih prilika u Tešnju u navedeno vrijeme i isti predstavljaju odraz interesa pojedinog istraživača (tačnije Osmana Asafa Sokolovića). Drugim riječima, *sidžil* sadrži i niz drugih podataka koji se nisu nalazili u središtu interesa navedenog istraživača. Vidj. Osman Asaf Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 126-127; Osman Asaf Sokolović,. *Tešanj prije tri stoljeća*, 166-176. Djela se odnose na podatke koje donosi (sadrži) Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine. Do godine 2012. godine nisam znao gdje bi se mogao nalaziti ovaj *sidžil*. Nedostupnost navedenog *sidžila* kako široj javnosti tako i stručnjacima koji se bave navedenom problematikom potvrđuje i saznanje stečeno uvidom u noviji rad Aladina Husića da ovaj znanstvenik nije imao uvid u spomenuti *sidžil* već je koristio podatke koje iz *sidžil*a donosi Osman Sokolović u svoja dva članka. Vidj. Aladin Husić, „*Tešanjski vakufî* ...", 41 i d.

prije 1640. godine.[36] *Njen naziv 'Defterdarija' vezao se za atribute njenog obnovitelja Abdullah-paše Defterdarije - Sarajlije, bosanskog valije (1780.-1785.). Godina (1781)* [koja je navedena na natpisu - *tarihu* iznad ulaza u *džamiju*], *ime Abdullah-paša, posebno atribut 'Defterdarija' činili su se dovoljnim za neka rješenja o njenom nazivu. Izvori daju dovoljno razloga usljed kojih u spomenutim postavkama treba nešto korigirati*". [37] Aladin Husić dalje navodi: „*Budući da je izvori iz 17. stoljeća pod imenom Mustafa-pašina ne registriraju, njeno podizanje svakako treba pomjeriti u 18. stoljeće. U izvorima u koje je ostvaren uvid* [38] *ona se spominje samo jedanput, i to 1757. godine. Nije poznato ni puno ime njenog osnivača, jer se u kontekstu vakufa spominje uvakufljenje za 'Defterdarovu džamiju'. Budući da je spomenuta džamija imala sredstva samo jednog vakifa, moglo bi se pretpostaviti da je riječ o ne tako davno podignutoj džamiji. Iako još uvijek bez dovoljno jake argumentacije, posebno izostankom izvorne potvrde, mogla bi se postaviti hipoteza da je spomenutu džamiju podigao Ahmed, bivši kadija Tešnja. Ta se pretpostavka zasniva na činjenici da se navedeni kao kadija Tešnja spominje 1740-42. godine, u različitim varijantama, ali punog imena Ahmed Seid Defterdarević.*[39] *Premda može biti koincidencija, u imenu oca, vrlo indikativnim se čini da je veću sumu novca za ovu džamiju uvakufila 'Fatima, kći Ahmedova'. Iz zavještenih sredstava potpuno je jasno da je riječ o osobi koja je pripadala višem sloju društva. Po pretpostavci, to bi mogla biti kći bivšeg kadije, koja je željela osigurati funkcioniranje zadužbine njenog oca. U svakom slučaju, nije zanemariva povezanost Defterdarove džamije sa porodicom Defterdarevića, čiji dio je i spomenuti kadija*".[40]

---

[36] Aladin Husić, Nav. dj., 58 i d. Aladin Husić u nav. dj. citira djelo Adema Handžića *A Survey* ...., 39.

[37] Aladin Husić, Nav. dj., 58-59. Aladin Husić citira rad Adema Handžića, *A Survey*...., 39. Na drugom mjestu Adem Handžić kada govori o Mustafa-pašinoj *džamiji* i njenom obnovitelju Abdullah-paši jasno kaže da se drugo ime *džamije* (*Defterdarija*) izvodi iz imena Abdullah-paše: „*Ta džamija postoji i danas, poznata je pod imenom Abdullah-ašina (Avdi-pašina) džamija, a spominje se i pod imenom Defterdarija džamija*". Vidj. Adem Handžić, Rukopis D, 10. Potrebno je naglasiti da ovu *džamiju* spominje i Mehmed Mujezinović u djelu *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine,* II, 256. Mehmed Mujezinović ne spominje Tešanjski *sidžil* kao izvor niti iz istog donosi bilo kakav podatak.

[38] Aladin Husić navodi kao izvor dokument iz 1757. godine koji predstavlja rezultate kontrole *vakufā*. Vidj. Aladin Husić, Nav. dj., 58-59.

[39] Aladin Husić u nav. djelu na str. 59 citira rad Hatidže Čar-Drnda, (prijevod i obrada), *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2005, 20 pod br. L 4a/d8, 23 pod br. L 4b/d1, 33 pod br. L 7a/d3.

[40] Aladin Husić Nav. dj. 59.

TEŠANJSKI *SIDŽIL* IZ 1639.-1642. GODINE

Analizirajući svu raspoloživu dokumentaciju o naselju Tešanj, raspoložive izvore i stanje na terenu zamijetio sam postojanje jedne važne praznine popunjavanje koje smatram nužnim u cilju sagledavanja razvoja ove *kasabe*. Naime, u analizi historijskih izvora koristio sam, kao i većina autora koji su pisali o Tešnju, relevantnu literaturu i izvore koji su mi bili dostupni, bilo u izvornom obliku bilo u interpretacijama drugih (ranijih) autora. Naime, u vrijeme kada sam istraživao historijski i urbani razvoj Tešnja na raspolaganju su mi stajale samo interpretacije podataka Tešanjskih *sidžilā* iz 1639.-1642. i 1740.-1746. godine. Kako je Tešanjski *sidžil* iz 1740.-1752, godine u međuvremenu objavljen[41] zainteresirao sam se za sudbinu *sidžila* iz 1639.-1642. godine. Tj., nastojao sam saznati da li je isti preživio ratna razaranja Sarajeva od 1992. do 1995. godine u kojem se nalazio do sudbonosnih godina i ukoliko je sačuvan gdje bi se mogao sada nalaziti? Naime, dovodeći pojavu prikaza Avdi-pašine *džamije* na ilustracijama Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglia iz 1697. godine u kontekst mogućih ranijih zbivanja (prije 1697. godine) konstatirao sam da godina 1697. predstavlja *terminus ante quem* (= *terminus post quem non*) za pojavu i dataciju Avdi-pašine *džamije* u Tešnju kao arhitektonskog objekta bez obzira kako se on zvao prije 1781. godine. Sukladno tome postavio sam sebi pitanje da li godina 1683. o kojoj sam već govorio zaista predstavlja *terminus post quem* (*terminus ante quem*), tj., godinu iza koje je mogla nastati ova *džamija* ili bi ista godina mogla (!) predstavljati samo jedan ali nešto vremenski dublji (stariji) *terminus ante quem*, tj. *terminus post quem non* za podizanje objekta ove *džamije*? Tj., ista *džamija* mogla je nastati i znatno prije 1683. godine. Sukladno tome pitanju i mogući zaključci odnosili bi se i na Avdi-pašinu *mahalu*. Sva navedena pitanja posebno su važna u kontekstu spoznaje da jedan osmanski historijski izvor, tačnije osmanski *defter* iz 1604. godine, jasno govori da je u Tešnju navedene godine postojala samo jedna *džamija* s još jednim *mesdžidom*.[42] Iz svega iznesenog godine 1604. ili 1683.

[41] Vidj. *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, prijevod i obrada: Hatidža Čar-Drnda, Orijentalni institut, Sarajevo, 2005. Podaci iz izdanja ovog *sidžila* iz 2005. godine nisu iz razumljivih razloga korišteni pri pisanju rada Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada ...* , Vol. 3, str. 1092 -1094, 1119-1120. Naime, spomenuti *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)* objavljen je 2005. godine kada je već spomenuti rad Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada ...* , bio završen i predat za odbranu. Up. i Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740-1746. kao istorijski izvor*, 119-126.

[42] Ankara, TK, No 477, 478 i 479 = Amina Kupusović, „*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*," 360-363.

predstavljale bi, kako sam pretpostavljao, dva moguća *terminus*-a: primarni (1604.) ili sekundarni (1683.) *terminus post quem* (= *terminus ante quem non*) za podizanje Avdi-pašine *džamije*. Tj., *džamija* nije mogla nastati prije 1604. godine. U tom slučaju godina 1604. predstavlja primarni *terminus ante quem non* (= *terminus post quem*). Na temelju pretpostavke da Avdi-pašinu *džamiju* ne spominje Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine smatrao sam da je ista *džamija* nastala u složenim prilikama neposredno poslije početka Velikog bečkog rata 1683. godine. U slučaju da se prihvati takva pretpostavka, uz sve moguće kritičke napomene po pitanju prihvatljivosti navedenog datuma /1683./, godina 1683. mogla bi se uvjetno prihvatiti kao sekundarni *terminus ante quem non* (= *terminus post quem*). Nasuprot tome, godina 1697. predstavljala bi jedini i potpuni *terminus ante quem* (= *terminus post quem non*). Tj., iza te godine *džamija* nije mogla biti podignuta već samo obnovljena ili popravljena ukoliko je stradala 1697. godine ili ukoliko je njeno stanje bilo loše zbog starenja objekta.

Već sam naglasio da Mehmed Mujezinović ni na koji način ne vezuje Avdi-pašinu *džamiju* u Tešnju za Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine niti za ličnost (nekog) Mustafa-paše. Nešto je drugačija situacija kod Adema Handžića koji jasno naglašava da Mustafa-pašina *džamija*, za koju smatra da je postojala u Tešnju prije 1781. godine, u stvari, predstavlja Avdi-pašinu *džamija* koja je obnovljena iste godine.[43] Pri tome je potrebno naglasiti da u citiranom djelu Adem Handžić ni na koji način ne navodi precizno podatak iz Tešanjskog *sidžila*, tj., uopće ne govori o Mustafa-paši, niti izlaže argumentaciju (podatke) na temelju koje izjednačava Mustafa-pašinu i Avdi-pašinu *džamiju*! Adem Handžić samo navodi da se na temelju Tešanjskog *sidžila* može reći da je Mustafa-pašina *džamija* nastala prije 1640. godine. Ovo mišljenje o izjednačavanju dviju spomenutih *džamija* Adem Handžić navodi na više mjesta u svom *Rukopisu* u kojem jasno naglašava da taj čin temelji na podatku iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine.[44] U kontekstu iznesenog mišljenja potrebno

[43] Adem Handžić, *A Survey* …, 39 pod br. 4, Adem Handžić, *Rukopis* B, 16, D, 10, H, 16.

[44] Adem Handžić samo u zagradama navodi Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine kao (mogući) izvor. Vidj. Adem Handžić, *Rukopis* B 16 pod br. 4 (ovdje Adem Handžić jasno kaže da je „*Mustafa-pašina džamija u Pašinoj mahali* [*u Tešnju*] *... Podignuta (je) prije 1640. godine, budući je pod tim imenom zapisana u Tešanjskom sidžilu iz te godine*"., D 10 pod br. 5 (s pozivom na Tešanjski *sidžil*), H 16 pod br. 4 (ovaj dio /stranica/ rukopisa predstavlja kopiju stranice navedene pod B 16). Kao što se iz teksta vidi godina 1640. navedena je prema navodima iz Tešanjskog *sidžila* a ovdje je citirana prema podacima u *Rukopisu* Adema Handžića. Prema Tešanjskom *sidžilu terminus post quem non* za podizanje navedene *džamije* je 1639.-1642. godina. Međutim, Adem Handžić navodi 1640. godinu kao vrijeme njenog podizanja. Ovdje se očito radi o preciznijem datumu (1640. godini) pretpostavljenog podizanja Mustafa-begove *džamije*, odnosno „*Mustafa-pašine džamije, u Pašinoj mahali*" (?) kako to navodi Adem Handžić pozivajući se na Tešanjski *sidžil*. Očito, okvirno vrijeme o podizanju *džamije* od 1639. do 1642. godine koje donosi Tešanjski *sidžil* nije precizno jer unutarnji kontekst spomena čina podizanja ove *džamije* unutar samog *sidžila* nije danas javno poznat. Stoga, precizna datacija podizanja Mustafa-begove *džamije* ostaje, za sada, nepoznata sve do trenutka objavljivanja prijevoda Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine ili do trenutka

je naglasiti da Adem Handžić nije jasno izložio na temelju kojih podataka iz spomenutog Tešanjskog *sidžila* i na temelju kakve argumentacije izjednačava Avdi-pašinu *džamiju* u Tešnju s Mustafa-pašinom *džamijom* koju navodno (?!) spominje navedeni *sidžil*.

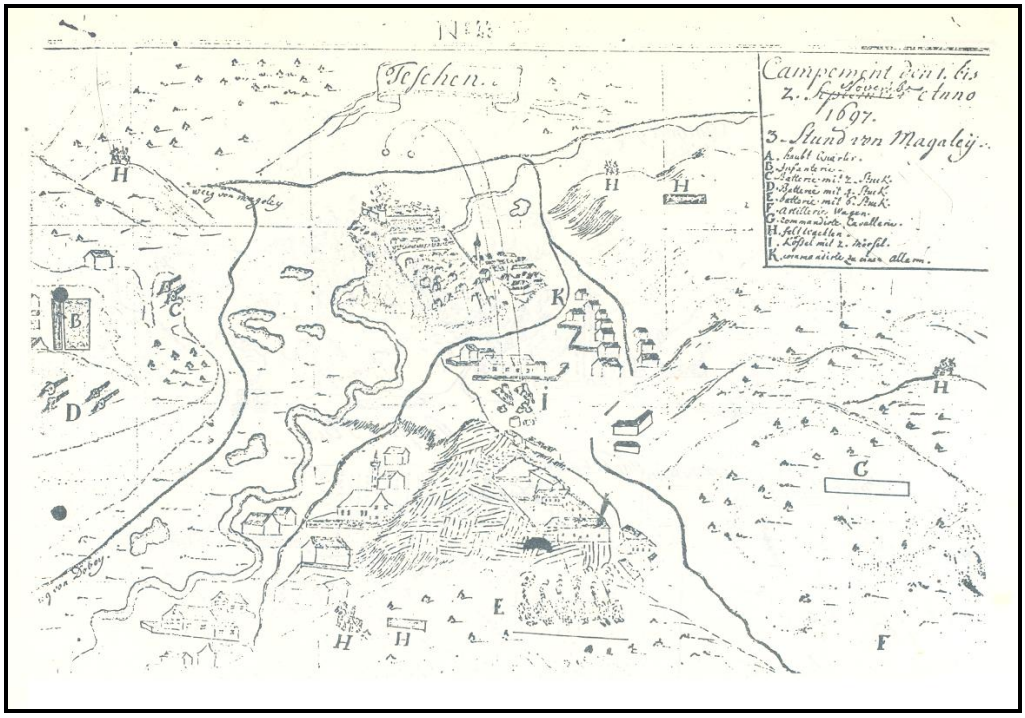

Slika 4. Crtež opsade Tešnja 1697. godine. Nepoznati autor – crtač u austrijskoj vojsci. *Ratni arhiv* - Odjel *Državnog arhiva Austrije* u Beču. Objavljeno u djelu [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697." *Mitgeteilt von Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil. Vidj. Eugen von Savoyen, „Dnevnik pohoda na Bosnu". U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, 165-169, crtež je reproduciran na str. 168.

Bosanski i hercegovački osmanista Adem Handžić nalazio se u Istanbulu od 1993. do 1995. godine gdje je istraživao osmanskodobnu historiju Bosne i Hercegovine. Između ostalog, posvetio je značajnu pažnju istraživanju i samog Tešnja. Rezultat Handžićevih istraživanja je djelo koje je nedugo zatim bilo i objavljeno.[45]

ostvarivanja uvida u tekst samog *sidžila* kada će i čime će biti poznat i potpuni kontekst spomena ove (?) *džamije* u *sidžilu*.

[45] Adem Handžić, *A Survey* …, passim. Adem Handžić ovih godina objavio je i rad o stanovništvu Bosne i Herecegovine kao i ponovno izdanje svojih ključnih članaka o ovom pitanju. Vidj. Adem Handžić, *Population of Bosnia and Herzegovina in the Ottoman Priod. A Historical Overview*. Foreward by Ekmeledin Ihsanoglu. OIC-IRCICA, Istanbul, 1994, 1-42 i Adem Handžić, *Studije o Bosni*. Istanbul, 1994, passim.

Među Handžićevim zapažanjima i iznesenim mišljenjima ističe se i jedno koje se tiče teme ovog djela - knjige koju pišem. Naime, Adem Handžić donosi napomenu da je Abdullah-pašina *džamija* u Tešnju u stvari Mustafa-pašina *džamija*. U iznošenju ovog mišljenja Adem Handžić se poziva na podatke iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine. Odmah sam zamijetio elemente za raspravu o ovom objektu: podatke na koje se poziva Adem Handžić i podatke iz spomenutih crtežā koje donose Karl Zitterhofer i Hamdija Hajdarhodžić. Među navedenim podacima pojavljivali su se i dvostruki podaci koji su određivali ovaj objekt: kao Mustafa-pašinu (Adem Handžić) i kao Avdi (Abdullah)-pašinu *džamiju* (zaključak je temeljen na položaju *džamije* na spomenutim crtežima iz 1697. godine). *Džamija* je u narodu bila poznata kao Avdi-pašina ali i kao Ciganlučka (?) *džamija*.

Slika 5. Pogled sa tešanjske tvrđave na *mahalu* Gumno (*Harman*), gore lijevo, i Avdi-pašinu *mahalu* s istoimenom *džamijom*, gore desno, august 2009. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Iz svega navedenog moglo se zaključiti da spomenuti crteži iz godine 1697. predstavljaju važna dokumenta prema kojima godina 1697. predstavlja *terminus post quem non* za dataciju spomenute *džamije*. Zanimljivo je da Mehmed Mujezinović u svome djelu o islamskoj epigrafici ne donosi nikakav podatak na temelju kojeg bi se moglo govoriti o bilo kakvoj vezi Abdullah-pašine (Avdi-pašine) *džamije* s ličnošću

nekog Mustafa-paše.[46] Dakle, moglo se zaključiti da je taj podatak iznesen na temelju određenih zaključaka do kojih je došao Adem Handžić ali o kojima on ništa detaljno ne govori. U vezi atribucije i datacije navedene *džamije* Adem Handžić je kategoričan. On se poziva na podatak iz Tešanjskog *sidžila*. Logičan slijed uobličenja interesa i provođenja istraživanja bilo je ostvarivanje uvida u podatke koje donosi (sadrži) Tešanjski *sidžil* iz navedenih godina. Ovdje je veoma važno naglasiti konstataciju da Adem Handžić u znanstvenu javnost plasira podatak o izjednačavanju Abdullah-pašine *džamije* s Mustafa-pašinom *džamijom* u vrijeme kada je provodio određena istraživanja u arhivima Istanbula te da isti podatak smatra neupitnim. Nažalost, Adem Handžić nije tom prilikom, a niti bilo kada kasnije, izložio činjeničnu argumentaciju za mišljenje o izjednačavanju dviju navedenih *džamija*.

Ovdje je važno spomenuti da Adem Handžić u trenutku pisanja svog rada o tešanjskim *džamijama* nije kod sebe imao Tešansjki *sidžil*. U najboljem slučaju mogao je imati samo izvadke (zabilješke) iz ovog *sidžila* ili, u krajnjem slučaju, mogao je samo intepretitati određene podatke prema sjećanju. Pretpostavljam da Adem Handžić nije uzase imao niti *xerox* kopiju Tešanjskog *sidžila* s obzirom na okolnosti u kojima je 1992./1993. godine bio prisiljen napustiti Sarajevo. Na čin uključivanja podataka „relevantnih" za Avdi-pašinu *džamiju* Adem Handžić bio je potaknut rezultatima istraživanja u navedenim godinama u Istanbulu kada su isti rezultati predstavljali građu na kojoj se mogao uobličiti rad o kulturnim spomenicima kako u Bosni i Hercegovini, tako i u samom Tešnju.[47] Stoga, smatram da je Adem Handžić u svoj spomenuti rad uključio i podatak iz Tešanjskog *sidžila* ali samo na temelju nepreciznih izvadaka (zabilješki) iz *sidžila* ili samo prema sjećanju. Međutim, ne može se zanemariti činjenica da je Adem Handžić Avdi-pašinu *džamiju* datirao u 17. stoljeće. Da li je tom prilikom nehotično „zamijenio" titulu Mustafa-bega koji se spominje u Tešanjskom *sidžilu* i istog po sjećanju naveo kao Mustafa-pašu u ovom trenutku nije poznato. Do ove „zamjene" moglo je doći na temelju uporednog spominjanja Mustafa-bega kao sina i Ahmed-paše kao oca. Obje ličnosti su važni *vakifi* u historiji Tešnja i tešanjskog kraja. No, sve da je Adem Handžić u svom spomenutom radu i učinio takvu nehotičnu „zamjenu" ipak nije naveo činjeničnu argumentaciju na temelju koje izjednačava Abdullah-pašinu (Avdi-pašinu) *džamiju* s Mustafa-pašinom (?) *džamijom* sve da se ista i spominje u navedenom *sidžilu*!?

Na temelju svega navedenog može se postaviti pitanje kada je Adem Handić imao uvid u Tešanjskii *sidžil*? Svakako znatno prije objavljivanja njegovih navedenih djela. Drugo pitanje je u kojem je obimu Adem Handžić ostvario uvid u spomenuti

[46] Na temelju porodične tradicije osobno smatram da su Mehmed Mujezinović i Ahmed Aličić imali „pristup" Tešanjskom *sidžilu* i da im je njegov sadržaj bio poznat. Stoga je izostanak bilo kakvog spominjanja Mustafa-paše u vezi atribucije a time i datacije Avdi-pašine *džamije*, kod Mehmeda Mujezinovića veoma značajan. Vidj. Alija Galijašević, *77 Tešnjaka*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, Posebna izdanja knj. 26, 2012, poglavlje *Mustafa Ćeman*, 51.

[47] Vidjeti djela A. Handžića navedena u bilj. 45.

sidžil da bi mogao argumentirano provesti navedenu identifikaciju ličnosti kao utemeljitelja ili obnovitelja spomenute *džamije*? Treće pitanje o kojem treba voditi računa jeste slijedeće: u kojim mjestima i u kojim ustanovama u Bosni i Hercegovini se sve nalazio Tešanjski *sidžil*, kada i kojim naučnicima je sve bio dostupan, u kojim prilikama i u kojem obimu? Na temelju objavljene literature zna se da je bio dostupan Osmanu Asafu Sokoloviću, a na temelju osobne usmene tradicije porodice Ćeman poznato mi je da je *sidžil* bio dostupan i Mehmedu Mujezinoviću i Ahmedu Aličiću. Da li je i kada i u kojim prilikama bio dostupan Ademu Handžiću? Činjenica da Adem Handžić koristi podatak o Mustafa-paši kao *vakifu* navedene *džamije* u vrijeme svojih istraživanja u Istanbulu tokom 1992-1995. godine mogla bi sugerirati zaključak da je isti podatak Adem Handžić saznao iz *sidžila* neposredno pred rat. Ovo je samo hipoteza. Naime, može se postaviti pitanje zašto Adem Handžić nije daleko ranije objavio podatak o Mustafa-paši (?) kao *vakifu* Avdi-pašine *džamije* kada je raspolagao istim podatkom? Pogotovo, zašto to nije učinio nakon što je Mehmed Mujezinović 1977. godine objavio podatake o ovoj *džamiji*?[48] Zašto je čekao 1996. godinu da to učini?[49] Također, potrebno je naglasiti da je Ademu Handžiću, svakako, bio poznat podatak o Mustafa-begu i njegovom ocu Ahmed-paši kao ličnostima. Naime, navedene ličnosti spomenute su u *sidžilu* a spominje ih i Osman Sokolovića! U navedenom kontekstu Adem Handžić nije morao niti ostvariti uvid u spomenuti *sidžil* da bi spomenuo Mustafa-bega i načinio pretpostavljenu nehotičnu „zamjenu" Mustafine titule *bega* s titulom *paše*. Međutim, Adem Handžić je svakako imao uvid u Tešanjski *sidžil*.[50] No, nije jasno na koji način je došao do zaključka da se radi o Mustafa-paši kao *vakifu* Avdi-pašine *džamije*. Da li je to učinio na temelju činjenice da se u *sidžilu* spominje Ahmed-paša kao otac Mustafa- bega, da je to jedini *paša*, koliko mi je poznato, koji je u ranom 17. stoljeću na neki način kao *vakif* bio vezan za Tešanj te na temelju činjenice da je drugi *vakif* Abdullah-paša Bošnjak Defterdarija „*prišao mesdžidu*," tj., obnovio je *džamiju* 1781. godine? Da li je u ovom slučaju od strane Adema Handžića došlo do podsvjesnog vezanja titule oca Ahmed-paše za ime sina mu Mustafa-bega, do zamjene titula kojom je, tj., s tim činom, *beg* postao *paša* ostaje nejasnim. Sve da se to i desilo nije obrazložen čin zaključivanja po kojem se ovaj visoki dostojanstvenik (Mustafa), sve da je i bio *paša*, veže za Abdullah-pašinu *džamiju*. Smatram da je Adem Handžić tokom svojih istraživanja u činu određenja pojedinih *džamija* u Tešnju i analize poznatih *vakifa* istih *džamijā* slijedio ovaj

[48] Usmena tradicija porodice Ćeman zabilježila je i podatke o mogućem kretanju Tešanjskog *sidžila* do trenutka dok uvid u njega nije prvi put ostvario Osman Sokolović (prije 1933. godine). Kako ne posjedujem pismenu dokumentaciju koja bi se odnosila na ovo pitanje smatram neprimjerenim da navedene podatke objavim. Ti podaci ostat će arhivirani.

[49] U djelu Adem Handžić, *A Survey* ..., 39, pod. br. 4.

[50] Ovo navodim na temelju mojih razgovora s rahmetli ocem Mustafom Ćemanom koji je nastojao svim silama da omogući prevođenje i objavljivanje ovog važnog historijskog izvora. Nažalost, bez uspjeha. Up. Alija Galijašević, Nav. dj., l. c.

postupak zaključivanja: prvo: Avdi-pašina *džamija* jedina je ostala „nepokrivena," (tj., nije bila vezana niti za jednu ličnost (*vakifa*)/ za atribuciju (a time i dataciju), drugo: Adem Handžić raspolagao je s podatkom iz Tešanjskog *sidžila* po kojem su u Tešnju postojali i djelovali Mustafa-beg i otac mu Ahmed-paša kao *vakifi* kako samog Tešnja, tako i njegove okoline i treće: Adem Handžić je logički i za njega (?) na znanstveno utemeljenoj argumentaciji zaključio da bi Mustafa-beg mogao biti *vakif* Avdi-pašine *džamije* u Tešnju. Naime, svi postojeći izvori „ostavljali su slobodnim" Avdi-pašinu *džamiju* i Mustafa-bega za međusobno „vezivanje". Pri tome je Adem Handžić mogao, kao što sam već rekao, učiniti nehotičnu zamjenu Mustafine titule *bega* titulom njegovog oca Ahmed-paše. Na taj način smo mogli dobiti Mustafa-pašu kao *vakifa* Avdi-pašine *džamije*. Ono što ostaje nejasno jeste na temelju kojih argumenata je Adem Handžić mogao Avdi-pašinu *džamiju*, koja se, inače nalazi izvan naseobinske cjeline Tešnja i predstavlja *džamiju* na periferiji, „preliminarno datirati" kao *džamiju* iz kraja prve polovine 17. stoljeća da bi istu mogao vezati bilo za Mustafa-bega (s prihvaćanjem pretpostavke o nehotičnoj „zamjeni" titule *bega* titulom *paše*) bilo za nekog hipotetički postojećeg (pretpostavljenog) drugog Mustafa-pašu, tj., za drugu ličnost? Do sada ne vidim nikakvu argumentaciju za takav čin sve da se i prihvati pretpostavljena mogućnost nehotične „zamjene" Mustafine titule *bega* titulom *paše*. Jedini podatak koji postoji objavljen a koji je Ademu Handžiću mogao biti dostupan prije pisanja njegove studije o vjerskim objektima u Bosni i Hercegovini 1996. jeste onaj kojeg je doneo Mustafa Ćeman 1989. godine[51] uređujući i objavljujući zbornik radova posvećen Tešnju u kojem je objavljen i članak Karla Zitterhofera i u kojem je donesen spomenuti crtež opsade Tešnja 1697. godine.[52] Logično bi bilo očekivati da je taj članak, koji je sadržavao spomenuti crtež, bio poznat Ademu Handžiću. Međutim, primjerak „*Tešnjaka*" u kojem je objavljen spomenuti rad Mustafe Ćemana štampan je u veoma malom broju primjeraka, njegova distribucija bila je usmjerena na društvenu i kulturalnu sredinu Tešnja, a objavljen je neposredno pred Agresiju na Bosnu i Hercegovinu (1992.-1995.). Stoga, smatram da članak Mustafe Ćemana nije bio dostupan Ademu Handžiću, bez obzira na njihovo međusobno poznanstvo, inače bi Adem Handžić, koji se odlikovao visokim stepenom znanstvene etike, citirao članak Karla Zitterhofera i uređivački rad Mustafe Ćemana. Potrebno je dodati da je Hamdija Hajdarhodžić svoj rad objavio 1996. godine, tj. isti rad pripreman je za štampu i

[51] Mustafa Ćeman (ur.), *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989. Tešanj, Razvoj-projekt. Tešanj 1989.

[52] [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer, „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt-Sk, I Beil. Izvadak iz dnevnika prenesen je u nedovoljno preciznom prijevodu pod naslovom Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu.* U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, 168 i dr. passim.

objavljivanje kada i Handžićev. Stoga ovaj rad Hamdije Hajdarhodžića nije mogao biti poznat Ademu Handžiću tokom pisanja navedene knjige.

Odgovor na pitanje kada je (bilo tačno bilo okvirno / približno) i od strane koga (kojeg *vakifa*) bila podignuta Avdi-pašina *džamija* u Tešnju mogao je dati samo neki stariji historijski izvor. Jedini izvor koji je postojao, a sudbina kojega od 1992. do 1995. godine meni nije bila poznata, jeste spomenuti Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine. Stoga, je logičan put bio da se ostvari uvid u original Tešanjskog *sidžila*. Ovakvo razmišljanje je uvjetno. Tj., moja određena iščekivanja predstavljala su *materia desiderata*, jer se nije znalo gdje se *sidžil* nalazi i da li je isti preživio ratna razaranja u Sarajevu. Naime, znalo se da je isti *sidžil* u 1991. godini bio u Sarajevu. Sve da je *sidžil* i preživio ratna razaranja isti nije morao sadržavati podatke koji bi na bilo koji način govorili o *džamiji* za koju se smatra da je Mustafa-pašina i koja se kasnije naziva Avdi-pašinom, kao i o istoimenoj *mahali*. Stoga je potrebno vidjeti da li su neki raniji autori već citirali, na koji način i u kojem obimu neke podatke iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine. Odnosno, bilo bi poželjno pristupiti istraživanju samog *sidžila* ukoliko je to moguće. Iz objavljene literature poznato je da je samo jedan autor donosio izvadke iz spomenutog Tešanjskog *sidžila*. Bio je to Osman Asaf Sokolović. Ovaj autor u svome kratkom članku posvećenom izučavanju kreditnih prilika u Tešnju u 17. stoljeću, koji se temelji na podacima iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine, donosi i podatke o *vakufima* za *džamije*, *mektebe* i gotovini koju su ostavili pojedini *vakifi* „*za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ....*".[53] Osman Sokolović navodi kako slijedi. „*Za džamije bili su ovi vakufi: 1. Sultan Selimov 3.400, 2. Ferhatbegov 136 070, 3. H.*[adži] *Omerov 92.000, 4. Oruč Sofi 31.000, 5. Ali ef.*[endije] *kadije 30.000, 6. Alibegov 43.000, 7. Ahmedbegov 7.110, 8. Osmana Apansuza 3.255, 9. Alauddin ef.*[endije] *kadije 30.000, 10. H.*[adži] *Nesuhov 44.000* [akči]". [54] Ovdje isključujem podatke koje Osman Sokolović donosi o *vakufima* za *mektebe* jer isti nisu relevantni za temu o kojoj govorim.[55] U nastavku Osman Sokolović kaže: „*Za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ostavili su gotovinu*: 29. *H.*[adži] *Bali 8.500, 30. Klči Hasan 400, 31. Kalafat H.*[adži] *Sulejman 2.400, 32. Mustafabeg sin Ahmed pašin 7.720, 33. Rizvan spahija 900, 34. H.*[adži] *Sulejman Sarajlija 5.000* [akči]". [56]

Pod brojem 32. Osman Sokolović spominje „*Mustafabega, sina Ahmed pašina*" s namjenski izdvojenim novcem od „*7.720 akči*".[57] Osman Sokolović u ovom članku ne donosi nikakav podatak iz kojeg bi mjesta (sela) Mustafa-beg i Ahmed-paša mogli biti svojim porijeklom. Da li se ovdje radi o uvakufljenju sredstava za održavanje (popravke) vlastite *džamije* ili općenito za sve *džamije* po potrebi ali i

[53] Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.
[54] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.
[55] O *mektebima* u Tešnju vidjeti rad Aladin Husić, *Tešanjski vakufi ...*, 62-63.
[56] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.
[57] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.

česmi, puteva i *hanova* nije poznato. Nakon nešto više od deset godina Osman Sokolović ponovo se posvetio obradi podataka iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639-1642. godine ali ovaj put nešto iscrpnije. U novom članku Osman Sokolović, između ostalog, donosi i podatke o *hodži* Ahmetu iz sela Kalošević(a), o „Mustafabegu, sinu Ahmedpaše, iz sela Hrankovića" te o nizu drugih osoba i naseljenih sela (mjesta).[58] Iz ovog drugog članka Osmana Sokolovića jasno se razaznaju dvije činjenice. Prvo: Kaloševci su imali svog *hodžu* poznatog pod imenom Ahmet. Da je *hodža* Ahmet svojim porijeklom bio iz Kaloševaca a da je svojom službom boravio u nekom drugom selu / mjestu bilo bi jasno navedeno da je iz tog drugog mjesta / sela, tj., iz mjesta u kojem vrši svoju hodžinsku službu a ne iz Kaloševaca. U takvom slučaju nije potrebno navoditi odakle je svojim porijeklom *hodža* koji vrši službu u nekom drugom mjestu! Uobičajeno je samo navođenje mjesta u kojem *hodža* vrši svoju službu. U krajnjem slučaju pored mjesta službovanja moglo bi biti jasno naznačeno i mjesto porijekla dotičnog *hodže*. Drugo: jasno je navedeno da je Mustafa-beg iz sela Hrankovića. Međutim, ovdje treba biti veoma oprezan. Navod da je Mustafa-beg iz sela Hrankovića može imati dva značenja: da je rodom (porijeklom) iz Hrankovića ili da je u navedenom mjestu / selu mogao imati svoje posjede pa se stoga veže prijedložnom oznakom „iz" za mjesto / selo Hranković. Treće: moglo bi se zaključiti da je i Mustafa-begov otac svojim porijeklom ili mjestom boravka bio „iz" mjesta / sela Hranković.

Potrebno je naglasiti da Osman Sokolović, nažalost, ne donosi puni izvorni kontekst spominjanja navedenih ličnosti i toponima u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine. Stoga nije moguće ništa više, preciznije i kontekstualno povezano reći o navedenim ličnostima i toponimima. Takva spoznaja upućuje istraživača na pronalaženje izvornika - Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine. Najoptimalnije rješenje bilo bi objavljivanje kritičkog prijevoda ovog *sidžila*.

U potrazi za podacima o sudbini navedenog *sidžila* suzio sam krug institucija i osoba (stručnjaka) koje su u vrijeme neposredno prije 1992. godine imale pristup istom *sidžilu*. No, u potrazi nisam bio sretne ruke. Odgovori na pitanje gdje se nalazi Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine bili su neodređeni. Neke moje pretpostavke nisu bile činjenično utemeljene, a nije mi bio detaljno poznat niti detaljan tok zbivanja vezanih za sudbinu izvorne građe Orijentalnog instituta u Sarajevu uništene na početku Agresije na Bosnu i Hercegovinu. Stoga, nije se moglo ići na postavljanje iznesenog pitanja da li je *sidžil* stradao i da li je sačuvan u obliku kopije. Očito je Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. doživio istu sudbinu kao i *sidžil* Tešanjskog *kadiluka* iz 1740.-1746., odnosno 1740-1752., koji je uništen u napadu na Orijentalni institut u Sarajevu, a sačuvan je kao kopija i objavljen 2005. godine. Kako danas živimo u vremenu veoma raznovrsnih i dinamičnih komunikacija preostao je jedino pokušaj da se upisivanjem termina Tešanjski *sidžili* i Tešanjski *sidžil* 1639.-1642. u program za pretraživanje na

[58] Osman Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, 168 i d., posebno 170, 173, 176.

internetu pokuša dobiti bilo kakva naznaka o sudbini navedenog *sidžila*. Između više podataka isticao se jedan koji je vezao sudbinu Tešanjskog *sidžila* za ličnost prof. dr. Ahmeda Aličića.[59] Preko jednog člana njegove porodice zamolio sam profesora Ahmeda Aličića za dozvolu da mu se obratim. Odgovor je bio pozitivan.

Slika 6. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Iako je bio iznenađen načinom potrage za *sidžilom* i mojim upitom da li je *sidžil* sačuvan kao kopija profesor Ahmed Aličić bio je ljubazan i susretljiv i nakon što sam izložio svoj interes predložio mi je da za mene sačini kraći izvadak iz sačuvane kopije navedenog *sidžila* u vezi predmeta koji me zanima: da li se u *sidžilu* spominju Mustafa-paša i Mustafa-pašina *džamija* i u kojem kontekstu? Na taj način bi se na

[59] Vidj. http://www.bibte.com/index.php?id=2 . Navedena adresa predstavlja internet stranicu J. U. *Opća biblioteka*, Tešanj. Pristup u više navrata tokom 2012. godine.

temelju navoda Adema Handžića da je Avdi-pašina *džamija* u Tešnju u stvari predstavljala (?) nekadašnju „Mustafa-pašinu“ *džamiju*, dobili određeni podaci koji bi se, neizravno, mogli odnositi na Avdi-pašinu *džamiju*. Ti podaci bili bi veoma važni za daljnja razmatranja i zaključivanja o pitanju da li bi Mustafa-pašina *džamija* mogla predstavljati Avdi-pašinu *džamiju*. Naravno, ukoliko je spomenuti navod (mišljenje) Adema Handžića o jednakosti (ekvivalenciji) navedenih *džamija* tačan. Odnosno, bolje rečeno, znanstveno utemeljen. Nakon određenog vremena profesor Ahmed Aličić ustupio mi je (dao mi je) podatke koji predstavljaju prijevod kratkih izvoda iz sačuvane kopije Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642., a koji se odnose na Mustafa-begovu *džamiju* u Tešnju.[60]

Ahmed Aličić, nakon uvida u Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. g., izjavio je kako slijedi: „*U Tešanjskom sidžilu Mustafa-pašina džamija se ne spominje. Prema ovom sidžilu ona ne postoji. Ne spominje se niti Mustafa-paša. Spominje se samo Mustafa-beg, sin Ahmed-paše. Možda se ovdje radi o grešci u sidžilu?! Iz sidžila se vidi da je Mustafa-beg ostavio vakuf u novcu za (svoju) Mustafa-begovu džamiju u Tešnju. Zanimljivo je da je vakuf za navedenu džamiju veoma malen - iznosi svega (samo) 9.990 akči. Za očekivati je da je vakif trebao izdvojiti više novca za vakuf svoje džamije. Zašto je taj vakuf malen nije poznato. Mustafa-begov otac Ahmed-paša sagradio je dvije džamije u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica kraj Tešnja. Iz čina gradnje dviju džamija u seoskoj okolini Tešnja, kao i one u samom Tešnju, moglo bi se zaključiti da se u Ahmed-paši i njegovom sinu Mustafa-begu mogu vidjeti domaći ljudi koji grade džamije kako u samom Tešnju, tako i po selima u okolini Tešnja. Drugim riječima, Ahmed-paša bio je iz određenih razloga na određen način vezan za dva spomenuta mjesta (sela) na području Tešanjske nahije. Ovdje je zanimljiva titulacija Ahmeda pašom. Da li je on bio paša.? Očito, nije. On je u to vrijeme prije mogao biti sandžak-beg!*“[61]

Iz navedenog prijevoda kojeg je sačinio Ahmed Aličić vidljivo je tumačenje da je *Mustafa-beg, sin Ahmed-pašin,* uvakufio sredstava za održavanje (poprake) vlastite (svoje ?) *džamije*!? Čini m da se navedeno mišljenje nalazi u određenoj suprotnosti je s podacima koje donosi Osman Sokolović koji jasno odvaja uvakufljenja koja se spominju u Tešanjskom *sidžilu* uz 1639.-1642. godine i ista navodi u tri grupe: 1. *vakufi* za *džamije*, 2. *vakufi* za *mektebe* i *vakufi* za „*za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ....*“.[62] Osman Sokolović jasno navodi kako slijedi. „*Za džamije bili su ovi vakufi: 1. Sultan Selimov 3.400, 2. Ferhatbegov 136 070, 3. H.*[adži] *Omerov 92.000, 4. Oruč Sofi 31.000, 5. Ali ef.*[endije] *kadije 30.000, 6. Alibegov 43.000, 7. Ahmedbegov 7.110, 8. Osmana Apansuza 3.255, 9. Alauddin*

[60] Usmena komunikacija 28. juna i 4. jula 2012. g.
[61] Brzopisna zabilješka razgovora.
[62] Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.

ef.[endije] *kadije 30.000, 10. H.*[adži] *Nesuhov 44.000* [akči]". [63] U nastavku Osman Sokolović kaže: „*Za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ostavili su gotovinu*: 29. *H.*[adži] *Bali 8.500, 30. Klči Hasan 400, 31. Kalafat H.*[adži] *Sulejman 2.400, 32. Mustafabeg sin Ahmed pašin 7.720, 33. Rizvan spahija 900, 34. H.*[adži] *Sulejman Sarajlija 5.000* [akči]". [64]

Slika 7. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

Želio bih naglasiti da postoje neke druge razlike između prijevoda određenih podataka koje donosi Osman Sokolović i daje Ahmed Aličić. Iako oba autora spominju „*Mustafabega, sina Ahmed paše*", oni donose različite iznose novca za *vakuf* objekta za koji je isti namijenjen. To su očito posljedice različitog čitanja određenih dijelova grafije samog *sidžila*. Tako Osman Sokolović spominje da je „*Mustafabeg, sin Ahmed paše*" namjenski izdvojio iznos od „*7.720 akči*"[65] dok Ahmed Aličić spominje iznos od "*svega (samo) 9.990 akči*"![66] Prema Osmanu Sokoloviću i Ahmedu Aličiću u Tešanjskom *sidžilu* ne spominje se nikakva Mustafa-pašina *džamija*. Prema navedena dva prevoditelja izvadaka iz spomenutog *sidžila* Mustafa-pašina *džamija* ne postoji u Tešnju. Ne spominje se niti Mustafa-paša. Međutim, iz podataka koje donosi

[63] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.
[64] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.
[65] Osman Sokolović, Nav. dj., l. c.
[66] Ova neznatna brojna razlika novčanog iznosa za *vakuf* za navedenu *džamiju* ne predstavlja razliku od suštinskog značaja za obradu ovog pitanja (teme) u ovoj knjizi.

Osman Sokolović ne može se zaključiti da se radi o izdvajanju (uvakufljenju) sredstava za Mustafa-begovu *džamiju* već za opće održavanje više različitih *džamija* i drugih objekata te drugih potreba.

Drugi podatak kojeg donosi Osman Sokolović o *hodži* Ahmetu iz sela Kalošević(a) veoma je važan jer govori o postojanju vjerskog službenika (*hodža*) u selu Kaloševci (Kalošević). O tome sam već govorio u prethodnom dijelu teksta.[67]

Već sam naglasio da Ahmed Aličić navodi da je Ahmed-paša sagradio 2 *džamije* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica te da bi se iz čina gradnje dviju *džamija* u seoskoj okolini Tešnja moglo zaključiti da se u Ahmed-paši i njegovom sinu Mustafa-begu mogu vidjeti domaći ljudi koji grade *džamije* kako u samom Tešnju, tako i po selima u okolini Tešnja. Drugim riječima, moglo bi se zaključiti da je Ahmed-paša iz određenih razloga bio na neki način vezan za dva mjesta (sela) - Kaloševce i Krušticu - na području Tešanjske *nahije*. Međutim, Osman Sokolović ne spominje da je Ahmed-paša sagradio 2 *džamije* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica. Taj podatak jasno naglašava Ahmed Aličić. Nasuprot tome Osman Sokolović spominje samo „*Mustafabega, sina Ahmedpaše iz sela Hrankovića*". Navođenje (novog) imena sela za koje je Ahmed-paša mogao biti na neki način vezan otvara i usložnjava pitanje porijekla Ahmed-paše i njegovog sina Mustafa-bega. Da li je on bio porijeklom iz mjestā (selā) Kalošević, Kruštica i/ili Hranković ili iz same *kasabe* Tešanj? Odnosno, na koji način i zašto je bio vezan za sela Kalošević, Kruščica i (ili) Hranković? Ovo pitanje za sada ostaje otvorenim. I Osman Sokolović i Ahmed Aličić donose, odnosno, daju podatak o postojanju selā (mjestā) Kalošević i Krušćica (prema Osmanu Sokoloviću), odnosno Kaloševci i Kruštica (prema Ahmedu Aličiću) pa u tom dijelu njihovi navodi nisu sporni. Međutim, Ahmed Aličić je jasno kazao da je Ahmed-paša sagradio dvije *džamije* u selima Kaloševci i Kruštica. Ako su Ahmed-paša i Mustafa-beg bili porijeklom iz mjesta / sela Hranković zašto Ahmed-paša gradi *džamije* u Kaloševcu i Kruštici a ne u svom mjestu / selu Hranković iz kojeg, možda, potječu ili za koje(g) su vezani na neki drugi način?[68] Da li je Ahmed-paša bio na neki poseban način vezan za mjesta / sela Kaloševci i Kruštica pa je u njima gradio spomenute dvije *džamije*? Da li bi se, možda, po pitanju različitog prevođenja podataka iz *sidžila* i njihovoj interpretaciji moglo govoriti o pogrešci? Da li je Ahmed-paša ipak sagradio *džamiju* i u mjestu (selu) Hranković i ? Smatram da je profesor Ahmed Aličić ispravno preveo dijelove iz *sidžila* i da se radi o podizanju *džamija* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica. Ovo pitanje u krajanjem slučaju nije od presudne važnosti kada se razmatra pitanje atribucije i datacije Avdi-pašine *džamije* u

[67] O ubikaciji mjestā (selā) Kaloševci i Kruščica (Kruštica), kao i o pitanjima koja se iz iste pojavljuju vidjeti moj rad „*Ahmed-paša, vakif džamija u mjestima Kalošević i Kruštica (Bobare ?) kraj Tešnja u Bosni i Hercegovini*". U štampi.

[68] Ahmed-paša i Mustafa-beg mogli su biti vezani za selo Hranković postojanjem njihovih posjeda u ovom mjestu / selu i njihovim povremenim boravkom u njemu.

Tešnju.[69] No, bitno je za određenje atribucije i datacije *džamija* u mjestima / selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković.

[69] Navedeno pitanje važno je za razumijevanje djelatnost Ahmed-paše i ono će biti razmatrano u mom drugom radu „*Ahmed-paša, vakif džamija u mjestima Kalošević i Kruštica (Bobare ?) kraj Tešnja u Bosni i Hercegovini*“ koji se, kao što je rečeno, nalazi u štampi.

RAZMATRANJE NOVOG MIŠLJENJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI ABDULLAH-PAŠINE (AVDI-PAŠINE) *DŽAMIJE* U TEŠNJU

U nastavku teksta knjige želio bih još jedanput istaknuti mišljenja Aladina Husića o ovom pitanju i dati određene komentare u cilju razjašnjenja navedenog pitanja. Mišljenje Aladin Husić da „*Izvori daju dovoljno razloga usljed kojih u spomenutim postavkama* [o atribuciji, a time i dataciji Avdi-pašine, *odnosno Defterdarove džamije*] *treba nešto korigirati*" je sasvim utemeljeno. Do istog mišljenja da se atribucija Avdi-pašine, odnosno Defterdarove *džamije* u Tešnju ne može utemeljeno vezati za ličnost nepoznatog Mustafa-paše došao sam i ja nešto ranije i neovisno o radu Aladina Husića. Rezultat mojih istraživanja je upravo ova knjiga. Potrebno je naglasiti da se ova *džamija* u narodu naziva Avdi-pašinom, odnosno Avdi-pašinom, a da naziv *Defterdarova* ili *Defterdarija džamija* predstavlja faktografski konstrukt akademskih krugova izveden na temelju poznavanja historijskog izvora za kojeg nije sigurno da li se pod imenom Defterdarova *džamija* zaista navodi (govori o) Avdi-pašinu *džamiju*.[70] Stoga se mišljenje Aladina Husića da „*... nije zanemariva povezanost Defterdarove džamije sa porodicom Defterdarevića ...*"[71]. ne može smatrati upitnim ali povezivanje ili bolje rečeno izjednačavanje *Defterdarove džamije* s Avdi-pašinom u ovom trenutku može se smatrati samo hipotezom koja se ne može zanemariti i na dokazivanju koje treba raditi.

Drugo mišljenje Aladina Husića po kojem se „*podizanje* [Avdi-pašine *džamije*] *svakako treba pomjeriti u 18. stoljeće .... budući da je izvori iz 17. stoljeća pod imenom Mustafa-pašina ne registriraju*"[72] ne može se prihvatiti jer nije utemeljeno u historijskim izvorima. Naime, crteži iz *Državnog arhiva Austrije* u Beču i *Univerzitetske biblioteke* u Bologni svjedoče o postojanju ove *džamije* 1697. godine. Kako se u toku ratnih zbivanja ne podižu vjerski objekti, ili se to događa veoma rijetko, navedeni crteži datiraju postojanje Avdi-pašine *džamije* u vrijeme prije 1697.

---

[70] Vidj. Mehmed Mujezinović, *IEBiH*, II, 256-257; Adem Handžić, *A Survey*...., 40, pod. br. 4; Adem Handžić, *Rukopis* B, 16, D, 10, H, 16; Aladin Husić, Nav. dj., 55-56, pod br. 2.7. Mehmed Mujezinović navodi da se „*Iz natpisa (se) ne vidi da li je Abdullah-paša spomenutu džamiju samo obnovio ili ju je nanovo sagradio*". Adem Handžić za ovu *džamiju* koristi i naziv *Defterdarija*, očito u čast Abdullah-paše Defterdarije, pri čemu nije ni u jednom trenutku upitno da li se ovaj naziv odnosi na Avdi (Avdi)-pašinu *džamiju*. Nasuprot tome, Aladin Husić na temelju dokumenta o kontroli *vakufa* iz 1757. godine smatra da bi se naziv *Defterdarova džamija* mogao odnositi na Avdi-pašinu *džamiju* u počast *kadije* Tešnja Ahmeda Seida Defterdarevića kao *vakifa*. O ovome vidjeti u nastavku teksta.

[71] Aladin Husić, Nav. dj., 59.

[72] Aladin Husić, Nav. dj., l. c.

godine. Na taj način otvaraju se mogućnosti preciznijeg datiranja ove *džamije* u vrijeme prije 1697. godine, čak do godina koje pokriva Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine ili neznatno ranije. Također, ovi razlozi za drugačiju dataciju spomenute *džamije* otvaraju i mogućnost hipotetičkog vezivanja ove *džamije* za ličnost *vakifa* Mustafa-bega koji je u Tešnju, prema prijevodu odlomka Tešanjskog *sidžila* sačinjenog od strane profesora Ahmeda Aličića, podigao *džamiju*. Ostaje samo da se u tom slučaju odredi kako je Mustafa-beg postao Mustafa-paša kojem Adem Handžić atribuira ovu *džamiju*.

U nastavku svog izlaganja posvećenog Defterdarovoj *džamiji* Aladin Husić navodi da se „*U izvorima u koje je ostvaren uvid ona* [tj., džamija] *(se) spominje samo jedanput, i to 1757. godine. Nije poznato ni puno ime njenog osnivača, jer se u kontekstu vakufa spominje uvakufljenje za 'Defterdarovu džamiju'*“.[73] Nema sumnje da se u navedenom historijskom izvoru spominje Defterdarova *džamija*. Međutim, Aladin Husić Defterdarovo ime iz historijskog izvora vezuje za objekt za kojeg nismo sigurni koji je to. Tj., nema pouzdanih potvrda da se pod '*Defterdarovom džamijom'* u izvoru misli na današnju Avdi-pašinu *džamiju* koju je obnovio Abdullah-paša Defterdarija 1781. godine. Zaključivanje Aladina Husića metodologijski je prihvatljivo u pokušaju da se odredi *vakif* spomenute *džamije*. Navedeni metodologijski postupak Aladina Husića temelji se na povezivanju drugih podataka koji pružaju kakvu takvu osnovicu za određenje ličnosti *vakifa* navedene *džamije* a time i njene datacije. Kako sam Aladin Husić navodi radi se još uvijek o hipotezi. Naime, Aladin Husić metodologijski opravdano pretpostvalja mogućnost „*Iako još uvijek bez dovoljno jake argumentacije, posebno izostankom izvorne potvrde, ... da je spomenutu džamiju podigao Ahmed, bivši kadija Tešnja*“, odnosno, tačnije, *kadija* Tešnja Ahmed Seid Defterdarević koji se spominje 1740.-1742. godine. Ovo mišljenje, iako je metodologijski utemeljeno, ne može se prihvatiti jer je ista *džamija* jasno posvjedočena u crtežima iz 1697. godine čime ova godina postaje terminacijski međaš određenja vremena nastanka ove *džamije*. Tj., godina 1697. predstavlja *terminus post quem non*, odnosno *terminus ante quem* za vrijeme nastanka ove *džamije*. Ahmed, bivši *kadija* Tešnja, mogao je samo popraviti, odnosno obnoviti istu *džamiju* ukoliko je ista stradala u određenim uvjetima prilikom povlačenja austrijske vojske ispod Tešnja 1697. godine ili u vremenu od 1697. do 1740.-1742. godine kada je spomenuti Ahmed bio *kadija* u Tešnju. Kao potporu navedenoj hipotezi, opet metodologijski ispravno i s određenom opreznošću zbog moguće koincidencije imenā, Aladin Husić navodi podatak „ *... da je veću sumu novca za ovu* [Defterdarovu, tj., Avdi-pašinu ?] *džamiju uvakufila 'Fatima, kći Ahmedova...,*“ te da bi „ *... Po pretpostavci, to (bi) mogla biti kći bivšeg kadije, koja je željela osigurati funkcioniranje zadužbine njenog oca*“. Aladin Husić Avdi-pašinu *džamiju* određuje kao „*Defterdarovu džamiju*“ na temelju spomena jedne *džamije* u Tešnju pod navedenim imenom u izvoru koji predstavlja dokument o rezultatima

[73] Aladin Husić, Nav. dj., l. c.

kontrole *vakufā*.[74] Spomenuti autor ne navodi jaču argumentaciju na temelju koje bi se navođenje Defterdarove *džamije* odnosilo na Avdi-pašinu *džamiju* već na temelju prezimena *kadije* Ahmeda (Ahmed Seid Defterdarević) pretpostavlja mogućnost „*da je spomenutu džamiju podigao Ahmed, bivši kadija Tešnja*".

Smatram da bi se, možda, moglo, ako to dopušta tumačenje izvora i mogućih relacija, vidjeti (zamijetiti) određeni kontinuitet korištenja imena Ahmed. Taj kontinuitet mogao bi, ako se prihvate podaci iz prijevoda Tešanjskog *sidžila*, započinjati, ako ne nešto prije, tada svakako od Ahmed-paše (otac Mustafa-bega, *vakifa džamije* u Tešnju*), vakifa džamija* u Kaloševcima i Kruštici ili Hrankoviću do Ahmeta, pretpostavljenog Fatimina oca. Da li su ličnost Ahmeda, Fatimina oca i *kadije* Ahmeda identične u ovom trenutku to nije moguće dokazati. Ukoliko bi se prihvatilo moje mišljenje o postojanju kontinuiteta u korištenju imena Ahmed u tom slučaju radilo bi se o izjednačavanju i međusobnom preslojavanju dvaju imena (Fatimina oca i *kadije* Ahmeda) na temelju jednakosti oblikā i značenja njihovih imenā tako da se, na kraju, nije moralo niti moglo u prošlosti pa niti sada (danas) ni znati na kojeg se Ahmeda misli kada se govori o njegovoj povezanosti s ovom, tj., s Avdi-pašinom *džamijom*.

U nastavku teksta Aladin Husić donosi podatke o novčanom *vakufu* navedene *džamije,* razmatra iste i naglašava: „*Očigledno da se radilo o značajnoj džamiji, budući je imala službu imama i hatiba. Osim toga, po iznosu vakufa u gotovini sredinom 18. stoljeća tek je nešto malo zaostajala za Ferhad-begovom džamijom*".[75] Ukoliko bi se mogla pretpostaviti hipotetička povezanost na bilo koji način ove *džamije* (tj., *džamije* na koju se odnosi čin Fatimina uvakufljenja - „*Defterdarove džamije*") preko sina Mustafa-bega s njegovim ocem Ahmed-pašom, tada bi Defterdarova *džamija* (za koju ne znamo sa sigurnošću koja je to u topografiji Tešnja) utemeljeno predstavljala *'značajnu džamiju*' a to bi, ujedno, bilo i obrazloženje zašto je *'tek (je) nešto malo zaostajala za Ferhad-begovom džamijom*'. Ovdje sam slobodan postaviti pitanje u kojoj mjeri su navedene dvije *džamije* bliske? Odnosno, da li, u čemu i koliko zaostaju jedna iza druge? Naime, Ferhad-begova i Avdi-pašina *džamija* su konstrukcijski i po materijalima u kojima su izvedene u potpunosti dva različita objekta koja se, stoga, ne mogu dovesti, niti mogu dovoditi u relacije u cilju isticanja određenih sličnosti ili međusobnih „*...nezaostajanja..*". Međutim, potrebno je naglasiti da se mogu međusobno uspoređivati *vakufi n*avedenih *džamija*. No, da li je i u kojoj mjeri *vakuf 'Defterdarove džamije*' bio blizak *vakufu* Ferhand-begove *džamije* ili je zaostajao (koliko i kada) za istim ostaje otvorenim pitanjem za raspravu! Potrebno je naglasiti da i dalje ostaje upitno, tj., još uvijek nije činjenično utvrđeno da li se u Defterdarevoj *džamiji* koja je navedena u spomenutom izvoru, odnosno u činu

[74] Aladin Husić, Nav. dj., l. c., s pozivom na bilješku br. 55.
[75] Aladin Husić, Nav. dj. 59-60.

uvakufljenja financijskih sredstava Fatime za Defterdarevu *džamiju*, radi o ustanovi i objektu koji su danas poznati kao Avdi-pašina *džamija*.

Zabilježeno prezime *kadije* Ahmeda (puno ime i prezime *Ahmed Seid Defterdarević)* Defterdarevića moglo je biti vezano za ovu *džamiju* na način kao što sam izložio u prethodnom odlomku. Pri tome je potrebno naglasiti da podatak koji svjedoči "*da je veću sumu novca za ovu džamiju uvakufila 'Fatima, kći Ahmedova'* " nije u suprotnosti s iznesenom pretpostavkom Aladina Husića. Može se govoriti o "*koincidenciji u imenu oca*," kako uvjetno napominje Aladin Husić ali se s istim stepenom vjerojatnsti (ako se ne dokaže suprotno) može i treba računati s mogućnošću da je „*Fatima, kći bivšeg kadije Ahmeta, željela osigurati funkcioniranje zadužbine njenog oca, u ovom slučaju današnje Avdi-pašine (Abdullah-pašine) džamije u Tešnju*". Ono što je važno napomenuti jeste uvjetna mogućnost da se u ovom slučaju može raditi o „*povezanosti Defterdarove džamije sa porodicom Defterdarevića, čiji dio je i spomenuti kadija*" te da ista mogućnost ne može niti smije biti „*zanemarena*" kao niti činjenica da se prezime i ime tešanjskog *kadije* Ahmeda Seida Defterdarevića ni na koji način precizno i neupitno ne dovodi u vezu s Abdullah-pašinom *džamijom*. Druga nepobitna činjenica koja derogira (poništava) prethodnu pretpostavku jeste podatak da se 1781. godine na *tarihu džamije* o kojoj je ovdje riječ jasno navodi da je „*Dobrotvor Abdullah-paša Bošnjak prispio (je) mesdžidu. A zaista je božja milost velika. Godina 1195*". (1781.).[76] (Vidj. sl. 9, 10, 11, 12) Iz spomenutog *tariha* jasno se razaznaje da se radi o Abdullahu-paši Bošnjaku koji je potvrđen kao historijska ličnost. Prema Mehmedu Mujezinoviću „*u natpisu spomenuti Abdullah-paša Bošnjak svakako je identičan*" s bosanskim namjesnikom Abdullah-pašom Defterdarijom - Sarajlijom koji je bio namjesnik u Bosni od 1780. do 1785. godine.[77] Dakle, može se zaključiti da naziv Abdullah (Avdi) -pašina *džamija* potječe iz (od) vremena njenog obnavljanja od strane Abdullah-paše Bošnjaka 1781. godine. Međutim, ostaje nejasno kako je ova *džamija* nazivana prije 1781. godine. Na kraju ovog odlomka potrebno je napomenuti da Aladin Husić provodi metodologijski ispravno čin vezanja Defterdarovog (kadijinog) imena za određeni objekt ali je potrebno naglasiti da to čini i neovisno o spominjanju kasnijeg Abdullah-paše (Bošnjaka) Defterdarije kao obnovitelja navedene *džamije*. U navedenom činu vezivanja kadijinog imena (tj., prezimena Ahmeda Seida Defterdarevića) za objekt *džamije* ne može se i ne smije zanemariti povezanost druge ličnosti s istim prezimenom (Defterdar, Defterdarija) s navedenim objektom što se zbilo 1781., odnosno, iza ove godine. Pri tome treba

[76] Spomenuta austro-ugarska mapa ovu *džamiju* navodi samo kao Pašinu [*džamiju*]. Vidj. i Mehmed Mujezinović, *IEBiH*, II, 256-257.

[77] Mehmed Mujezinović, *IEBIH*, II, 256. Kao što sam već rekao Mehmed Mujezinović ne spominje Tešanjski *sidžil* kao izvor niti iz istog donosi bilo kakav podatak. Navedeni autor navodi da je Avdi-pašina *džamija* obnovljena 1781. godine. Slobodan sam postaviti pitanje: ako je *džamija* iz vremena 1639.-1642. godine kako to da oko nje nema starijih *nišana*?! Ovo pitanje, kao što sam već rekao, predstavlja jednu značajnu proturječnost!

naglasiti da je spomen Abdullah-paše (Bošnjaka) Defterdarije i njegovo vezanje za objekt Avdi-pašine *džamije* u Tešnju neupitno, tj. sigurno je potvrđeno. U svakom slučaju historijsko vezivanje Abdullah-paše Defterdarije - Sarajlije za Avdi-pašinu *džamiju* predstavlja zanimljivu činjenicu koju treba promatrati uporedo s činjenicom da je Fatima, kći Ahmedova, izdvojila značajna sredstva za '*Defterdarovu džamiju'* u Tešnju. Naravno, ukoliko su sredstva koja je izdvojila Fatima, kći Ahmedova, zaista bila namijenjena za ustanovu i objekt koji su danas poznati kao Avdi-pašina *džamija*. Iz navedenog se može zaključiti postojanje jakog interesa za objekt Avdi-pašine *džamije* kako u vremenu kojeg pokriva Tešanjski *sidžil* (1740.-1752), tako i u vrijeme namjesništva Abdullah-paše Bošnjaka Defterdarije (1780.-1785.). Da li se ovdje radi o tradiciji obavljanja dužnosti *defterdara* u jednoj porodici (kojoj bi bili članovi preci Ahmeda Seida Defterdarevića, sam Ahmed kao Tešanjski *kadija* i Abdullah-paša Defterdarija - Sarajlija) ili samo o koincidenciji ostaje u ovom trenutku nepotvrđeno a ostaje i kao tema za daljnja istraživanja.

Na kraju želio bih komentirati i izneseno mišljenje Aladina Husića koje glasi: „*Budući da je spomenuta* [Defterdarova, tj., Avdi-pašina ?] *džamija imala sredstva samo jednog vakifa, moglo bi se pretpostaviti da je riječ o ne tako davno podignutoj džamiji.*[78] Dakle, o *džamiji* podignutoj u 18. stoljeću". Smatram da pojava jednog *vakifa* u "životnom vijeku" neke *džamije* ne mora značiti da je *džamija* mlada. Pojava takvih slučajeva koji su historijski potvrđeni ne može utjecati da se ovakve pojave uopćavaju i smatraju pravilom za određena zaključivanja.[79] Međutim, ne može se zanemariti ni činjenica pojave više *vakifa* u "životnom vijeku" neke *džamije*. Takvu pojavu može se i treba promatrati kako u kontekstu pretpostavljene starosti *džamije* za djelovanje koje je više osoba moglo uvakufiti određena sredstva, tako i u kontekstu pretpostavljene mladosti *džamije* za podizanje i djelovanje koje je više osoba moglo uvakufiti određena sredstva tokom 18. stoljeća koje je obilježeno političkom, ekonomskom i društvenom krizom! U takvim prilikama zajedničko djelovanje više *vakifa* na podizanju *džamije*, ali i osiguravanju sredstava za njeno normalno djelovanje, može se smatrati sasvim normalnim i očekivanim kao i angažiranje jednog *vakifa*!

U zaključku ovog odlomka mogu navesti da je Avdi-pašina *džamija* podignuta svakako u 17. stoljeću kako to svjedoči ovdje citirani i priloženi ilustrativni materijal. Ostaje da u daljnjim izlaganjima u tekstu ove knjige pokušam, bar okvirno, odrediti kako njenog *vakifa*, tako i vrijeme njenog podizanja.

---

[78] Aladin Husić, Nav. dj. 59.

[79] Npr., *džamije* u Kaloševićima i Kruštici kraj Tešnja i/ili Hrankoviću /?/ (danas) kraj Teslića, koje se na temelju tumačenja prevedenih podataka iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639 - 1642. godine može datirati pred kraj prve polovine 17. stoljeća imale bi jednog *vakifa* a stare su.

Iz historijskog izvora o kontroli *vakufā* kojeg citira Aladin Husić ne može se pouzdano zaključiti da se radi o Avdi-pašinoj *džamiji*. Naravno, osim ako to nije jasno vidljivo iz konteksta u kojem se isti navod donosi u historijskom izvoru a što Aladin Husić ne donosi kao potkrepljujući podatak. Ova *džamija* u narodu je poznata kao Avdi-pašina ili Ciganlučka (?) *džamija*. Međutim, iz analize ovog pitanja ne može se isključiti jednu nepobitnu činjenicu kao niti dvije mogućnosti koje ovdje iznosim kao hipoteze s jednakim pravom metodologijske utemeljenosti ali i uvjetnosti. Naime, Avdi-pašina *džamija* nesumnjivo nastala je prije 1697. godine i ista je imala svog utemeljetelja - v*akifa* ime kojeg danas ne poznajemo. Ako se hipotetički pretpostavi da je to mogao biti Mustafa-beg, sin Ahmed-paše, koje prema navodu profesora Ahmeda Aličića, spominje Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine, tada se može i treba postaviti pitanje da li je doprinos „*Ahmeda, bivšeg kadije Tešnja*“ životu i djelovanju ove *džamije* mogao u stvari predstavljati ne inicijacijski čin podizanja *džamije* već čin njene obnove u godinama koje su slijedile neposredno nakon njenog mogućeg stradanja 1697. godine ili nešto kasnije za vrijeme djelovanja *kadije* Ahmeda? Da li je, uporedo s tim hipotetičkim činom obnove spomenute *džamije* (od strane *kadije* Ahmeda), ili nešto kasnije nakon tog čina, doprinos *kadije* Ahmeda bio tako veliki da je zasjenio ime izvornog *vakifa* ma koje ono bilo? Odnosno, da li je *'Fatima, kći Ahmedova',* ako prihvatimo pretpostavku da je ona bila, u stvari, kći istoimenog *kadije* Ahmeda, činom uvakufljenja „*veće sume novca za ovu džamiju*“[80] pomogla da mjesno predanje lakše zaboravi ime izvornog *vakifa* ove *džamije* i isto zamijeni imenom njenog pretpostavljenog obnovitelja *kadije* Ahmeda Seida Defterdarevića? To bi bilo sasvim moguće u učestaloj praksi preslojavanja imenā i ličnosti izvornih *vakifā* imenima obnoviteljā različitih objekta među kojima i *džamijā* u osmansko doba. U navedenom kontekstu pojava nove ličnosti (Abdullah-paše Bošnjaka, odnosno bosanskog namjesnika Abdullah-paše Defterdarije-Sarajlije) koja je svojim djelovanjem vezana za Avdi-pašinu *džamiju*, mogla je predstavljati samo čin završnog preslojavanja imenā prethodnih ličnosti značajnih za postojanje i život ove *džamije*: izvornog *vakifa* iz 17. stoljeća i potom pretpostavljenog obnovitelja *džamije* Tešanjskog *kadije* Ahmeda Seida Defterdarevića, kojeg bi se prema mišljenju Aladina Husića moglo smatrati izvornim *vakifom* (?!) koji je *džamiju* utemeljio u 18. stoljeću (u godinama 1740.-1742.),[81] s ličnošću njenog obnovitelja iz 1781. godine - Abdullah-paše Defterdarije-Sarajlije. U ovom posljednjem slijedu pojavljivao bi se dvostruki oblik onomastičkog preslojavanja. Lik i ime pretpostavljenog obnovitelja (?) *džamije* Ahmeda Seida Defterdarevića iz 1740.-1742. (?) godine mogli su biti preslojeni imenom Abdullah-paše Defterdarije 1781. godine kao drugog (?) obnovitelja iste

[80] Radi se o iznosu od 28.800 akči. Vidj. Aladin Husić, Nav. dj., 59, bilj. 55.

[81] Pri tome se zanemaruje podatak o postojanju navedene *džamije* u 1697. godini kako to svjedoče crteži iz *Ratanog Arhiva* kao odjela *Državnog arhiva Austrije* i iz zbirke grofa L. Marsiglia.

džamije. Ovaj posljednji čin preslojavanja, a jednim dijelom i onaj prvi, predstavljaju hipotetički akademski konstrukt izveden na temelju uvida u historijske izvore i historijsku literaturu pri čemu ime *džamije* oblika Defredareva ili Defterdarija *džamija* nikada nije ušlo u široku narodnu tradiciju. Ona je sve do danas poznata kao Avdi-pašina *džamija*.[82]

U analizi podataka koje donose pojedini istraživači o *vakufima džamija* u Tešnju zanimljivim se čini da Aladin Husić ne donosi nikakav podatak o *vakufu* Mustafa-bega za njegovu (?) *džamiju* u Tešnju, niti donosi bilo kakav podatak o Ahmed-paši, ocu Mustafa-bega, koji je dao podići dvije *džamije* u selima (mjestima) Kaloševci i (*mahali*) Kruštica ili Hranković. Kako Aladin Husić donosi izvor o kontroli *vakufā* iz 1757. godine očekivalo bi se da se u istom dokumentu nalaze bilo kakvi podaci o *vakufu* Mustafa-bega za njegovu (?) *džamiju* u Tešnju.[83] Međutim, Aladin Husić ne donosi nikakav podatak iz kojeg bi bilo vidljivo da spomenuti dokument o kontroli *vakufā* iz 1757. godine na bilo koji način spominje Mustafa-begov *vakuf*. Zašto je to tako u ovom trenutku nemam saznanja. Pretpostavljam da razlog za navedeno može biti dvojak. Prvo: moguće je da Aldin Husić nije upoznat s podacima koje donosi Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine a koji se odnose na *vakuf* Mustafa-bega za njegovu *džamiju* ukoliko je taj *vakuf* bio zaista namijenjen jedino za njegovu *džamiju* a ne za opću namjenu. Razlog tome može biti nedostupnost Tešanjskog *sidžila* za širu javnost pa time i za Aladina Husića. To bi bilo malo neuobičajeno s obzirom na „očekivanu" dostupnost izvorā i razamjene podataka među naučnicima, tj., u krugovima osmanista. Međutim, Aladin Husić bio je upoznat s podacima o Mustafa-begu i, po svemu sudeći i o Ahmed-paši, koje ukratko donosi Osman Sokolović u svojim radovim a iz jednog od njih vidljivo je da je Mustafa-beg, pored ostalih osoba, uvakufio određena gotovinska sredstva „*za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu* ..." u Tešnju.[84] Da li se u ovom slučaju radi o uvakufljenju za popravke, tj., održavanje Mustafa-begove *džamije* u Tešnju nije jasno jer to u radu Osmana Sokolovića nije jasno navedeno.[85] Međutim, moguće je da i sam *sidžil* ne donosi drugačije podatke relevantne za ovo pitanje. Stoga se može pretpostaviti da je Aladin Husić podatak kojeg je iz *sidžila* preneo Osman Sokolović, koji mu je bio poznat, mogao protumačiti na način da se na temelju istog podatka ne

[82] Razlog zbog kojeg u naslovu knjige koristim ime Abdullah-pašina a ne Avdi-pašina *džamija* jeste praktične naravi. Naime, u želji da dam punu informaciju i stranim čitateljima koristim naziv Abdullah-pašina *džamija*. Činim to razumijevajući poteškoće koje imaju stranci (dakle potencijalni strani čitatelji ove knjige) u razumijevanju naših glasovnih onomastičkih promjena u kojima se labijal *b* mijenja u labijalni dental *v* a samo ime pokraćuje iz oblika Abdul(l)ah u oblik Avdo.

[83] Aladin Husić, Nav. dj. 59 s pozivom na bilješku br. 55.

[84] Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127. Up. i Aladin Husić, Nav. dj., 52, bilj. 33.

[85] Osman Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, 170; Osman Asaf Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.

može govoriti o uvakufljenju za vlastitu *džamiju* već općenito za sve *džamije* po potrebi ali i za *česme*, puteve i *hanove*. U svakom slučaju očekivalo bi se da Aladin Husić utvrdi postojanje ovog vakufa! Druga mogućnost je da spomenuti izvor o kontroli *vakufā* u Tešnju ne donosi nikakav podatak o *vakufu* Mustafa-bega za njegovu *džamiju*. U tom slučaju sasvim je logično očekivati da Aladin Husić ne spominje navedeni Mustafa-begov *vakuf*. Međutim, bilo bi za očekivati da Aladin Husić, kao istraživač historije tešanjskih *vakufā*, konstatira postojanje Mustafa-begova *vakufa* za njegovu (?) *džamiju* ili za drugu namjenu na temelju samog izvora (Tešanjski *sidžil*) ili objavljenog podatka (radovi Osmana Sokolovića) i da potom na temelju drugog izvora (dokument o kontroli *vakufā* iz 1757. godine) utvrdi kako isti (mlađi, posljednji) izvor (više ?) ne spominje navedeni Mustafa-begov *vakuf* ukoliko je isti zaista i postojao kao poseban vakuf za njegovu *džamiju*. No, potrebno je naglasiti da bi dokument o kontroli *vakufā* ipak trebao na neki način spomenuti Mustafa-begov *vakuf* gotovinska sredstva kojeg su bila određena „*za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu* ...“ u Tešnju.[86] Stoga bi se nakon uvida u sami izvor kojeg je učinio (?) Aladin Husić moglo očekivati od ovog autora neki komentar i određen oblik objašnjenja (navođenja pretpostavljenog razloga, bar hipotetičkog) za izostanak spominjanja Mustafa-begova *vakufa* u izvoru o kontroli *vakufā*. No, isti su izostali u tekstu spomenutog autora o *vakufima* tešanjskih *džamija*. Nažalost, navedeni izvor o kontroli *vakufā* nije mi dostupan kako bih ga dao na prevođenje i potom proveo daljnju analizu.[87] Stoga, ostaju samo pretpostavke o razlozima zbog kojih Mustafa-begov *vakuf* nije spomenut u dokumentu o kontroli *vakufā*. Moglo bi se pretpostaviti da je navedeni *vakuf* mogao tokom vremena prestati postojati, tj. ugasio se. Naime, ako je pretpostavljeni Mustafa-begov *vakuf* iz kojeg je financirano održavanje (?) Mustafa-begove (prihvatimo kao hipotezu - Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije*, bio skroman 1639-1642. godine (7.720 akči prema Osmanu Sokoloviću,[88] odnosno svega /samo/ 9.990 akči prema Ahmedu Aličiću), tada je njegovo financijsko stanje nakon 1699. godine moglo biti veoma problematično a financijske mogućnosti za intervenciju na obnovi objekta *džamije* veoma upitne. Tj., isti *vakuf* ustrojen na relativno skromnom novčanom iznosu mogao je osiromašiti i biti u krizi tako da nije imao snage da obnovi temeljni objekt svog *vakufa* - Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu ?), odnosno, u budućnosti poznatu Avdi-pašinu (?) *džamiju*. Opće je poznato da je 18. stoljeće vrijeme političke, ekonomske i opće društvene krize koje su kao posljedicu imale i krizu *vakufā*. Drugim riječima Mustafa-begov *vakuf* mogao se ugasiti. To bi mogao biti razlog zašto taj *vakuf* nije spomenut u dokumentu o kontroli *vakufā* 1757. godine. Neka pretpostavljena ranija kontrola *vakufā* u Tešnju (o čijem mogućem postojanju danas nemamo

[86] Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.
[87] Želio bih naglasiti činjenicu, koja je, nadam se, većini kolega poznata, da ja po obrazovanju nisam osmanista i da, stoga, u svom radu koristim rezultate rada kolega osmanista.
[88] Osman Sokolović, Nav. dj., 127.

saznanja) mogla je konstatirati gašenje Mustafa-begova *vakufa* pa stoga u dokumentu iz 1757. godine nije moralo biti niti navedeno (konstatirano) da je isti *vakuf* postojao, odnosno da je s vremenom ugašen. Sve navedeno potrebno je promatrati uvjetno, tj., ukoliko je zaista Mustafa-begov *vakuf* i postojao kao poseban *vakuf* za njegovu *džamiju* a ne kao opći *vakuf* za održavanje više različitih *džamija* i drugih objekata kao i za ostale potrebe.

Ukoliko se prihvati izjednačavanje Mustafa-begove (tj., Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije* s Defredarovom *džamijom* tada u jeku ekonomske i društvene krize i krize *vakufā* sredinom 18. stoljeća novoustrojeni *vakuf* Defredarove *džamije* prema mišljenju Aladina Husića postaje, na neki način, konkurentan *vakufu* Ferhad-begove *džamije* u Tešnju. Naime, „*Fatima, kći Ahmedova*," uvakufila je 28.800 akči za *vakuf* Defredarove *džamije*.[89] Aladin Husić navodi da su sredstva *vakufa* Defterdarove *džamije* „*... bila namijenjena uglavnom za izdržavanje spomenute džamije iz dobiti koja je ostvarivana iz navedenih sredstava*". Moglo bi se na temelju toga zaključiti da je Defterdarova *džamija* bila u dobrom stanju 1757. godine jer je uredno izdržavana iz sredstava *vakufa*. Međutim, o pitanju stanja u kojem se nalazila Defterdarova *džamija* može se imati i oprečno mišljenje. Ako se prihvati izjednačavanje Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?) *džamije* s Defterdarovom, odnosno u budućnosti poznatom Avdi-pašinom (?) *džamijom*, tada se može postaviti pitanje u kakvom stanju se Avdi-pašina *džamija* nalazila po završetku austrijske vojne ekspedicije princa Eugena od Savoye u Bosnu 1697. godine, odnosno poslije mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine? Da li se Avdi-pašina *džamija* oko sredine 18. stoljeća nalazila u tako lošem stanju da je to stanje zahtijevalo (tražilo) utemeljenje posebnog *vakufa* za ovu *džamiju*? Da li se ovim „zahtjevima" odazvala Fatima, kći Ahmedova? Da li je novac iz njenog *vakufa* ustrojenog za *'Defterdrovu džamiju'* trošen osim na izdržavanje i na obnovu iste *džamije* koja se mogla nalaziti u lošem stanju? Ako jeste kako to da se ista *džamija* (*'Defterdarova džamija'*, tj., Avdi-pašina *džamija ?*) trebala ponovo obnavljati 1781. godine? Da li je iz te veće sume novca kojeg je uvakufila Fatima, kći Ahmedova, popravljena Defterdarova *džamija* u kojoj se vidi Avdi-pašinu *džamiju*? Aladin Husić kaže da je to bio veliki vakuf! Stoga je veoma zanimljivo, ako se prihvati izjednačavanje Mustafa-begove (tj., Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije* s Defredarovom *džamijom*, da je istu (Avdi-pašinu, odnosno Defredarovu) *džamiju* trebalo obnavaljati 1781. godine!? Također, može se postaviti i pitanje da li je (Avdi-pašina, odnosno Defredarova) *džamija* bila u tolikoj mjeri oštećena ili u tako lošem stanju (i pored izdržavanja iz spomenute dobiti *džamije*) da nije mogla biti popravljena iz sredstava *vakufa* kojeg je utemeljila „*Fatima, kći Ahmedova*," već je na obnovu *džamije* trebalo čekati intervenciju samog Abdullah-paše 1781. godine. Kako to objasniti? Možda, burnom historijom koju je početkom druge polovine 18. stoljeća mogla imati ova *džamija*? Sve su to problemi s

[89] Vidj. Aladin Husić, Nav. dj., 59.

kojima se susrećemo u pokušaju da se provede izjednačavanje Mustafa-begove (tj., Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije* s Defredarovom *džamijom*. Stoga se može utemeljeno reći da za sada ne postoje pouzdani podaci u historijskim izvorima na temelju kojih bi se moglo izjednačavati objekte niti dovoditi u uzročno-posljedičnu vezu *vakufe* Mustafa-begove (tj., Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije* s Defredarevom *džamijom*.

PITANJE POSTOJANJA MUSTAFA-PAŠINE *DŽAMIJE* U TEŠNJU

Iz podataka dobijenih od profesora Ahmeda Aličića može se zaključiti da u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine nema spomena Mustafa-pašine *džamije*. Odnosno, u Tešnju je u to vrijeme, prema navedenom *sidžilu*, mogla postojati manja Mustafa-begova *džamija*. Uvjetnost njenog postojanja ovisi o načinu tumačenja čina uvakufljenja određenih sredstava. Ahmed Aličić je naglasio da se čini zanimljivim da je *vakuf* za Mustafa-begovu (?) *džamiju* veoma malen - iznosi svega (samo) 7.720,[90] odnosno (ili) 9.990[91] *akči*. Čini mi se da bi taj podatak mogao predstavljati jednu proturječnost između podataka i činjeničnog stanja koji se odnose kako na *vakifa*, tako i na odgovarajući *vakuf* i samu *džamiju*. Relativno neznatna razlika u navođenju iznosa uvakufljenog za spomenutu *džamiju* nije od suštinske važnosti za temu koja se obrađuje u ovom radu. Nažalost, nije mi poznat kontekst u kojem se ova *džamija* spominje u Tešanjskom *sidžilu*. Ahmed Aličić taj kontekst nije naveo jer se usredotočio samo na čin prevođenja jasno određenih podataka.

Za identifikaciju (izjednačavanje) Avdi-pašine *džamije* u Tešnju kao Mustafa-begove *džamije* za sada nema čvrstih potvrda (temelja) u navedenom izvoru. Tako će biti sve do trenutka objavljivanja kritičkog prijevoda *sidžila*. Na temelju navedenog moglo bi se zaključiti da je Tešanj 1639.-1642. godine mogao imati najmanje 2 *džamije* i jedan *mesdžid*. Može se reći da su se u Tešnju navedenih godina nalazili najmanje jedna *džamija* i jedan *mesdžid* koji su ovdje navedeni, a koje spominje osmanski popisni *defter* iz 1604. godine, te novopodignuta Mustafa-begova *džamija*. Bili bi to Ferhad-begova i Mustafa-begova *džamija* i Sufi Oručev *mesdžid*. Dakle, u samom naselju Tešanj nakon 1604. godine mogla je biti podignuta, pored postojećih *džamije* i *mesdžida*, koje spominje popis iz 1604. godine, i Mustafa-begova *džamija* ukoliko su financijska sredstva koja je ovaj *vakif* izdvojio mogu tumačiti kao sredstva izdvojena za njegovu *džamiju*. Ukoliko Mustafa-begova *džamija* ne predstavlja Avdi-pašinu *džamiju* ne može se reći koja bi to *džamija* u Tešnju danas predstavljala Mustafa-begovu *džamiju*, kakva je njena sudbina bila tokom historije i gdje bi se ista nalazila u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja. Spomenuta Mustafa-begova *džamija* mogla je u određenim proteklim događanjima prestati postojati ili je zbog mogućeg oštećenja mogla biti obnovljena od strane novog *vakifa* čije je ime moglo preslojiti ime Mustafa-bega kao prvog *vakifa*. Nije isključeno da je osim nje mogla u Tešnju nešto

[90] Prema Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.
[91] Prema Ahmedu Aličiću.

kasnije biti podignuta još neka *džamija* kao što navode neki historijski izvori.[92] O tome neke podatke za vrijeme nakon 1604. godine donosi Adem Handžić i o tome će biti govora nešto kasnije u ovom tekstu. Međutim, tačne godine nastanka mlađih *džamijā* podignutih nakon 1642. godine (uključujući i nešto ranije podignutu Mustafa-begovu), nisu tačno poznate!

Moja napomena da se, ukoliko Mustafa-begova *džamija* ne predstavlja Avdi-pašinu *džamiju*, danas ne može reći koja bi to *džamija* bila i gdje se ista nalazila u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja otvara pitanje tačne datacije podizanja Avdi-pašine *džamije*. Moguće su slijedeće situacije po pitanju postojanja Avdi-pašine *džamije*:

1. Objekt Avdi-pašine *džamije* nije postojao u nasebinskoj strukturi Tešnja prije 1697. godine jer ga ne spominje (?!) Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine. Njegovo postojanje potvrđeno je tek 1697. godine.
2. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine ne spominje objekt Avdi-pašine *džamije* **ista je mogla u vremenu od 1639. do 1642. godine postojati** u nasebinskoj strukturi Tešnja. Za njen spomen u Tešanjskom *sidžilu*, možda, nije postojao razlog,
3. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine ne spominje Avdi-pašinu *džamiju* **ista je mogla biti izgrađen prije 1639-1642. godine** u nasebinskoj strukturi Tešnja. Za njen spomen u Tešanjskom *sidžilu*, možda, nije postojao razlog,
4. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine ne spominje Avdi-pašinu *džamiju* ista **je mogla biti izgrađena** u nasebinskoj strukturi Tešnja tokom vremena koje pokriva Tešanjski *sidžil*, tj., između 1639.-1642. godine ili nešto prije a da sami čin njene izgradnje ili njenog postojanja ne bude evidentiran u *sidžilu*. U ovakvoj mogućnosti može se pretpostaviti da o njenom podizanju nije sačuvan određeni pravni dokument,
5. Avdi-pašina *džamija* nije postojala u nasebinskoj strukturi Tešnja u vrijeme od 1639.-1642. godine pa je kao takva *džamija* **mogla biti podignuta iza 1642.**, a prije 1697. godine kada je evidentirana na crtežima Karla Zitterhofera i u grofa Luigija Marsiglija nastalim pri opsadi Tešnja iste godine,
6. Avdi-pašina *džamija* nije postojala u nasebinskoj strukturi Tešnja u vrijeme od 1639.-1642. godine pa je kao takva mogla biti podignuta kao relativno skromni objekt u vrijeme nakon početka Velikog bečkog (1683.-1698./1699.) i Morejskog rata (1684.-1698./1699.) za potrebe *muhadžira* prognanih i izbjeglih s područja Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Madžarske,
7. S podizanjem Avdi-pašine *džamije*, bez obzira na vrijeme njegovog nastajanja i kasnijeg postojanja, mogla se oko nje razviti i novoformirana *mahala* što se i

[92] Vidjeti detaljnije u Adem Handžić, *A Survey* ...., 39-41 te Adem Handžić, *Rukopis*, B 13-16, D 1-15, H 12-19.

dogodilo. Godine 1697. Avdi-pašina *džamija* i, očito, njena prateća *mahala*[93] evidentire su od strane Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija na njihovim crtežima nastalim pri opsadi Tešnja iste godine.

Koje je ovdje izneseno hipotetičko mišljenje odgovaralo stvarnom stanju stvari danas nije jasno. Na kraju, mogu se pretpostaviti i slijedeće mogućnosti događanja u ovoj naseobinskoj zoni Tešnja:

A. Mustafa-begova *džamija* u Tešnju (zabilježena u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine) mogla je doživjeti to da u usmenim predanjima bude prozvana Mustafa-pašinom *džamijom* pod utjecajem pašinske titule Mustafa-begova oca - tj., Ahmed-paše!?
B. Mustafa-begova *džamija* u Tešnju (zabilježena u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine) mogla je doživjeti to da se prozove Mustafa-pašinom *džamijom* na temelju nehotične „zamjene“ titula, kao što sam već rekao, od strane Adema Handžića koji je, po svemu sudeći, 60-ih, 70-ih i/ili 80-ih godina 20. stoljeća (ali ne i iza 1992. godine) mogao imati uvid u spomenuti *sidžil*. Naime, Adem Handžić je mogao pogriješiti i napisati Mustafa-pašina umjesto Mustafa-begova *džamija*. Sumnjam da je Adem Handžić učinio takvu grešku u situaciji kada je završavao svoju knjigu[94] bez trenutnog (istovremenog) uvida u *sidžil*. No, to nije nemoguće. Naime, sudbina *sidžila* u vremenu od 1992. do 1996. godine nije poznata. Prema dosadašnjim saznanjima *sidžil* je stradao u napadu na Orijentalni institut. Međutim, kasnije sam saznao da se njegova kopija, nalazila u Sarajevu dok je Adem Handžić od 1992./1993. do 1995. godine boravio u Istanbulu.
C. Profesor Ahmed Aličić u interpretaciji podataka koji se odnose na Mustafa-begovu *džamiju* u Tešnju ništa mi nije rekao o prostornom smještaju ove *džamije* u nasebinskoj strukturi Tešnja. Može se sa stanovitom opreznošću pretpostaviti da u *sidžilu* ne postoje (?) dodatni podaci koji bi o tome govorili - njihovo postojanje u sidžilu trebalo bi utvrditi,
D. Na natpisu (*tarihu*) o obnovi *džamije* koja je danas poznata kao Avdi-pašina[95] nigdje ne stoji da se čin obnove odnosi na Mustafa-begovu ili Mustafa-pašinu (?) *džamiju*,
E. Ne postoje interpretativni podaci i jasno (detaljno) izložena metodologija zaključivanja Adema Handžića na temelju kojih ovaj naučnik određuje

[93] Navedena četiri stambena objekta prikazana na spomenutom crtežu uz *džamiju*, očito, predstavljaju simbolički prikaz postojanja *mahale* oko Avdi-pašine *džamije*. Postojanje *džamije* bez pripadajućih joj *mahale* i *džemata* na rubnoj (perifernoj) zoni bilo kojeg naselja ne bi imalo smisla. Izuzetak bi mogao predstavljati samo slučaj da se za vojne potrebe austrijske vojske označio samo objekt *džamije* kao orijentir u prostoru.
[94] Mislim na knjigu Adem Handžić, *A Surrvey* ...
[95] Mehmed Mujezinović, *IEBiH*, II, 256-257.

(izjednačava) Mustafa-begovu *džamiju* kao Avdi-pašinu *džamiju*, odnosno s Avdi-pašinom *džamijom* koja je obnovljena 1195. A. H., odnosno 1781. godine. Kod Adema Handžića stoji samo kratki navod da se to zaključuje na temelju Tešanjsklog *sidžila* iz 1639.-1642. godine.

F. Ne postoje interpretativni podaci i jasno (detaljno) izložena metodologija zaključivanja Adema Handžića po kojoj bi se objasnio čin eventualnog titulacijskog preslojavanja (promjene) Mustafa-begove *džamije* u Mustafa-pašinu *džamiju* u Tešnju pod utjecajem pašinske titule Mustafa-begovog oca Ahmed-paše. Sve da se to na neki način može i prihvatiti nije jasno kako je od strane Adema Handžića spomenuta Mustafa-begova *džamija* (odnosno Mustafa-pašina ?!) u Tešnju izjednačena s Avdi-pašinom *džamijom* u istom mjestu!

G. Avdi-pašina *džamija* nije postojala u nasebinskoj strukturi Tešnja prije 1642. godine jer je pod tim imenom ne spominje (?!) Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine a evidentirana je na navedenoj prostornoj lokaciji tek na crtežima Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija ili njegovog crtača iz 1697. godine. Potrebno je naglasiti da se *džamije* rijetko kada podižu u vrijeme ratnih zbivanja, pogotovo kakvi su bili Veliki bečki i Morejski rat. Međutim, ne može se kategorički isključiti mogućnost podizanja manjeg i relativno skromnog objekta (*džamije*) za *muhadžire* u vrijeme ratnih zbivanja koja su započeta 1683. godine. Takvu mogućnost, doduše nešto rjeđu, podizanja *džamije* u vrijeme ratnih zbivanja treba sagledavati u kontekstu značaja i važnosti *džamije* kao vjerske i osnovne obrazovne ustanove za stanovnike bilo kojeg mjesta, pa time i Tešnja, u sudbonosno vrijeme nakon 1683. godine. U tom pretpostavljenom slučaju Avdi-pašina *džamija* bi bila izvedena (podignuta) u skromnoj veličini i opremi interijera.

Kako bilo da bilo ovo pitanje interpretirano kroz određena razmišljanja ovdje navedena od 1 do 7 i od A do G predstavlja temelj za donošenje određenih zaključaka i postavljanje određenih novih pitanja. Navedene mogućnosti donosim ponovljene u cilju razumijevanja teksta ove knjige:

I. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine ne spominje Avdi-pašinu *džamiju* **ista je mogla postojati 1639.-1642. godine** u naseobinskoj strukturi Tešnja a da čin njenog postojanja ne bude evidentiran u *sidžilu*.

II. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine ne spominje Avdi-pašinu *džamiju* **ista je mogla biti izgrađena** u naseobinskoj strukturi Tešnja prije vremena kojeg pokriva Tešanjski *sidžil*, tj., prije 1639.-1642. godine a da čin njenog postojanja ne bude evidentiran u *sidžilu*. Ovakvu mogućnost eventualno može potvrditi kontekst u kojem se spominju *džamije* u Tešnju među kojima i ona Mustafa-begova (?),

III. Iako Tešanjski *sidžil* iz 1639.-1642. godine ne spominje Avdi-pašinu *džamiju* ona je **mogla biti izgrađena** u naseobinskoj strukturi Tešnja tokom vremena kojeg pokriva Tešanjski *sidžil*, tj., u godinama između 1639.-1642. godine a da čin njene izgradnje ne bude evidentiran u *sidžilu*. I u ovom slučaju ovakvu mogućnost

eventualno može potvrditi kontekst u kojem se spominju *džamije* u Tešnju među kojima i ona Mustafa-begova (?),

IV. Ako Avdi-pašina *džamija* nije postojala u naseobinskoj strukturi Tešnja tokom vremena kojeg pokriva Tešanjski *sidžil*, tj., između 1639.-1642. godine, **ista je mogla biti podignuta iza 1642.**, a prije 1697. kada je evidentirana od strane Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija na njihovim crtežima nastalim pri opsadi Tešnja,

V. Ukoliko Avdi-pašina *džamija* nije postojala u naseobinskoj strukturi Tešnja između 1639. i 1642. godine i ako se prihvati mogućnost da je **ona mogla biti podignuta** u vrijeme nakon početka Veliki bečkog i Morejskog rata (tj., iza 1683./1684. godine) za potrebe *muhadžira* prognanih i izbjeglih s područja Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Madžarske, tada bi se ova *džamija* mogla smatrati muhadžirskom *džamijom*. Da li se zaista tu može govoriti o *muhadžirskoj džamiji* i njenoj pratećoj *mahali* koje su zabilježene 1697. godine od strane Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija na njihovim crtežima nastalim pri opsadi Tešnja iste godine? Ovo pitanje za sada ostaje otvoreno. No, kao što sam već rekao, ne može se kategorički isključiti mogućnost podizanja manjeg i relativno skromnog objekta (*džamije*) za *muhadžire* tokom ratnih zbivanja iza 1683./1684. godine.

VI. Prema dosadašnjim saznanjima **ne postoje historijski podaci i jasno (detaljno) izložena metodologija zaključivanja** koji bi bili jasno izloženi od strane Adema Handžića na temelju kojih ovaj naučnik određuje (izjednačava) Mustafa-begovu (?) *džamiju* s Avdi-pašinom *džamijom* koja je obnovljena 1195. A. H., odnosno 1781. godine. Sve da se to na neki način može i prihvatiti nije jasno kako je od strane Adema Handžića Mustafa-begova *džamija*, odnosno Mustafa-pašina *džamija* izjednačena s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju!

Ovdje navedene moguće vremenske situacije po pitanju postojanja Avdi-pašine *džamije* u naseobinskoj strukturi i topografiji Tešnja trebaju biti kritički promatrane i dovedene u sklad s historijskim izvorima i situacijom na terenu. Tj., one situacije koje ne mogu biti poduprte, tj. potvrđene historijskim izvorima trebaju biti uklonjene iz daljnjih razmatranja. Za daljnja razmatranja trebaju ostati situacije koje su potvrđene historijskim izvorima. Između njih treba odrediti onu koju podupiru podaci i konteksti u kojima su isti podaci navedeni u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine.

Na kraju, mogu reći da najsigurniju dataciju podizanja Avdi-pašine *džamije* u Tešnju može dati sām objekt *džamije* koji se nalazi u Tešnju. Naime, potrebno je u provođenju datacije ovog objekta primjeniti i metodu analize prisustva radioaktivnog ugljika - C14 u drvenom građevinskom materijalu upotrijebljenom u strukturi zidova ove *džamije*. Ovdje mislim prvenstveno na *hatule* koje se obično sreću u strukturi kamenog zida (ukoliko su upotrijebljene, primarnu važnost imaju one koje se nalaze u donjim dijelovima zidova) i drvene dijelove konstrukcije upotrijebljene pri zidanju u *ćerpiču* ili dijelove *bondruk* konstrukcije (također, primarnu važnost imaju oni dijelovi

koji se nalaze u donjim dijelovima zidova).[96] Zanimljivo je da se tokom obnove *džamije* nakon 1996. godine o ovim pitanjima i primjeni navedene metode datacije nije vodilo računa. Upravo navedena istraživanja temeljena na analizi prisustva radioaktivnog ugljika u drvenim dijelovima konstrukcije Avdi-pašine *džamije* trebaju predstavljati glavni zadatak budućih istraživanja.

[96] Kao što je već rečeno Madžida Bećirbegović smatra da je „*Džamija (je) građena od ćerpiča, debljina zidova je 75 cm. Temelj i donji dio zida do prozora je od kamena*". Vidj. Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo,1990, 108-109.

ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) *DŽAMIJA* I ISTOIMENA *MAHALA*

Detaljan opis Avdi-pašine *džamije* donijela je Madžida Bećirbegović koja kaže: „*Avdi-pašina džamija vjerovatno potiče iz XVII vijeka, jer je sačuvano predanje da je stara 300 godina. Iznad ulaza se nalazi natpis iz 1781. godine, u kome se samo navodi ime Abdullah-paša Bošnjak, ali se ne navodi da li je džamiju sagradio ili samo obnovio. Ova stara džamija je vrijedan arhitektonski objekt, koji treba sačuvati u izvornom obliku*".[97] Prema navedenoj autorici „*Džamija ima standardno tlocrtno rjšenje jednostavne džamije (sl. 45.* - kod Madžide Bećirbegović). *Sa ukupnim dimenzijama 9,5 x 13,5 m spada u veće objekte. Ulazni trijem dubine 3,25 m ima četiri okrugla stupa koji su povezani drvenim lukovima segmentnog oblika. Unutrašnji prostor 8 x 9,5* [m] *ima prednji mahfil dubine 2,6 m sa istakom u sredini. Stupovi mahfila su povezani drvenim lukovima sa nešto rezbarije u podnožju lukova. Džamija je građena od ćerpiča, debljina zidova je 75 cm. Temelj i donji dio zida do prozora je od kamena. Ranije je bila pokrivena šindrom, a danas crijepom*".[98] O vanjštini *džamije* Madžida Bećirbegović kaže: „*Vanjski izgled odaje objekat većeg značaja (sl. 100* - kod MB*). Džamija ima ukupno 20 prozora. Na bočnim zidovima se nalazi po šest prozora raspoređenih u dva reda, a na ostalima po četiri. Donji prozori su pravougaoni, a gornji lučno završeni i sa vanjske strane zatvoreni mušepcima. Sam poredak prozora i njihov oblik asociraju na glavnu džamiju Ferhadiju* [u Tešnju] *koja ima isti oblik i poredak prozora. Munara je veoma vitka, tako da je odnos širine i visine 1:9. Ima osmougaoni* [?][99] *oblik* [presjek], *galerija* [*šerefet*] *je blago proširena,*

[97] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., l. c. i dr. passim-vidj. indeks. Zanimljivo je da Madžida Bećirbegović jasno naglašava da se na *tarihu* "*ne navodi da li je* [Abdullah-paša Bošnjak] *džamiju sagradio ili samo obnovio*".

[98] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., l. c. Tlocrt *džamije* vidjeti u nav. dj. na str. 60, sl. 45, br. 14. Želio bih naglasiti da se za Sufi Oručev *mesdžid* u Tešnju, također, po inerciji već iznesenih mišljenja, smatralo da je bio izveden u *ćerpiču*. Međutim, novi nalazi otkriveni u mjesecu maju i junu 2013. godine tokom radova u Hamza-begovoj *džamiji* u Tešnju za koju se smatra da, u stvari, predstavlja Sufi Oručev *mesdžid* (?) potvrđuju da je ovaj najstariji (?) islamski vjerski objekt u Tešnju (izuzev nešto starije *džamije sultana* Selima I u tešanjskoj tvrđavi) bio izveden u kamenoj konstrukciji, tj., uz upotrebu kamena u izvedbi zidne mase. Potaknut nalazima iz maja i juna 2013. godine o ovom pitanju imam namjeru govoriti u posebnom radu posvećenom Hamza-begovoj *džamiji*, odnosno, Sufi Oručevu *mesdžidu* (?). Okosnica ovog rada, zamišljenog u obliku manje knjige, bila bi dva pitanja - prvo: određenje datacije i atribucije objekta i drugo: historijski razvoj objekta s obzirom na primijenjenu arhitektonsku konstrukciju i izvedenu dekoraciju objekta.

[99] Vidj. Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108-109. Čini mi se da danas (?) drveni *minaret džamije* ima 12 stranični (kutni/ugaoni) presjek! Zbog slabog tonskog kontrasta nije moguće s

dok su otvori na galeriji srednje veličine i lučno završeni".[100] (Vidj. sl. 6, 7, 8) Određenu pažnju autorica posvetila je i analizi ulaznog dijela *džamije* za kojeg kaže: „*Drveni stupovi* [ulaznog trijema *džamije*] *mogu biti povezani drvenim lukovima. Takav trijem nalazimo u džamiji Ivlakovali H. Mehmed*[-a], *u Sarajevu, Avdi-pašinoj u Tešnju i u dvije džamije u Srebrenici*. *Kod nekih džamija stupovi* [ulaznog trijema] *su vretenasto oblikovani i dopunjeni bazom i kapitelom. Takve stupove nalazimo u Džindijskoj džamiji u Tuzli i Avdi-pašinoj u Tešnju*".[101] (Vidj. sl. 6, 7, 8, 10) Madžida Bećirbegović govori i o ulaznim vratima u Avdi-pašinu *džamiju* i ista uspoređuje s ulaznim vratima *džamije* Ašik Memije u Sarajevu.[102] Spomenuta autorica kaže: „*Portal istog oblika* [s visokim stepenastim lukom ukrašenim nizom stalaktita] *sa stepenastim lukom, ali ukrašenim gutama nalazimo u Avdi-pašinoj džamiji u Tešnju. Izveden je po uzoru na portal Ferhadije džamije u Tešnju*".[103] (Vidj. sl. 7, 9, 10, 11)

Avdi-pašina *džamija* imala je drveni *minaret* s pokrivenim *šerefetom* (galerijom) za koje Madžida Bećirbegović kaže: „*Munare sa pokrivenom galerijom* [šerefetom] *predstavljaju standardan oblik drvene munare u Bosni*.....".[104] Navedena autorica smatra da se „... *munare sa otvorima srednje veličine* [na šerefetu] *nalaze*,"

---

nešto veće udaljenosti precizno prebrojati stranice *minareta*. U vezi pojave raspoređivanja prozora u dva vodoravna reda (niza) treba biti veoma oprezan. Naime, iako raspored navedenih prozora pa i rješenja *mihraba* i ulaznih vrata (portala) podsjećaju na rješenja izvedena na Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju, koja su po svemu sudeći predstavljala uzor po kojem su isti izvedeni, treba biti veoma oprezan po pitanju datiranja izvedbe tih rješenja na Avdi-pašinoj *džamiji*. Može se postaviti pitanje da li su ta rješenja na Avdi-pašinoj *džamiji* izvorna, tj., iz vremena pretpostvaljenog vremena podizanja objekta oko 1639-1642. godine ili iz vremena njegove obnove 1781. godine? Pri tome se ne može isključiti niti mogućnost da je *džamija* mogla biti obnavljana i nešto ranije, tj., prije 1781. godine, kako sam to naveo u svom komentaru hipotetičkog (mogućeg) vezanja ličnosti „*bivšeg kadije Tešnja*" Ahmeda za ovu *džamiju*. Mogućnost vezanja ličnosti „*bivšeg kadije Tešnja*" Ahmeda za ovu *džamiju* izložio je, kao što je već rečeno, Aladin Husić. Navedenu hipotezu gradio sam na temelju mišljenja koje je izložio Aladin Husić prema kojem je „... *spomenutu džamiju podigao Ahmed, bivši kadija Tešnja*". Naime, primjer zatvaranja izvornih prozora i probijanja novih u dva vodoravna reda (niza) po uzoru na rješenja na Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju pojavljuje se i na današnjoj Hamza-begovoj *džamiji* (nekadašnji Sufi Oručev *mesdžid* ?) u Tešnju. Ta činjenica otvara mogućnost pretpostavljanja da se nešto slično moglo desiti i na Avdi-pašinoj *džamiji* tokom njene obnove. Navedeni čin pregradnje zamijećen je na Hamza-begovoj *džamiji* tokom njene obnove u maju 2013. godine. U ovom trenutku nije jasno da li je navedena pregradnja prozora Hamza-begove *džamije* provedena tokom njene obnove 1970-1973. godine ili znatno ranije. Više detalja o Hamza-begovoj *džamiji* vidjeti na stranici *Medžlisa Islamske zajednice Tešanj* http://www.miztesanj.ba/contents/28. O ovome imam namjeru govoriti u knjizi *Sufi Oručev mesdžid i/ili Hamza-begova džamija u Tešnju* koju pripremam po zahtjevu *Džematskog odbora* Hamza-begove *džamije*.

[100] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., l. c.

[101] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 166.

[102] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 98, sl. 88. Uporediti i crtež vrata (portala) na str. 169. Crtež vrata (portala) Avdi-pašine *džamije* u Tešnju prikazan je u donjem redu, drugi s lijeva.

[103] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 170.

[104] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 173.

pored ostalih mjesta i „*...u Tešnju...*," te da je „*Najvitkija munara ove vrste izvedena* (*je*) *u Avdi-pašinoj džamiji u Tešnju. Njena visina je 11,3 m, a širina 125 cm, pa je odnos širine i visine 1:9. Jednostavna je, bez ukrasnih detalja*".[105] Autorica navodi i podatak koji je, očito, prenesen iz mlađeg usmenog predanja Tešnja da se je na Avdi-pašinoj *džamiji* u Tešnju „*munara* [se] *prevrnula, pa je novu munaru i novu krovnu konstrukciju napravio* [dao izraditi] *i džamiju pokrio* [dao pokriti] *crijepom mještanin Ašir-aga Mujičić*".[106] (Vidj. sl. 6)

Madžida Bećirbegović donosi i dosta detaljan opis unutrašnjosti *džamije*. Ona kaže: „*Mihrab ima jednostavne i neobične ukrase koji liče na one u mihrabu Ferhadija džamije* [u Tešnju] (*sl. 162, 163* - kod M.B.). *Također i portal u gornjem dijelu ima ukras u vidu visuljaka kao i kod Ferhadije (sl. 189* - kod M.B.*). Minber je drveni sa polukružnim otvorima...*".[107] Autorica dalje kaže: „*Interesantan ukras vidimo u mihrabu Avdi-pašine džamije u Tešnju. Prvi red je ukrašen plitkim nišama, slijedeća tri reda trouglastim ukrasima specifične izvedbe, a posljednja dva reda cik-cak ravnima. Izvedba je dosta neprecizna, ali je ostvaren utisak plastičnosti (sl. 162* - kod M.B.*). Istu vrstu ukrasa, ali preciznije izrade nalazimo u mihrabu Ferhadije džamije u Tešnju (sl. 163* - kod M.B.*)..... Ova* [Ferhadija] *džamija je, bez sumnje, bila uzor majstorima koji su gradili ostale džamije u Tešnju. Prilikom ukrašavanja mihraba Avdi-pašine džamije, majstor je preuzeo ukrasne elemente* [sa Ferhadija *džamije*], *ali ih je izveo na jednostavniji način...*".[108] *...* „*Kod nekih džamija sa prednjim mahfilom stupovi mahfila su povezani drvenim lukovima, koji se obično nalaze samo u prizemlju, a mogu biti i na galeriji. Podnožje luka uvijek je ukrašeno ili sa nešto profilacija kao kod Čaršijske džamije u Srebrenici ili rezbarenim ukrasima kao kod Avdi-pašine džamije u Tešnju*".[109]

---

[105] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 177-178, ilustr. na str. 172, sl. 193. Madžida Bećirbegović na jednom drugom mjestu smatra da „*Munara Avdi-pašine džamije u Tešnju*," pored ostalih, „*spada među najvitkije od onih sa pokrivenom galerijom* [šerefetom]". Vidj. Nav. dj., 179.

[106] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 109, bilj 39. Spomenuta intervencija mještanina Ašir-age Mujičića (1881?-1954.) predstavlja jedan od oblika pomoći i potpore kojima je ovaj tešanjski uglednik skrbio o Avdi-pašinoj *džamiji* u Tešnju.

[107] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108-109.

[108] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 150.

[109] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 154. Potrebno je naglasiti da su stari *mihrab* i *mimber*, i pored izričitog naglaska Madžide Bećirbegović o njihovoj vrijednosti i potrebi da se sačuvaju, uklonjeni poslije 1996. godine i zamijenjeni novim koji su izvedeni neprimjerenim korištenjem oslikanih keramičkih pločica (!?) u tradiciji korištenja istih u osmanskoj umjetnosti. Vidj. Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108-109. Čini se, na prvi pogled, da u određenoj mjeri i današnja Hamza-begova *džamija* (tj., Sufi Oručev *mesdžid* /?/) dvodijelnim rasporedom prozora i rješenjem ulaznih vrata kao da imitira raspored prozora i rješenja s ulaznih vrata (portala) s Ferhad-begove *džamije* u Tešnju. Uvid u stanje zidova Hamza-begove *džamije* u Tešnju koji sam ostvario tokom radova na njenoj obnovi u maju i junu 2013. godine sugerira zaključak da je ovaj objekt izvorno bio manji i jednostavniji. U tom slučaju Ferhad-begova *džamija* predstavljala bi, neupitno, „*uzor majstorima koji su gradili ostale džamije u Tešnju*" kako to sugerira Madžida Bećirbegović a sama Hamza-begova *džamija*, bar onakva kakvu je

Svojim prostornim smještajem *džamija* se nalazi u središtu (mlađe) Avdi-pašine *mahale* u istočnom dijelu naselja (Tešnja) i u relativnoj blizini današnje **(tzv.)** Ciganske *mahale* za koju nije sigurno da li je postojala prije kraja 18. stoljeća.[110]

---

danas znamo, predstavljala bi znatno mlađi objekt. Naravno, pitanje identifikacije (izjednačavanja) Sufi Oručeva *mesdžida s* Hamza-begovom *džamijom* ostaje još nesigurno, odnosno, otvoreno.

[110] O prisustvu Cigana na području Tešanjskog *kadiluka*, Tešanjske *nahije* općenito i posebno same *kasabe* Tešanj ne postoje čvrsto utemeljeni podaci koji bi donosili historijski izvori. Najraniji i precizno datirani i meni poznati dokument koji govori o Ciganima na području spomenute *nahije* je Tešanjski *sidžil* iz 1740-1752. godine. Vidj. Hatidža Čar-Drnda, (prijevod i obrada), *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, passim. Podaci koje ovaj izvor donosi su važni jer potvrđuju prisustvo Cigana na području Tešanjskog *kadiluka* i navedene *nahije* ali ne potvrđuju i njihovo nastanjivanje u okvirima same *kasabe* Tešanj ili neke druge *kasabe*. Podaci iz kojih se mogu donijeti posredni zaključci su: 1. ulazna bilješka u *sidž*il kojom se potvrđuje čin šerijatskog vjenčanja u kojem Ciganin Halić ženi Ciganku Fatimu, kćer Mustafinu, navedeno na str. 11, pod br. L 3/d3. Ne navodi se tačan datum. Čin vjenčanja ubilježen je prema susjednim dokumentima između oktobra 1741. (čin L 3/d2 na str. 11) i 16. 6. 1742. godine (čin L 3/d4 na str. 12). 2. ulazna zabilješka navedenog *sidžila* unesena pod br. L 6/d1 na str. 28 koja govori o obavezi 'kupljenja' „*ciganske džizije*“ na području Bosanskog *ejaleta*. Dokument je odaslao Husejn-aga, kapetan Vranduka a datiran je u 1742. godinu. 3. ulazna zabilješka navedenog *sidžila* koja se odnosi na žalbu *spahije* Halil-efendije na ponašanje Cigana i drugih prisutnih žitelja nekog naselja (da li same *kasabe* Tešanj ?) učesnika svadbene proslave koji su remetili mir i nemoralno se ponašali. Zabilješka je zavedena pod brojem L 15a/d4 na str. 59, datirana je 20. 2. 1742. godine a zavedena od strane Ahmeda, *kadije* u Tešnju 22. 3. 1742. godine, 4. ulazna zabilješka navedenog *sidžila* koja potvrđuje prisustvo Cigana na području Tešanjske *nahije* pa, čak, i nešto bliže okoline same *kasabe* Tešanj. Ista zabilješka svjedoči o prisustvu Ciganina Saliha kao svjedoka pri vjenčanju Sadika, sina Mustafina iz sela Osojnice kraj Maglaja i Merjeme, kćeri Durakove (unos u *sidžil* pod br. L 40/d3 bez precizne datacije ali sa okvirnom datacijom prema prethodnom datiranom dokumentu br. L 40/d1 na str. 125 /10.11. - 9. 12. 1741. godine / i slijedećem datiranom dokumentu br. L 40/d4 na str. 128 /1741./1742. godine/. U navedenim unosima u Tešanjski *sidžil* nije naznačeno mjesto stanovanja, odnosno prebivalište navedenih pripadnika ciganske zajednice. Ne zna se da li su se isti nalazili u nomadskom statusu, da li su bili nastanjeni izvan naseobinske jezgre neke od *kasaba* spomenute *nahije* ili su bili stanovnici (žitelji) nekog od urbanih naselja (*kasaba*) u Tešanjskoj *nahiji*. Spominje se samo selo Osojnica kraj Maglaja. Smatram da su Ciganini bili nastanjeni izvan naseobinske jezgre neke od *kasabā* spomenute *nahije* te da su neke manje skupine iz okvira ciganske zajednice mogle postepeno ući u periferne dijelove nekog od urbanih naselja (*kasaba*) u Tešanjskom *kadiluku* i istoimenoj *nahiji*. Iz navedenog se vidi da su Cigani prisutni u naseljenim mjestima ali se ne zna da li su u istima trajno nastanjeni ili u iste samo posjećuju u cilju zarade, obavljanja čina vjenčanja ili svjedočenja. Kako je žalbu *spahije* Halil-efendije na ponašanje Cigana i drugih prisutnih žitelja nekog naselja u *sidžil* uneo sam Ahmed, *kadija* u Tešnju, 22. 3. 1742. godine moglo bi se, uvjetno, zaključiti da se radnja odnosi na neko veće naseljeno mjesto, možda na sam Tešanj. U svakom slučaju, tj. bez obzira na koje naselje se zabilješka *kadije* o prisustvu i ponašanju Cigana odnosi, Cigani su polovinom 18. stoljeća povremeno prisutni kako u drugim naseljima Tešanjskog *kadiluka* i istoimene *nahije*, tako i u samom Tešnju. Smatram da se pripadnici ciganske zajednice trajnije nastanjuju na području *kasabe* Tešanj (u njenom istočnom dijelu) u drugoj polovini 18. stoljeća, preciznije tek krajem 18. stoljeća.

Prostorno naseljavanje Cigana (Roma) u neposrednoj blizini Avdi-pašine *džamije* pa čak i njeno zaokruživanje kao objekta u prostoru od strane ciganske zajednice (mjesne zajednice Cigana) u Tešnju, imalo je za posljedicu preslojavanje naseobinskih toponima na temelju čega u mlađim razdobljima nije uvijek jasno terminologijski i prostorno razlučeno kada se govori o Avdi-pašinoj *mahali*, a kada o Ciganskoj *mahali*. U nekim slučajevima termin Ciganska *mahala* (poznata i kao Karanfil *mahala*), predstavljao je sinonim za Avdi-pašinu *mahalu* i obratno. Poteškoća u razlučivanju navedenih *mahala* bila je toliko velika da je na istim ili sličnim temeljima i principima došlo i do neutemeljenog preslojavanja naziva Avdi-pašina *džamija* nazivom Ciganlučka (Ciganska) *džamija*. Potrebno je naglasiti da u naseobinskoj strukturi *kasabe* Tešanj nikada nije postojala posebno izgrađena, prostorno posebno smještena i društveno izdvojena ciganska *džamija*. Danas se ova *džamija* naziva Abdullah-pašina ili Avdi-pašina *džamija*. Nasuprot tome Ciganska *mahala* prostorno je jasno određena u topografiji Tešnja. Proteže se na istok od Avdi-pašine *džamije* sve do Krndijskog potoka. Potrebno je naglasiti da se 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća između Avdi-pašine *džamije* i Ciganske *mahale* još uvijek nalazila jedna manja prostorna površina koja je simbolički predstavljala svojevrsnu među (tampon) zonu i koja je u prošlosti jasno odvajala ovu *džamiju* i Ciganski *mahalu*.

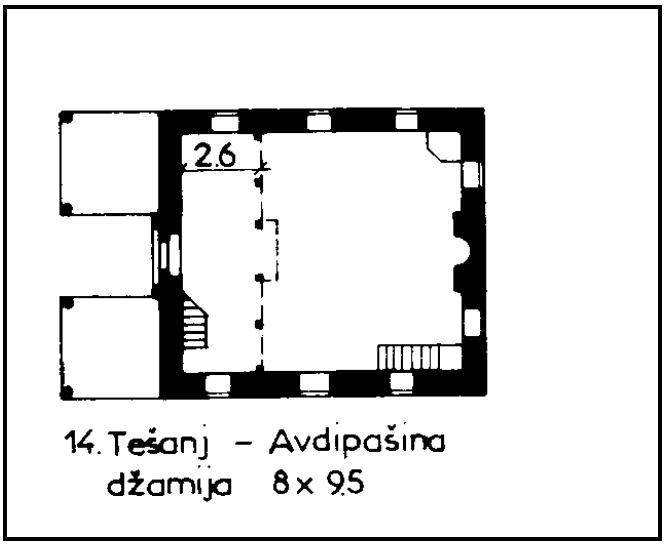

Slika 8a. Avdi-pašina *džamija*. Tlocrt. Prema Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo,1990, 60, sl. 45, br. 14. Objavaljeno s dozvolom autorice. Slika a) izvorni ctrtež tlocrta *džamija*. Slika b) grafički pročišćen crtež tlocrta *džamija*. Grafičko pročišćenje crteža mr., dipl. ing. arh. Anela Kuršumlija.

Iz analize relativnih upitā i predzaključaka iznesenih ovdje od I do VI može se postaviti i slijedeće pitanje: koji su razlozi za izgradnju i prostorni smještaj Avdi-

pašine *džamije* na njenoj perifernoj lokaciji u neposrednoj blizini budućih Ciganlučke i *Harman mahale* i tko je stvarni *vakif* (graditelj) *džamije* koja je danas poznata kao Avdi-pašina *džamija*? Na temelju mišljenja iznesenog ovdje pod V moglo bi se, uvjetno, odgovoriti na navedeno pitanje da je razlog za podizanje navedene *džamije* i pripadajuće joj *mahale* bilo smještanje *muhadžira* u godinama nakon početka Velikog bečkog i Morejskog rata, tj., iza 1683./1684. godine. Ukoliko razlog za podizanje ove *džamije* iza 1683./1684. godine nisu bili *muhadžiri* tada je ona sigurno starija. Već sam rekao da se ne može kategorički isključiti mogućnost podizanja manjeg i relativno skromnog objekta (*džamije*) za *muhadžire* u vrijeme ratnih zbivanja iza 1683./1684. godine. Crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigia Marsiglia kao prvi neupitni izvori potvrđuju postojanje ove *džamije* tek u 1697. godini. Dakle, *džamija* je starija od 1697. godine. Međutim, za datiranje navedene *džamije* u godine bliže 1683./1684. godini, ili, čak, i prije nje ne postoje podaci koji bi bili potvrđeni historijskim izvorima.

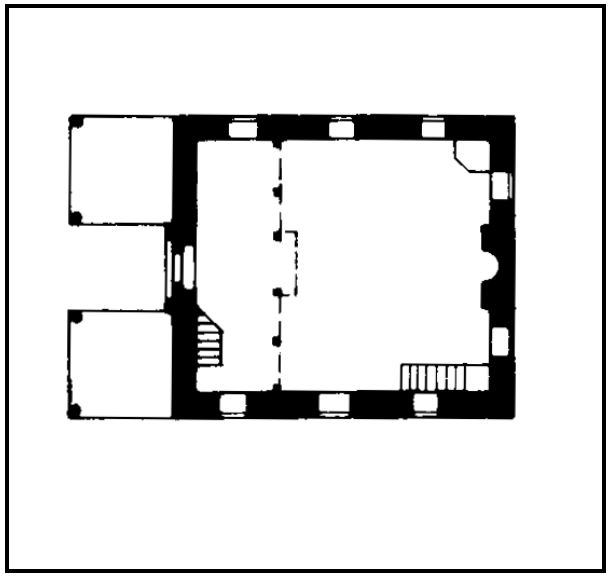

Slika 8 b. Avdi-pašina *džamija*. Tlocrt. Prema Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo,1990, 60, sl. 45, br. 14. Objavaljeno s dozvolom autorice. Slika a) izvorni ctrtež tlocrta *džamija*. Slika b) grafički pročišćen crtež tlocrta *džamija*. Grafičko pročišćenje crteža mr., dipl. ing. arh. Anela Kuršumlija.

Identitet izvornog *vakifa* (graditelja) navedene *džamije* za sada ostaje nepoznat. Ako se Abdullah-paša Defterdarija smatra obnoviteljem ove *džamije*, a što nije jasno iz *tariha* kako to smatra Madžida Bećirbegović,[111] tada on sigurno nije njen utemeljitelj (izvorni *vakif*)! O prostornom smještaju navedene *džamije* i podizanju

[111] Mehmed Mujezinović, *IEBiH*, II, 256-257; Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108.

kako same *džamije*, tako i objekata pripadajuće joj *mahale* na navedenoj lokaciji pokušat ću nešto više reći u slijedećim dijelovima teksta.

Ako se nasuprot hipotetičkom razmatranju mogućeg postojanja Avdi-pašine *džamije* kao ranije Mustafa-begove, odnosno Mustafa-pašine *džamije* (?) u Tešnju (prema razmišljanju izloženom ovdje pod A i B može prihvatiti da bi ova *džamija*, u stvarnosti, predstavljala Avdi-pašinu *džamiju*, odnosno da je prethodila onom objektu koji će biti kasnije nazvan Avdi-pašinom *džamijom*, tada se može, treba i mora postaviti pitanje koji su razlozi nagnali Mustafa-bega (možda uz potporu oca Ahmed-paše) za izgradnju (prostorno smještanje) navedene *džamije* na njenoj perifernoj lokaciji u neposrednoj blizini budućih Ciganlučke i Harman *mahale*? (Vidj. sl. 1, 2, 3, 4, 5) Tim prije što se tu radi o prostornoj cjelini relativno daleko od središta *kasabe* Tešanj i što tada, očito, ova *džamija* i *mahala* koja se oko iste (potom) uobličila (razvila), nisu bile izravno naslonjene na preostale naseobinske rezidencijalne cjeline (*mahale*), a niti na *čaršiju* Tešnja. One to nisu bile čak niti 1697. g. kako o tome svjedoče navedeni crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija. (Vidj. sl. 3, 4) Ovo mišljenje o graditeljskom aktivizmu Mustafa-bega predstavlja hipotezu unatoč činjenici da ne postoje interpretativni podaci i od strane Adema Handžića jasno (detaljno) izložena metodologija zaključivanja po kojima bi se Mustafa-begova *džamija* [odnosno titulom njegovog oca Ahmed-paše onomastički preslojeni naziv Mustafa-begove, a sada Mustafa-pašine *džamije* (?) u Tešnju] mogla dovesti u vezu i izjednačiti s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju. Ako bi se prihvatila identifikacija Mustafa-begove *džamije* s Avdi-pašinom *džamijom* u tom slučaju radilo bi se o zamjeni (preslojavanju) starijeg toponima (Mustafa-begova *džamija*) novim (mlađim) toponimom (Avdi-pašina *džamija*). U tom slučaju bi Avdi-pašina *džamija* postojala u nešto široj nasebinskoj strukturi Tešnja prije 1697., a poslije 1639-1642. godine iako je pod ovim imenom (Avdi-pašina *džamija*) ne spominje (?!) Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine. Ovome treba dodati i mišljenje Aladina Husića po kojem je *kadija* Ahmed Defterdarović predstavljao jednog od *vakifa* ove *džamije*. U tom slučaju ličnost *kadije* Ahmeda Defterdarovića predstavljala bi jednog od mogućih *vakifā* ove *džamije*. U navedenom kontekstu kadijino prezime Defterdarović predstavljalo bi (jedan) onomastički međusloj u slijedu više *vakifa* ove *džamije*.

Drugim riječima, može se postaviti pitanje da li je Mustafa-beg (možda uz potporu oca Ahmed-paše) za prostorni smještaj navedene (Mustafa-begove, odnosno Mustafa-pašine ?) *džamije* izabrao zemljišni posjed koji se od ranije nalazio u njegovom (ili njihovom) vlasništvu ili je isti posjed postao *mulkovno* dobro pa je kao takav mogao biti namjenski iskorišten za podizanje objekta *džamije*. Taj zemljišni posjed, ma kakav on po svojoj pravnoj historiji (i karakteru) bio, očito se po ovoj hipotezi mogao nalaziti (a što nije dokazano) na lokaciji u neposrednoj blizini budućih Ciganlučke i *Harman mahale*, tj., na mjestu sadašnje Avdi-pašine *džamije* ako se prihvati mišljenje Adema Handžića o jednakosti (izjednačavanju, tj. ekvivalenciji)

objekata dviju *džamijā* (Mustafa-begova *džamija* = Avdi-pašina *džamija* /?/). Posebno pitanje predstavlja razlog zbog kojeg je ova *džamija* podignuta na navedenoj lokaciji.

Podatak kojeg navodi Ahmed Aličić da je Mustafa-begov *vakuf* bio veoma malen (iznosio je svega /samo/ 9.990 *akči*)[112] veoma je značajan ako se isti uporedi s odlikama objekta Avdi-pašine *džamije*. Ovdje je potrebno ponovo naglasiti pitanje da li se radi o iznosu uvakufljenja namijenjenog za novi objekt (za podizanje) *džamije* ili za održavanje već postojećeg objekta. Smatram da se ovdje radi o relativno skromnom objektu iako Madžida Bećirbegović navodi da „*vanjski izgled* [*džamije*] *odaje objekt većeg značaja*," odnosno, Aladin Husić kaže: „*Očigledno da se radilo o značajnoj džamiji, budući da je imala službu imama i hatiba. Osim toga, po iznosu vakufa u gotovini sredinom 18. stoljeća tek je nešto malo zaostajala za Ferhad-begovom džamijom*".[113] Naravno, ukoliko se prihvati izjednačavanje spomenute dvije *džamije*. Naime, iz činjenice da bi se moglo raditi o skromnom *vakufu* namijenjenom za Mustafa-begovu *džamiju* moglo bi se zaključiti da je i sam objekt bio veoma skroman. Ukoliko se prihvati jednakost Mustafa-begova *džamija* = Mustafa-pašina *džamija* = Avdi-pašina *džamija* tada bi se skromnost izvedbe Avdi-pašine *džamije*, koja je sasvim očita, mogla prihvatiti kao u potpunosti logična posljedica relativne skromnosti financijskih sredstava kojima je raspolagao Mustafa-beg za podizanje ove *džamije*. Skromnost izvedbe Avdi-pašine *džamije* kao da potvrđuje skromnost *vakufa* namijenjenog za njeno održavanje. Naravno, ukoliko ova *džamija* nije izvedena u kamenoj konstrukciji. U navedenom kontekstu istaknuta skromnost Avdi-pašine *džamije* kao da odudara od značaja Defterdareve *džamije* i njenog *vakufa* koje ističe Aladin Husić. Da li bi to mogle biti iste *džamije* gledano prema njihovim arhitektonskim i dekorativnim elementima? Čini mi se da nisu. Odnosno, današnja određena sličnost Avdi-pašine *džamije* s Ferhad-begovom *džamijom*, iz koje se izvlači zaključak o određenoj ovisnosti prve *džamije* o drugoj, treba promatrati u kontekstu historije prve (Avdi-pašine) *džamije*. Na taj način ponovo dolazimo do pitanja utemeljenosti izjednačavanja Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?), odnosno Avdi-pašine *džamije* s Defterdarevom *džamijom* u Tešnju. Stoga je, sukladno novim otkrićima ostvarenim tokom istraživanja u Hamza-begovoj *džamiji*, odnosno, u Sufi Oručevom *mesdžidu* (?), u Tešnju iz maja 2013. godine potrebno provesti detaljna istraživanja zidne mase na Avdi-pašinoj *džamiji* i jasno utvrditi da li je ova *džamija* građena u kamenu ili *ćerpiču*.[114] Naime, Madžida Bećirbegović ne navodi izričito da

[112] Prema navodu Osmana Sokolovića radilo se o iznosu od 7.720 *akči*! Vidj. Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 127.

[113] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108; Aladin Husić, Nav. dj., 59-60.

[114] Potrebno je naglasiti da izjednačavanje objekata Sufi Oručeva *mesdžida* s Hamza-begovom *džamijom* u Tešnju još uvijek nije naučno potvrđeno. Tj., još nije potvrđeno da li se može govoriti o Sufi Oručevom *mesdžidu* kao kasnijoj Hamza-begovoj *džamiji* ili o Sufi Oručevom *mesdžidu* i Hamza-begovoj *džamiji* kao o dva neovisna objekta i dvije vjerske ustanove koji (koje) su mogli (mogle) imati poseban prostorni ali i vremenski odnos te različite *vakife* kao

su takva ispitivanja provedena tokom njenog ispitivanja spomenute *džamije*. Madžida Bećirbegović navodi da je kamen korišten samo za izvedbu temelja i zidova do donjeg reda prozora.[115] Današnji izgled *džamije* koji nekim ukrasnim detaljima i rješenjima sugerira njenu važnost (značaj) mogao je nastati po ugledu na Ferhad-begovu *džamiju* kako to smatra Madžida Bećirbegović. Navedeno mišljenje čini se prihvatljivim i taj utjecaj Ferhad-begove *džamije* na Avdi-pašinu *džamiju* mogao je biti ostvaren tokom čina obnove ove posljednje *džamije* 1781. godine.[116]

Ako se svemu navedenom doda i činjenica da je Ahmed-paša sagradio 2 *džamije* u mjestima (selima, tj., u seoskoj okolini Tešnja) Kaloševci i Kruštica ili Hranković može se, kao što je rečeno, u Ahmed-paši i njegovom sinu Mustafa-begu vidjeti domaće ljude koji (osim u Tešnju ?) grade *džamije* „i" po selima. Ili obrnuto, to su domaći ljudi koji osim po selima u okolini Tešnja grade *džamiju* „i" u samom mjestu Tešanj! Da li je Mustafa-beg uz pomoć oca Ahmed-paše dao podići *džamiju* u *kasabi* Tešanj, koja će kasnije biti poznata i pod imenom Avdi-paše (?), nije poznato, jer to ne potvrđuju nikakvi historijski podaci. To se može samo pretpostaviti! Činjenica da je Mustafa-begov otac Ahmed-paša (da li već ?) podigao dvije *džamije* u nekom od navedenih mjesta (sela) govori o relativno bogatom graditeljskom aktivizmu članova ove porodice. Ostaje samo pitanje da li su objekt Mustafa-begove (da li buduće Avdi-pašine ?) *džamije* i *vakuf* za istu bili utemeljeni, odnosno nastali prije nego li je njegov (Mustafa-begov) otac Ahmed-paša dao podići *džamije* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković, ili poslije podizanja istih *džamija*? Moglo bi se postaviti pitanje da li su sva tri objekta (*džamije* u mjestima /selima/ Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković, i *kasabi* Tešanj) nastala uz potporu samog Ahmed-paše iako objekt *džamije* u Tešnju nosi ime njegovog sina Mustafa-bega a ne njega samog (tj., Ahmed-paše) kao mogućeg istinskog *vakifa*? Ukoliko je to bilo tako tada je sasvim logično zaključiti da su kako objekt *džamije* Mustafa-bega u Tešnju tako i *vakuf* za istu, bili nešto manji, odnosno skromniji. Skromnost objekta Mustafa-begove *džamije* u Tešnju i *vakufa* za istu mogla bi, posebno, dolaziti do izražaja ukoliko su iz zajedničkih porodičnih sredstava Ahmed-paše i sina mu Mustafa-bega,

---

utemeljitelje. Naime, nalazi otkriveni u objektu Hamza-begove *džamije* u maju 2013. godine zahtijevaju provođenje daljnjih (dopunskih) istraživanja kako bi se o ovom pitanju dao konačni sud. Osmanski izvori mogu govoriti o Sufi Oručevom *mesdžidu* kao kasnijoj Hamza-begovoj *džamiji* i to ne mora biti upitno. Međutim, takve činjenice trebaju biti potvrđene kroz posebna istraživanja koja namjeravam provesti unutar objekta Hamza-begove *džamije*. Ta istraživanja tiču se prvenstveno datacije samog objekta *džamije*. Up. i Aladin Husić, *Tešanjski vakufi*, 44-45; Aladin Husić, „Tešanj u 16. stoljeću." *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61(2011), Sarajevo, 2012, 307-308.

[115] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108-109.

[116] Ferhad-begova *džamija* svojim rasporedom prozora i izvedbom i dekoracijom ulaznih vrata utjecala je u znatnoj mjeri i na izgled Hamza-begove *džamije* u Tešnju. U ovom trenutku nije jasno da li se taj utjecaj na Hamza-begovovoj *džamiji* pojavio nakon njene obnove u dalekoj prošlosti ili tokom obnove 1970.-1973. godine.

bile nešto ranije podignute *džamije* u selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković. Ovdje se očito moglo raditi o svojevrsnom „razlijevanju“ sredstava namijenjenih za opće dobro (za uvakufljenje), koja se plasiraju preko institucije *vakufa*. Stoga su, možda, i *džamije* u selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković i Mustafa-begova *džamija* u Tešnju, kao i *vakuf* koji je ustrojen za istu *džamiju*, ostali u skromnoj izvedbi i skromnom iznosu izdvojenog novca. Pri tome je ostvareni slijed prvenstva podizanja objekata u *kasabi* Tešanj ili u spomenutim selima jako važan. Očito je da svi objekti nisu bili podignuti istovremeno pa se podizanje jednog objekta svakako moglo odraziti na obim (veličinu) i kvalitetu izvedbe drugog ili drugih objekata. No, čak da su sva tri objekta i građena istovremeno i u tom slučaju se taj čin mogao odraziti na njihov obim (veličinu) i kvalitetu izvedbe. Slijed podizanja objekata ne može se za sada utvrditi ali je očito da graditeljska moć i moć uvakufljenja od strane kako Ahmed-paše, tako i sina mu Mustafa-bega nisu bili izrazito veliki. Ili jesu s obzirom da grade tri objekta - jedan u *kasabi* Tešanj a druga dva (?) u mjestima / selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković. Procjena graditeljske moći i moći uvakufljenja od strane navedenih *vakifā* ovisi o tome kako se na njih gleda.

Slika 9. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. Ulazna vrata. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

O razlozima za ovu moguću (pretpostavljenu) povezanost oca Ahmed-paše i sina Mustafa-bega kroz čin uvakufljenja navedene *džamije* u Tešnju ne može se pouzdano govoriti. Odnos oca i sina u kontekstu utemeljenja njihovih *vakufā* bio bi veoma zanimljiv za eventualna daljnja istraživanja. Sve što bi se moglo reći bez utemeljena u historijskim izvorima predstavljalo bi samo neutemeljenu hipotezu. Naravno, sve se to razmatra uvjetno i to u kontekstu činjenice da su otac (Ahmed-paša) i sin mu (Mustafa-beg) mogli djelovati zajedno i u skladu sa zajedničkim interesima za postizanje općeg dobra, kako žitelja Tešnja, tako i žitelja sela Kaloševci i *mahale* Kruščica u istom selu i/ili sela Hranković.

Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da je Ahmed-paša iz određenih razloga na neki način bio vezan za dva spomenuta mjesta (sela - Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković). Da li se ovdje radi o domaćim ljudima, kao što sam već ranije naveo, koji su svojim porijeklom potjecali iz seoske sredine u nešto široj okolini Tešnja (iz selā Kaloševci, Kruštica i Hranković ili iz nekog drugog mjesta[117]) može se samo pretpostavljati. O tome ne govore, odnosno tu pretpostavku ne potvrđuju historijski izvori. Stoga se u navedenom konteksu razmišljanja može pretpostaviti i to da su se otac Ahmed-paša i sin mu Mustafa-beg odlučili podići vjerske i odgojno-obrazovne objekte na ravni *džamija* i pratećih *mekteba* u okvirima same *džamije* kao institucije i arhitektonskog objekta u seoskoj sredini iz koje su ili potjecali ili za koju su bili na neki drugi način vezani.

Uporedo s tim može se pretpostaviti da su se i otac Ahmed-paša i sin mu Mustafa-beg željeli i nastojali osim u sredinama dvaju mjesta (sela - Kaloševaca i /*mahale*/ Kruštice i/ili Hranković) dokazati i pokazati i u domaćoj urbanoj sredini Tešnja u koju su, očito, dospjeli tokom svog životnog puta, u kojoj su bili nastanjeni i u kojoj su imali i uživali određeni društveni status. Najbolji način da se u to vrijeme pridošlica u novu sredinu dokaže unutar nje bio je da djeluje u korist općeg dobra, tj., podizanjem nekog objekta za opće dobro i ustrojem *vakufa*. Kao da je to u ovom slučaju i učinjeno podizanjem skromnog objekta Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?) *džamije* koja je kasnije mogla biti nazvana (da li ?) i biti poznata kao Avdi-pašina *džamija*. Kao da je otac Ahmed-paša u samom gradu Tešnju dao prednost sinu Mustafa-begu u podizanju *džamije* i ustroju relativno skromnog *vakufa* za istu. Naravno, ukoliko otac nije umro prije podizanja navedene *džamije*. Međutim, u slučaju da je iza podizanja *džamije* u Tešnju stajao sam Ahmed-paša u tom slučaju *džamija* i ustrojeni *vakuf* nosili bi ime Ahmed-paše što nije slučaj. Postoji još jedna mogućnost. „Kako na mlađima svijet ostaje“ Ahmed-paša mogao je, možda, „dati prednost“ sinu Mustafa-begu u podizanju *džamije* i ustroju *vakufa* u Tešnju sa željom da svome sinu

[117] Osman Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, 170. Iako se u spomenutom djelu navodi da je „*Mustafa-beg, sin Ahmed-paše, iz sela Hranković*“ potrebno je iskazati određenu opreznost da se u spomenutom selu vidi rodno mjesto Mustafa-bega i Ahmed-paše. Naime, za selo Hranković oni su mogli biti vezani svojim posjedima na području kojeg su se isti mogli nalaziti.

kao *vakifu* osigura ugled i određeni položaj u društvu. Nasuprot tome, otac Ahmed-paša mogao se „zadovoljiti“ podizanjem dviju *džamija* u selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković kraj Tešnja. Pri tome se ne može isključiti niti mogućnost da je otac Ahmed-paša mogao umrijeti a graditeljski aktivizam i ustroj *vakufa* mogao je nastaviti sin mu Mustafa-beg (?!). No, u ovom slučaju ostaju otvorenim pitanja tko je pravni nositelj ustrojenog *vakufa* a time i tituliranja *džamije* imenom pravog *vakifa*, tj., Ahmed-paše. *Džamija* se u Tešanjskom *sidžilu* naziva Mustafa-begovom!

Kako bilo da bilo, da li su otac i sin podizali objekt *džamije* i ustrojavali *vakuf* zajedno ili je to (u)činio samo sin to se moglo ostvariti samo izvan najuže naseobinske strukture *kasabe* Tešanj. Naime, struktura naseobinske jezgre Tešnja u vrijeme smrti Fehrad-bega, jednog od *vakifa kasabe* Tešanj, 1568. godine, bila je već prostorno jasno određena (zaokružena) a za podizanje novih objekata ostajali su slobodni prostori izvan strogog središnjeg dijela (jezgre) grada. (Vidj. sl. 1, 2, 3, 4) U navedenom kontekstu za podizanje Mustafa-begove *džamije* ostajale su slobodne prostorne cjeline nešto dalje od same (Gornje) *Čaršije* i već prostorno razvijenih i arhitektonski izgrađenih rezidencijalnih *mahala*. Također, u navedenom kontekstu to je mogla biti i lokacija današnje Avdi-pašine *džamije* koja se, ipak, nalazi(la) u relativnoj blizini (Gornje) *Čaršije* u *kasabi* Tešanj. Pri tome karakter vlasništva nad ovom parcelom nije od presudnog značaja za podizanje objekta *džamije*. Ista parcela mogla je predstavljati uvjetovano osobno vlasništvo dobijeno samo na korištenje, koje je potom moglo biti pretvoreno u *mulkovno* dobro (ukoliko već od ranije nije predstavljala takav oblik vlasništva) ili je isto moglo biti kupljeno za potrebe podizanja objekta *džamije*. Razvoj *mahale* kao rezidencijalne cjeline oko novopodignute *džamije* predstavljao je logičan slijed događanja.

Na kraju, može se pretpostaviti i mogućnost da je na ovoj prostornoj naseobinskoj lokaciji već mogla biti ustrojena manja rezidencijalna mahalska cjelina stanovništvo koje (budući *džemat*) je osjećalo potrebu za vlastitom *džamijom*. Takve potrebe i na određen način iskazane želje *džemata* za podizanjem vlastite *džamije* mogao je zadovoljiti Mustafa-beg kao mjesni *vakif*. Za ovakav razvoj događaja na području spomenute pretpostavljene *mahale* i oko buduće Avdi-pašine *džamije* nema potvrda u historijskim izvorima pa, stoga, isto mišeljenje ostaje na razini hipoteze.

Potrebno je naglasiti da se sjeverno od (Gornje) *Čaršije* u Tešnju na jugozapadnim padinama sedlasto zaravnjene uzvisine Gumno (Guvno, *Harman*), koja se proteže prema visinskoj zaravni Ravne, razvio prostorno i stambeno najkvalitetniji rezidencijalni dio *kasabe* Tešanj. Na tim padinama razvila se rezidencijalna *mahala* koju su nastanjivale najpoznatije begovske porodice Tešnja (porodice Tešanjskih *kapetana* - Kapetanovići, Eminagići, Smajlbegovići, Ferizbegovići i dr.). U središtvu ove *mahale*, ili, bolje rečeno, u podnožju jugozapadnog dijela uzvisine Gumno nalazila

se *mahalska džamija* poznata kao *Serava džamija*.[118] Ista se nalazila u neposrednoj blizini Gornje *Čaršije*. Ili, ako se ovo pitanje promatra s više kritičnosti sama Serava *džamija* nalazila se na ivici Gornje *Čaršije*. Također, potrebno je naglasiti da su sve današnje *mahale* s pripadajućim *džamijama* bile locirane na prisojnim stranama *kasabe* Tešanj i u njenom nešto širem naseobinskom središtu. Zbog takvog prostornog smještaja spomenute *mahale* i *džamije* zahvatale su u najvećoj mogućoj mjeri kako svu potrebnu insolaciju i kvalitetan zrak, tako su i stepenastim plasiranjem objekata stambene arhitekture u prostoru ostvarivale pravo na vidik u naseobinskoj strukturi Tešnja. Iako se *Tabačka* (*Dibeghana*, Riječka ili Donječaršijska) *džamija* nalazila (bila je podignuta) na zaravni uz lijevu obalu rijeke Tešanjke, ista je uživala relativno kvalitetni položaj na „dnu" prisojne padine rezidencijalne (*mahalske*) zone *Tabaka* (*Tabaci*). U nešto lošijem prostornom položaju nalazila se Avdi-pašina *džamija* koja je, iako u određenoj mjeri locirana na prisojnoj strani, predstavlja jednu od perifernih *džamija* oko koje se tokom vremena, po svemu sudeći najkasnije od početka druge polovine 17. stoljeća uobličila i pripadajuća joj *mahala* smještena na krajnjoj periferiji naselja. Tokom 19. stoljeća, ako ne već od kraja 18. stoljeća, sjeveroistočno od Avdi-pašine *džamije* i pripadajuće joj istoimene *mahale* u nešto značajnijoj mjeri naselili su se Cigani (Romi) tako da je na krajnjem rubnom dijelu naselja tokom vremena ustrojena posebna izdvojena Ciganska *mahala* (Ciganluk ili Karanfil *mahala*).[119] Navedena *mahala* u ranoj fazi svog razvoja u prostornoj cjelini naselja neizravno se naslanjala na od ranije postojeću Avdi-pašinu *mahalu* i istoimenu *džamiju* (Mustafa-pašinu *džamiju* ?).

U zaključnom dijelu ovog odlomka potrebno je (ponovo) naglasiti da je izvorna (rana) Ciganska *mahala* u Tešnju bila locirana na padinama koje se od Avdi-pašine *džamije* spuštaju prema Krndijskom potoku i koje su okrenute sjeveroistoku. Zbog toga je Ciganska *mahala* imala manje kvalitetan položaj koji je pružao

[118] O muslimanskim *mahalama* u Tešnju vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ...., 28-31. O Serava *džamiji* vidj. nav. dj., 76.

[119] Već sam u bilj. br. 110 naglasio da se Cigani pojavljuju na području Tešanjskog *kadiluka* i istoimene *nahije* krajem prve polovine 18. stoljeća i da smatram da se od druge polovine 18. stoljeća nastanjuju na području *kasabe* Tešanj. Ciganska *mahala* (Ciganluk) u Tešnju zabilježena je na austro-ugarskoj katastarskoj mapi Tešnja iz 1882. godine, koja je ovdje već spomenuta. Očito je navedena *mahala* postojala na ovoj prostornoj lokaciji prije 1878. godine. Smatram da je austro-ugarska vlast godine 1878. naslijedila stanje u organizaciji prostornih i stambenih cjelina u Tešnju koje je postojalo u vrijeme kasne osmanske vlasti. Odnosno, smatram da austro-ugarska vlast ne bi olahko dopustila naseljavanje ciganske zajednice na rubnom dijelu Tešnja nakon 1878. godine već bi ciganskoj zajednicu, koja je mogla pretendirati na spomenuto naseljavanje, prije ostavila u statusu nomadske zajednice ili bi joj mogla dopustiti smještanje izvan užeg područja samog urbanog naselja. Kao primjer može se navesti kasnije smještanje, odnosno prostorno naseljavanje ciganske zajednice na području Kraševa kraj Tešanjke. Postojanje ciganske zajednice naseljene na području grada Tešnja treba posebno promatrati u kontekstu njene moguće izvorne pripadnosti zajednici tzv. Bijelih Cigana (*Gurbeta*). Vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 28-31, 34.

vremenski ograničenu insolaciju tokom dana i na taj način, osim drugih uvjeta, znatno utjecao na kvalitetu življenja na navedenoj prostornoj lokaciji.

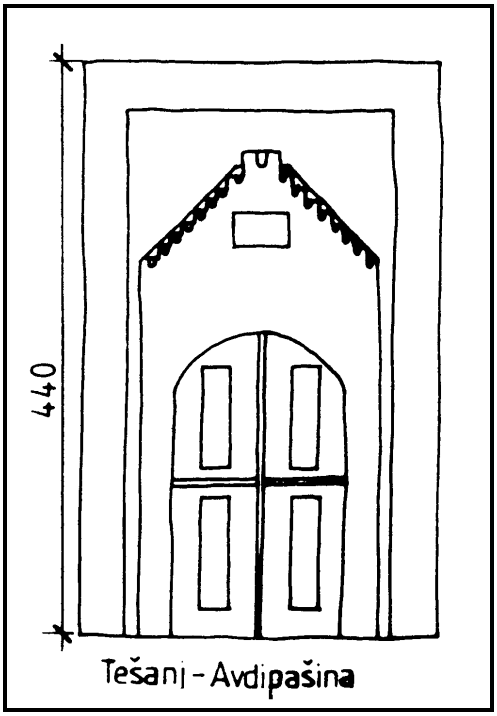

Slika 10. Avdi-pašina *džamija*. Ulazna vrata. Prema Madžida Bećirbegović, *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo,1990, 169, sl. 189. Objavaljeno s dozvolom autorice.

Dinamika naseljavanja i oblici različitih vlasničkih odnosa imali su kao posljedicu naseljavanje i manjeg broja ciganskih porodica u neposrednoj blizini Avdi-pašine *džamije*. Tokom vremena ciganska zajednica je u određenoj mjeri prostorno zaokružila Avdi-pašinu *džamiju*. Zbog toga su tokom druge polovine 19. i cijelog 20. stoljeća Avdi-pašina *džamija* i pripadajuća joj istoimena *mahala* nazivani i „Ciganlučka *džamija*," odnosno „Ciganska *mahala*" (Ciganluk ili Karanfil *mahala*). Pri tome je potrebno naglasiti da Avdi-pašina *džamija* i pripadajuća joj istoimena *mahala* po svome karakteru, načinu postanka i razvoja ni u kom slučaju ne predstavljaju niti „Ciganlučku," odnosno Cigansku *džamiju*, niti Cigansku *mahalu*. Takva promjena naziva Avdi-pašine *džamije* i *mahale* koja istu okružuje predstavlja rezultat socijalne dinamike i razvoja *kasabe* Tešanj u određenom vremenskom razdoblju.[120]

[120] O ciganskoj zajednici u *kasabi* Tešanj i njenoj mogućoj izvornoj pripadnosti zajednici tzv. Bijelih Cigana (*Gurbeta*) vidj. Mirza Hasan Ćeman, Nav. dj., 34.

RAZMATRANJA O MOGUĆOJ SUDBINI ABDULLAH-PAŠINE (AVDI-PAŠINE) *DŽAMIJE* U TEŠNJU 1697. GODINE

Činjenica da se Avdi-pašina *džamija* obnavljala i da je čin obnove bio završen 1781. godine je veoma zanimljiva. Nažalost, ne zna se kada je tačno i zašto počela njena obnova. Ako se taj podatak dovede u kontekst s pouzdanim činjenicama da su pri opsadi Tešanja 1697. godine stradale, najmanje, Ferhad-begova[121] i Kapa (ili Hadži Nesuhova) *džamija* [122] te da nisu sačuvani izvorni *tarihi* s Ferhad-begove, Avdi-pašine i Kapa *džamije* već se na prve dvije *džamije* nalaze mlađi *tarihi* iz vremena obnove istih, govori veoma mnogo.[123] Naime, prema pisanju nekih istraživača izvorni *tarih* sa Kuršumlija *džamije* u Maglaju skinut je od strane austrijske vojske prilikom napada njenih jedinica na Maglaj i odnešen kao trofej nakon njenog povlačenja iz Bosne i Hercegovine početkom novembra 1697. godine.[124] Slično se moglo desiti i u Tešnju za vrijeme opsade tvrđave i naselja od strane austrijske vojske iste godine. Tom prilikom mogla su biti skinuta i odnešena (i) najmanje dva, ako ne i tri, *tariha* s navedenih *džamija* (s Ferhad-begove /?/, Avdi-pašine *džamije* i Kapa *džamije*) uz pretpostavku da je Kapa *džamija* mogla stradati u posebnim okolnostima tokom napada austrijske vojske početkom novembra 1697. godine.[125] Međutim, nema pouzdanih potvrda da se

---

[121] Mirza Hasan Ćeman, *Ferhad-begova džamija u Tešnju* ..., 78 i d.; Mirza Hasan Ćeman, *Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega, ...,* 255-275, passim, Sarajevo; Mirza Hasan Ćeman, *O jednom mezaru u Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju,* 247-267, passim.

[122] Adem Handžić. *A Survey* ..., 40, pod br. 6; Adem Handžić, *Rukopis* B 19 pri dnu lista, D 11 pod br. 6 (Adem Handžić navodi kao izvor dokument iz 19. st. u *Vakufskom Arhivu* u Ankari), H 19 pri dnu lista.

[123] S Kapa *džamije* nisu sačuvani niti izvorni niti mlađi *tarih*. Za ovaj posljednji pretpostavljam da je bio postavljen tokom obnove Kapa *džamija* nakon 1699. godine. O tome vidjeti Adem Handžić. *A Survey* ..., 40 pod br. 6; Adem Handžić, *Rukopis* B 19 pri dnu lista, D 11 pod br. 6 (Adem Handžić navodi kao izvor dokument iz 19. st. u *Vakufskom Arhivu* u Ankari), H 19 pri dnu lista. Smatram da sadašnja dva *tariha* nad ulazom u Ferhad-begovu *džamiju* nisu izvorna već su mlađi. Vidj. Mehmed Mujezinović, Nav. dj., II, 251.

[124] Machiel Kiel, „The Mosque of Kalaun Yusuf Pasha in Maglaj: Its Date of Construction and Stylistic Features". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 57(2007), 205-214, posebno 207. Sarajevo, 2008. Up. i Mehmed Mujezinović, *IEBIH* II, 236-239.

[125] Istraživanja Ferhad-begove *džamije* u Tešnju pokazala su da je objekt gorio što se dovodi u vezu s napadom austrijske vojske na grad i tvrđavu Tešanj 1697. godine. Iste godine stradala je i Kapa (Hadži Nesuhova *džamija*) u Tešnju. Na temelju dosadašnjih istraživanja mogao bih iznijeti prethodni zaključak da je Kapa *džamija* mogla stradati u posebnim okolnostima tokom napada austrijske vojske, koje nisu morale pružiti mogućnost odnošenja *tariha* s iste od strane pripadnika austrijske vojske. Izvorni *tarih* nije niti sačuvan do danas jer su spomenute prilike

zaista tako i desilo s natpisima sa navedene dvije, odnosno tri, *džamije* u Tešnju. Npr., izvorni *tarih* s Ferhad-begove *džamije* mogao je stradati u paljenju i daljnjem oštećivanju ove *džamije* a ne odnešen kao svojevrsni trofej.

Pretpostavka o tome da su navedene natpise mogli skinuti i odnijeti austrijski vojnici temelji se na podacima o stradanju Ferhad-begove *džamije* u Tešnju i na principu *per analogiam* prema slučaju Kuršumlija *džamije* u Maglaju. Kao što je poznato branitelji tvrđave u Maglaju predali su se austrijskoj vojsci pa je samō naselje bilo pošteđeno razaranja tokom prvog i drugog zauzimanja naselja od strane austrijske vojske. Prilikom povlačenja austrijske vojske, nakon povratka iz napada na Sarajevo, ona je po drugi put zaposjela grad Maglaj 30. i 31. oktobra 1697. godine. Jedinice austrijske vojske koje su se nalazile u povlačenju iz Sarajeva, zajedno s manjom posadom ostavljenom u maglajskoj tvrđavi nakon njenog prvog osvajanja, razorile su mjesnu tvrđavu 30. oktobra 1697. Navedeno razaranje tvrđave predstavljalo je čin strategijske prevencije austrijske vojske za eventualno ofanzivno djelovanje prema Bosni u budućnosti.[126] Ukoliko je *tarih* s Kuršumlija *džamije* u Maglaju (grada koji nije pružio otpor austrijskoj vojsci) odnesen od strane austrijske vojske isto se moglo desiti i s natpisima s navedene dvije, odnosno tri *džamije* u Tešnju. Tim prije što su branitelji Tešnja pružili uspješan otpor napadačima zatvorivši se unutar bedema tvrđave. Nije isključena niti mogućnost da je dio branitelja Tešnja mogao protiv napadača djelovati i manjim pješadijskim jedinicama s okolnih brežuljaka. Naime, u okvire tvrđave u Tešnju, koja je raspolagala relativno malim smještajnim kapacitetima namijenjenim za vojnu posadu same tvrđave, nije se mogao smjestiti veliki broj stanovnika *kasabe* Tešanj koji su potražili utočište u okvirima tvrđave. Ako se pretpostavi da je *kasaba* Tešanj 1697. godine imalo najmanje 1500, a najviše nešto preko 2000 stanovnika[127], utočište u okvirima tvrđave moglo je potražiti najviše oko

---

bile takve da je *tarih* mogao biti uništen. Isti *tarih*, stoga, nije mogao biti niti odnešen niti sačuvan.

[126] Vidj. Mehmed Mujezinović, *IEBiH*, II, 236-238; Machiel Kiel, Nav. dj., 207; Jozo Džambo, Nav. dj., ll. cc. Sarajevo.

[127] Već sam u više navrata govorio o načinu procjenjivanja broja stanovnika osmanskodobnih naselja s urbanim odlikama i istim statusom. Osmanski popisni *defteri* evidentiraju broja stanovnika po oženjenim muškarcima, tj., po broju kuća ili domaćinstava (domova) koje oženjeni muškarci predstavljaju. Opće je poznato da status oženjenog žitelja sela, mjesta ili *kasabe* podrazumijeva postojanje i supruge (žene) u domaćinstvu čiji je on nositelj i, uvjetno, određenog broja djece. Neprikosnoveni uvjet u obračunu bio je taj da oženjeni muškarci nisu živjeli u zajednici s ocem i majkom. Međutim, čak da su neki oženjeni muškarci s članovima svoje uže porodce, tj., sa suprugom i djecom, ostali i živjetli u domaćinstvu svog oca (svojih roditelja) svi oni su bili popisani kao oženjeni samim činom popisivanja. Ako se pretpostavi prosječan broj od 3-4 djece po bračnom paru tada se iz broja oženjenih žitelja može izračunati prosječan broj stanovnika jedne *mahale*, nekog sela ili većeg naseljenog mjesta. Naime, 1 suprug + 1 supruga + 3 djece = 5 članova domaćinstva. Ili, 1 suprug + 1 supruga + 4 djece = 6 članova domaćinstva. Potrebno je naglasiti da u razmatranju broja djece kao članova domaćinstva uvijek treba imati na umu relativno veliku smrtnost novorođenčadi. U

500 ljudi.[128] (Vidj. tabelu 1) Ostali su morali sigurnost potražiti na drugom mjestu. Taj dio stanovnika Tešnja utočište je mogao potražiti u okolnim selima. Iz redova ovih raspršenih stanovnika *kasabe* Tešanj kao i stanovnika okolnih sela mogao je biti formiran najmanje jedan vojni odred koji je protiv napadača mogao djelovati s brežuljaka oko Tešnja. Naravno, pretpostavljeni vojni odred branitelja Tešnja koji se našao izvan tešanjske tvrđave mogao je djelovati protiv austrijske vojske u onoj mjeri koju mu je to dopustila austrijska vojska koja je, po svemu sudeći, izdvojila najmanje tri manja zaštitina odreda koja nisu bila zauzeta izravnim napadom na tešanjsku tvrđavu i sami grad već su se nalazila u svojevrsnoj rezervi (pričuvi) na okolnim obroncima oko Tešnja. Navedeni odredi imali su, očito, zadaću da odbiju moguće napade slobodno uobličenih odredā domaćeg stanovništva i, pretpostavljam, mogućeg manjeg odreda osmanske vojske koji je mogao biti u međuvremenu ustrojen radi pružanja pomoći opkoljenom Tešnju. Tri manja zaštitina odreda austrijske vojske jasno su vidljiva na crtežu grofa Luigija Marsiglija dok su na crtežu kojeg donosi Karl Zitterhofer jasno prikazana samo dva odreda. Treći odred nije prikazan jer je na njegovom prostornom položaju na crtežu upisan naziv mjesta – *Teschen.* Međutim, crtež kojeg donosi Karl Zitterhofer sadrži više detalja o rasporedu austrijskih vojnih jedinica. Prema ovom crtežu austrijsko zapovjedništvo izdvojilo je više manjih zaštitinih odreda. O tome imam namjeru govoriti drugom prilikom

Pouzdano je poznato da su prilikom ovog napada na tvrđavu i naselje stradale Ferhad-begova i Kapa (Hadži Nesuhova) *džamija* u Tešnju.[129] Već sam ranije istaknuo pitanje strada(va)nja Ferhad-begove *džamije* u Tešnju.[130] Ako se promotre stradanja objekata u Sarajevu i Maglaju[131] i slučaj stradanja Ferhad-

---

pretpostavku da je jedan dio supružnika bio tek nedavno oženjen i da nije morao imati 4 i više djece uzet ću u obradu pretpostavljene podatke o prosječnom domaćinstvu u dvije varijante. Prva varijanta: 5 članova domaćinstva, druga varijanta: 6 članova domaćinstva. S obzirom na urbani razvoj *kasabe* Tešanj može se pretpostaviti da je broj stanovnika u godinama od 1604. do 1697. bio u znatnoj mjeri povećan i mogao je u posljednjoj godini iznositi oko 2000 stanovnika a možda i nešto preko ovog broja.

[128] Procjenu broja stanovnika Tešnja koji su sklonište mogli potražiti u okvirima tvrđave u Tešnju dobio sam na temelju istraživanja razvoja tešanjske tvrđave kao fortifikacijskog objekta. Rezultati provedenih istraživanja ne mogu biti objavljeni zbog nepostojanja interesa za grafičko uređivanje potrebne dokumentacije i njihovo štampanje.

[129] Mirza Hasan Ćeman, *Ferhad-begova džamija u Tešnju* ..., 82 i d.; Mirza Hasan Ćeman, *Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega*, ..., 255-275, passim; Mirza Hasan Ćeman, *O jednom mezaru u Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju*, 247-267, passim.

[130] Vidj. prethodnu bilješku.

[131] Karl (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer, Nav. dj., str. 21-23, 1 Kt – Sk, I Beil te *Textskizze I.* koja je data nakon str. br. 6 (*Skizze zum Streifzug des Prinzen Eugen von Savoyen*). Up. i drugu verziju istog članka Karl Zitterhofer, „Tagebuch über den Marsch nach Bosnien". U: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs* VIII (Wien, 1914), 7. Graphische Beilagen, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Bd. II Tafel VI. Sparr de Bensdorf, Marsch und Campement

begove *džamije* u (samom) Tešnju tokom opsade navedenih gradova od strane austrijske vojske 1697. godine moglo bi se, *per analogiam*, zaključiti da ni Avdi-pašina *džamija* u Tešnju nije izbjegla stradanje, tj., paljenje i rušenje u određenom obimu. Naime, ako se promotri stradanje niza *džamijā* u Sarajevu tada se, *per analogiam*, može postaviti pitanje iz kojih razloga bi Avdi-pašina *džamija* u Tešnju bila pošteđena od uništavanja (paljenja ?) ukoliko su u ovom gradu već stradale Ferhad-begova i Kapa (Hadži Nesuhova) *džamija*?[132] Stoga se, dosta utemeljeno, može pretpostaviti da je Avdi-pašina *džamija* u Tešnju bila, najvjerovatnije, zapaljena, što je tokom vremena nakon tog događaja polučilo daljnji proces oštećivanja ove *džamije*. Očito je Avdi-pašina *džamija* bila zapaljena, nakon povlačenja austrijske vojske ispod Tešnja i dizanja (prestanka) opsade ovog grada na početku novembra 1697. godine a *tarih* sa *džamije* mogao je biti odnesen kao trofej.[133] Čin paljenja mogao je imati kao posljedicu oštećenje i urušavanje krovne konstrukcije i u određenoj mjeri oštećenje zidnog plašta *džamije*. S obzirom na stanje objekta neposredno poslije Drugog svjetskog rata može se pretpostaviti da Avdi-pašina *džamija*

---

der Kayserl. Haubt. Armee in Hungarn unter Comando Prinze Eugenio von Savoyen am 12. July bis 6. Nov. 1697 te Prinz Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu*, 165-169.

[132] Adem Handžić. *A Survey* ..., 40 pod br. 6; Adem Handžić, *Rukopis* B 19 pri dnu lista, D 11 pod br. 6 (Adem Handžić navodi kao izvor dokument iz 19. st. u *Vakufskom Arhivu* u Ankari), H 19 pri dnu lista.

[133] U razmatranju mogućih stradanja *džamijā* u Tešnju za vrijeme opsade tvrđave i samog naselja od strane austrijske vojske 1697. godine ostaje otvorenim pitanje da li je tom prilikom stradala i Serava *džamija*? Naime, iz dnevnika princa Eugena od Savoye poznato je da je austrijska vojska operirala u podnožju same tvrđave u neposrednoj blizini (Gornje) *Čaršije* a istraživanja na Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju pokazala su da je ova *džamija* bila zapaljena. Čin njenog paljenja mogao bi se vezati za operativno djelovanje austrijske vojske na području (Gornje) *Čaršije*. Kako su topničke jedinice austrijske vojske bile smještene na uzvisini Gumno i uz put za selo Hrvatinovići to je očito bila potrebna prostorna komunikacija između navedenih vojnih jedinica i pješadijskih jedinica koje su napadale tvrđavu s područja današnje (Gornje) *Čaršije* što je jasno vidljivo iz navedenih crteža opsade Tešnja. Kako je ta dvostrana ali veoma važna komunikacija mogla biti ostvarena jedino korištenjem dva puta koji se sastaju neposredno pred Serava *džamijom* to se može postaviti pitanje šta se je desilo sa tom *džamijom* tokom austrijske opsade 1697. godine? Da li je ista zapaljena ili je bila pošteđena tog razarajućeg čina? Nažalost, danas ne postoje podaci koji bi o tome govorili na pouzdan način. Može se, po principu *per analogiam*, pretpostavit da je Serava *džamija* mogla stradati u ovom napadu. Naime, branitelji Tešnja pružili su uspješan otpor napadačima zatvorivši se unutar bedema tvrđave. Pouzdano je poznato da su tom prilikom stradale Ferhad-begova i Kapa (Hadži Nesuhova) *džamija*. Sukladno učinjenom Ferhad-begovoj *džamiji* (paljenje) jedinice austrijske vojske mogle su u znak revolta zbog neuspjele opsade tvrđave i mogućih napada vojnog odreda branitelja, koji je protiv napadača mogao djelovati s brežuljaka oko Tešnja, zapaliti i Serava *džamiju* ali i Avdi-pašinu *džamiju*.

nije bila u potpunosti izgrađena upotrebom kamena za konstrukciju zidova već i s upotrebom sušene opeke - *ćerpiča*.[134]

U cilju znanstvene objektivnosti potrebno je naglasiti jedan podatak. Naime, na crtežima Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija objekt koji se nalazio na mjestu današnje Avdi-pašine *džamije* prikazan je neoštećen. Očito na samom početku opsade Tešnja ova *džamija* nije bila oštećena. Tj., nije bila predmet razaračke akcije pripadnika austrijske vojske. No, situacija se mogla promijeniti tokom opsade tešanjske tvrđave i samog grada zbog otpora koji su branitelji pružili napadaču. Stoga se (*per analogiam*) prema činu dokazanog paljenja Ferhad-begove i rušenja Kapa ili Hadži Nesuhove *džamije* u Tešnju te *džamija* u Sarajevu može hipotetički pretpostaviti da je i objekt koji se 1697. godine nalazio na mjestu današnje Avdi-pašine *džamije* bio, u najmanju ruku, zapaljen tokom povlačenja austrijske vojske. Taj čin (paljenja *džamije*) crtači čije crteže donose Karl Zitterhofer i grof Luigi Marsigli nisu imali vremena prikazati (nacrtati) jer je iznenada uslijedilo naređenje o povlačenju austrijske vojske ispod Tešnja prema Doboju i Brodu. Hitrost u napuštanju opsade Tešnja vidljiva je iz samog dnevnika princa Eugena od Savoye. Stoga je na spomenutim crtežima Avdi-pašina *džamija* prikazana neoštećenom jer su isti crteži nastali na samom početku opsade Tešnja. To ne isključuje mogućnost da je ta *džamija* zapaljena ili u određenoj mjeri bila srušena 1697. godine.

U razmatranju ovog pitanja potrebno je sagledati još jednu uporedbu. Naime, jedan crtež kojeg donosi grof Luigi Marsigli prikazuje aktiviranje ekplozije barutnih punjenja i razaranja tvrđave u Maglaju. Smatram da austrijska vojska nije odgađala povlačenje iz (ispod) Maglaja kako bi crtač mogao nacrtati eksploziju i rušenje tvrđave u Maglaju. Također, smatram da je crtač mogao vidjeti eksploziju barutnih punjenja i razaranje maglajske tvrđave ali da je taj crtež nastao nešto kasnije po sjećanju ili po jednostavnom *kroki* (brzom) crtežu nastalom prilikom povlačenja iz Maglaja. Pri tome

[134] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 70 i d., 91 i d., 109 i d. te passim. Ovdje spominjem *ćerpič* kao mogući dopunski građevinski materijal. Za Avdi-pašinu *džamiju* u Tešnju vidj. Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 108-109 i passim. Međutim, ne može se isključiti niti mogućnost da su neke manje *džamije* izvorno mogle biti rađene i u drvenoj i bondruk konstrukciji. Kasnije, tokom vremena ove *džamije* su mogle biti obnavljane i pregrađivane. Ne postoje sigurni podaci koji bi govorili o izvornim konstrukcijama dviju *džamija* u mjestima / selima Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković. Pretpostavljam da su navedene *džamije* mogle biti izvedene i u drvenoj konstrukciji. Na to sugerira oblike temelja *džamije* u Bobarama. Kada je riječ o Avdi-pašinoj *džamiji* već sam spomenuo potrebnu opreznost o navođenju *ćerpiča* kao građevinskog materijala korištenog u njenoj izvedbi. Ova opreznost nužna je nakon otkrića da je Hamza-begova *džamija*, odnosno Sufi Oučev *mesdžid* (ako prihvatimo da su to jedan te isti objekt) u Tešnju izvorno bila građena u kamenoj konstrukciji a ne u *ćerpiču* kao što se donedavno mislilo. Ukoliko bi se prihvatilo mišljenje da Hamza-begova *džamija*, odnosno Sufi Oučev *mesdžid*, izvorno nije bila građena u kamenoj već u nekoj drugoj konstrukciji tada se treba i mora postaviti pitanje izvođenja sistematske i cjelokupne pregradnje Hamza-begove *džamije*, odnosno Sufi Oučeva *mesdžida*, u dalekoj njenoj prošlosti što usložnjava razumijevanje njenog razvoja i razvoja prostorne situacije u ovom dijelu *kasabe* Tešanj.

je kao predložak, očito, bio korišten već ranije nacrtani i nešto precizniji crtež Maglaja i njegove tvrđave, koji je nastao tokom zauzimanja Maglaja (ili nešto potom) na putu austrijske vojske za Sarajevo.[135]

	Oženjenih muslimana	**Neoženjenih muslimana**	**Nemusli-mana**	**UKUPNO STANOVNIKA**
Mahala *džamije* umrlog Ferhad-bega	188	15	/	188 x 5 = 940 + 15 = **955** ili 188 x 6 = 1128 + 15 = **1143**
Mahala Oručevog *mesdžida* – nova	32	1	/	32 x 5 = 160 + 1 = **161** ili 32 x 6 = 192 + 1 = **193**
***Raja* u samom Tešnju**	50 muslimana s *baštinama*	/	1	50 x 5 = 250 + 1 = **251** ili 50 X 6 = 300 + 1 = **301**
	3 muslimana s pola *čifta*	/	/	3 x 5 = **15** ili 3 x 6 = **18**
Ukupno	**273**	**16**	**1**	**/**
Ukupno s hipotetičkih 5 članova domaćinstva	273 x 5 = **1365**	**16**	1x 5 = **5**	**1386**
Ukupno s hipotetičkih 6 članova domaćinstva	273 x 6 = **1638**	**16**	1 x 6 = **6**	**1660**

Tabela 1. Proračun broja stanovnika *kasabe* Tešanj prema osmanskom popisu Bosanskog *sandžaka* iz 1604. godine. U proračun je uzeta pretpostavka da su stanovnici s *baštinama* ili s pola *čifta* bili nositelji domaćinstva u mogućim varijacijama od 5 ili 6 članova.

Prema sačuvanom *tarihu* na Avdi-pašinoj *džamiji* može se zaključiti da je ova *džamija* obnovljena „tek“ 1781. godine. To bi bio veoma zanimljiv zaključak. Međutim, on je i upitan. Ako je ista *džamija* stradala 1697. godine kako to da su mještani Tešnja, odnosno *džematlije* iz postojeće Avdi-pašine *mahale* čekali sve do 1781. godine s obnovom *džamije*? Previše je to dug period da bi *džamija* relativno jednostavnih konstrukcijskih odlika u manjem *džematu* bila (ostavljena) neobnovljena (neobnovljenom). Odnosno, da li su *džematlije* Avdi-pašine *mahale* obnovili svoju

[135] Vidj. kod Adin Ljuca, Nav. dj., ilustracije na str. 159 i 161. O zbirci crteža koji se odnose na pohod princa Eugena od Savoye pa tako i na rušenje tvrđave u Maglaju vidj. Jozo Džambo, Nav. dj. ll. cc.

džamiju vlastitim skromnim sredstvima i u skromnom obimu određen broj godina neposredno iza 1699. godine?[136] Ukoliko se to prihvati kao mogućnost tada bi obnova *džamije* 1781. godine predstavljala logičan čin naknadne popravke slabo obnovljenog objekta. Ili je ista *džamija* ponovno stradala u nejasnim prilikama (događanjima) u njenoj historiji nakon njene prve obnove koja je uslijedila određen broj godina nakon 1699. godine. Ukoliko je zaista trebalo ponovo obnavljati na brzinu i nedovoljno kvalitetno već ranije obnovljenu *džamiju* (ili *džamiju* koja je ponovo mogla stradati u nama danas nejasnim prilikama) tada je čin sudjelovanja u ovoj akciji 1781. godine Abdullah-paše Defterdarije sasvim logičan. Naime, ako je Mustafa-begov *vakuf* iz kojeg je, pretpostavimo (prihvatimo to kao hipotezu), građena Mustafa-begova (Mustafa-pašina ?), odnosno Avdi-pašina *džamija*, bio skroman 1639.-1642. godine, tada je njegovo financijsko stanje nakon 1699. godine moglo biti veoma problematično, a financijske mogućnosti za intervenciju na obnovi objekta *džamije* veoma upitne. Tj., isti *vakuf* ustrojen na relativno skromnom novčanom iznosu mogao je osiromašiti i biti u krizi tako da nije imao snage da obnovi temeljni objekt svog *vakufa* - Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu ?), odnosno, buduću Avdi-pašinu (?) *džamiju*. Ako bi se Avdi-pašina *džamija* promatrala neovisno o pitanju njene veze s Mustafa-begovom *džamijom* u Tešnju tada bi se, hipotetički, moglo reći da je ona mogla nastati u vrijeme ratnih zbivanja nakon 1683./1684. godine. Zbog toga bi se moglo pretpostaviti da ista *džamija* nije bila građena u čvrstom materijalu (kamenu). Treći razlog za obnovu Avdi-pašine *džamije* moglo je biti njeno oštećivanje u akcijama austrijske vojske na području sjeverne Bosne tokom prve polovine 18. stoljeća. Nažalost, o tome ne postoje nikakvi precizni podaci koji bi iste akcije potvrdili ali se iste ne mogu u potpunosti niti isključiti.[137] Stoga, je u obnovu ove

[136] Ne postoje detaljni podaci o zbivanjima u Tešnju od 1716. do 1718. i od 1737. do 1739. godine. O općim prilikama u Bosanskom *ejaletu* i, posebno, Tešnju, tokom 18. stoljeća vidjeti radove: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699.-1718.)* Sarajevo, 1989, passim i posebno 89 i d. te 149-235; Enes Pelidija, „Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine". U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo, 2004, 156 i d.; Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. - uzroci i posljedice.* Sarajevo, 2003, passim i posebno 279-366; Enes Pelidija, „O prilikama u Bosanskom ejaletu prvih godina XVIII stoljeća". *Prilozi* Istorijskog instituta, Sarajevo, god. XV(1979), br. 16, str. 197 i d.; Enes Pelidija, *Prošlost Tešnja* ..., 85 i d.

[137] Ovdje, uvjetno, otvaram mogućnost djelovanja posebnih odreda austrijske vojske s područja sjeverne Bosne (iz Posavine) u određenu dubinu teritorija Bosne pod osmanskom kontrolom tokom ratnih zbivanja od 1716. do 1718. i od 1737. do 1739. godine. Hipotetička mogućnost prodora neke austrijske vojne jedinice iz područja sjeverne Bosne preko Doboja u pravcu Tešnja u navedenim godinama s ciljem rasterećenja pritiska osmanske vojske na austrijsku vojsku od 1716. do 1718. i, posebno, tokom Banjalučkog boja 1737. godine ne može se isključiti. Djelovanja takvih odreda na području Tešnja nisu historijski potvrđena. Vidjeti prethodnu bilješku.

džamije mogla „uskočiti“ država, odnosno provincijska uprava, u liku Abdullah-paše Defterdarije, koja je smatrala potrebnim da se ovaj objekt (*džamija*) obnovi bez obzira na način njenog nastanka i stradanja.

Ostaje otvorenim i pitanje da li je Avdi-pašina *džamija*, u kojem obimu i iz kojih sredstava obnavljana u vremenu popravaka, obnove i proširenja mjesne tvrđave 1703.-1704. i 1745.-1747. godine. Ukoliko ista *džamija* nije obnavljana iz državnih sredstava navedenih godina tada se mogu postaviti slijedeća pitanja: da li je Avdi-pašinu *džamiju* već bio obnovio mjesni *džemat* u godinama neposredno nakon 1697., odnosno 1699. godine pa se država, odnosno provincijska uprava, nije trebala angažirati u njenoj obnovi ili *džamija* u vrijeme obnove tvrđave nije bila obnovljena niti obnavljana. Stoga, osmanska vlast nije uzela učešća u obnovi *džamije* tokom obnove tešanjske tvrđave 1703.-1704. i 1745.-1747. godine. Međutim, ukoliko *džamija* nije bila obnovljena nakon njenog hipotetičkog stradanja 1697. godine a tokom navedenih godina kada je u dva navrata obnavljana tešanjska tvrđava, *džamija* je, stoga, mogla i morala čekati 1781. godinu da bi bila obnovljena angažiranjem Abdullah-paše Defterdarije. Iščekivanje 1781. godine da bi *džamija* koja je stradala 1697. godine bila popravljena (obnovljena) čini mi se malo vjerovatnim i nelogičnim ali ne i nemogućim. Ipak, smatram da sami *džemat* ne bi dopustio da *džamija* bude toliko dugo neobnovljena. *Džamija* je mogla biti obnovljena u najmanjem obimu i privedena svojoj funkciji određen broj godina nakon 1699. godine. Također, *džamija* je mogla doživjeti i određena stradanja kako u ratnim zbivanjima tokom austrijsko - osmanskog rata 1716. do 1718. godine i potom posebno tokom novog austrijsko - osmanskog rata od 1737. do 1739. godine tako i tokom njenog mogućeg nepažljivog održavanja (pretpostavljeni požar ?).[138]

Abdullah-pašino ime moglo je preslojiti i ime pretpostavljenog *vakifa* ove *džamije* - tešanjskog *kadije* Ahmeda Defterdarevića ako bi se prihvatilo mišljenje (pretpostavka) Aladina Husića o spomenutom *kadiji* kao *vakifu* ove *džamije*. No, to se ne može prihvatiti jer je spomenuta *džamija* već postojala 1697. godine. Ono što se može prihvatiti jeste mogućnost da je *kadija* Ahmed Defterdarevića mogao dati svoj

[138] Kao što sam već rekao ne zna se ništa o mogućim ekspedicijskim akcijama i operacijama austrijske vojske od 1716. do 1717. i od 1737. do 1739. godine, koje su mogle dotaknuti i sami Tešanj. Hatidža Čar-Drnda navodi da je „*U toku rata s austrijskom vojskom 1737. godine stradala (je) i tešanjska tvrđava*“ te da su „*U ratu 1737. godine između Osmanske države i Austrije aktivno (su) učestvovale tvrđave Tešanjskog kadiluka. .... U tom ratu stradale su i neke tvrđave Tešanjskog kadiluka o čemu neke podatke pruža i ovaj sidžil”.* Vidj. Hatidža Čar-Drnda, (prijevod i obrada), *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752),* za prvi navod str. XIII i bilj. 15, za drugi navod str. 51, bilj. 68. Izvor kojeg citira Hatidža Čar-Drnda ne daje pouzdane podatke da je tešanjska tvrđava stradala tokom Banjalučkog boja. Iz njih se može zaključiti samo da je tvrđava 1743. godine bila u lošem stanju još od vremena Banjalučkog boja 1737. godine. Tvrđava je obnavljana i proširivana u vremenu od 1745. do 1747. godine. O tome vidj. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine,* II (Istočna i centralna Bosna), Sarajevo, 1977, 1998², 257-258.

prilog razvoju ove *džamije* na način njenog obnavljanja (od strane njega) u vremenu oko 1740.-1742. godine. Posebno je to moguće prihvatiti ukoliko je *džamija* mogla u određenoj mjeri stradati bilo usljed lošeg održavanja i prirodnih nepogoda bilo u ratnim događanjima 1716.-1718. te 1737.-1739. godine. Naime, ne može se isključiti utjecaj zbivanja navedenih godina na sami grad (*kasabu*) Tešanj. Stoga je *kadija* Ahmed Defterdarević kao mogući (pretpostavljeni) obnovitelj *džamije* mogao jedno vrijeme sloviti kao njen *vakif* sve do 1781. godine. U svakom slučaju *džamija* se našla u stanju da je istu neposredno pred 1781. godinu trebalo (da li ponovo?) obnavljati. Angažiranjem Abdullah-paše Defterdarije na obnovi objekta *džamije* za koju se smatra da je bila podignuta od strane Mustafa-bega (Mustafa-paše ?) prije 1640.[139] godine, Abdullah-pašino ime moglo je preslojiti (potisnuti iz upotrebe) Mustafa-begovo (Mustafa-pašino ?) ime ukoliko je isto zaista i bilo sačuvano u usmenim predanjima Tešnja i u odgovarajućim pisanim (?) dokumentima koji do danas, nažalost, nisu sačuvani (pronađeni). Od 1781. godine Abdullah-pašino ime bilo je vezano za ovu *džamiju*. O Mustafa-begovom *vakufu* nisam uspio ništa saznati u *Vakufskoj direkciji* Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

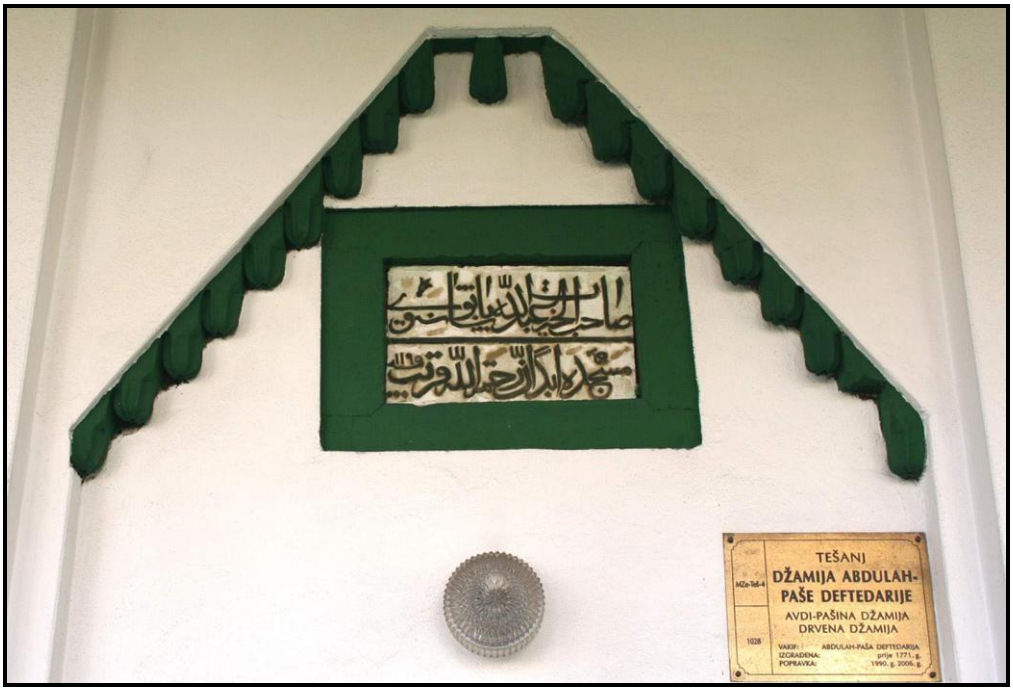

Slika 11. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. *Tarih* nad ulaznim vratima. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

[139] Godina 1640. je navedena prema podacima u *Rukopisu* Adema Handžića.

Slika 12. Avdi-pašina *džamija*, februar 2013. *Tarih* nad ulaznim vratima. Foto © Mirza Hasan Ćeman.

RAZMATRANJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI SEJJID SULEJMANOVE, HASANBEGOVIĆA ILI GUVANJSKE (*HARMAN*) *DŽAMIJE* U TEŠNJU

Uporedo s datacijom Avdi-pašine *džamije* i pripadajuće joj *mahale* potrebno je provesti i razmatranja o dataciji i atribuciji Hasanbegovića ili Guvanjaske (*Harman*) ili Sejjid - Sulejmanove *džamije* u Tešnju koja se nalazi u relativnoj blizini Avdi-pašine *džamije*. O pitanju razvoja Hasanbegovića *džamije* (*džamija* na Gumnu, Gumanjska ili *Harman džamija*) i pripadajuće joj *mahale* već sam govorio u ranijem radu.[140] Jedinice austrijske vojske pod zapovjedništvom princa Eugena od Savoye dospjele su pod Tešanj u jesen 1697. godine i bile su raspoređene za napad na tešanjsku gradinu /G(*fort*)/ i samo urbano naselje G/(*urb*)/.[141]

Iz crtežā Karla Zitterhofera i grofa Luigia Marsiglia vidljivo je da je pri činu raspoređivanja topničkih jedinica oko Tešnja najmanje jedna baterija topova bila raspoređena u neposrednoj blizini i nešto iznad *džamije* koju danas poznajemo kao Avdi-pašinu *džamiju*. Tj., na budućoj uzvisini Gumno (*Harman*), gdje će u mlađim razdobljima historije Tešnja biti podignuta Sejjid-Sulejmanova ili Hasanbegovića *džamija* i ustrojena istoimena *mahala*, bila je raspoređena najmanje jedna topnička baterija. Iz crtežā Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija vidi se da je po tešanjskom gradu (tvrđavi) s uzvisine Gumno (*Harman*) djelovalo 6 topničkih oruđa.[142] Pri tome nije jasno da li je napad na tvrđavu i urbano naselje s navedene

[140] Mirza Hasan Ćeman, Nav. dj., 28-31.

[141] O pohodu princa Eugena od Savoye od Slavonskog Broda do Sarajeva i nazad vidjeti djela: Karl Zitterhofer, „Tagebuch über den Marsch nach Bosnien". U: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs* VIII (Wien, 1914), 7. Graphische Beilagen, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Bd. II Tafel VI. Sparr de Bensdorf, Marsch und Campement der Kayserl. Haubt. Armee in Hungarn unter Comando Prinze Eugenio von Savoyen am 12. July bis 6. Nov. 1697; Karl (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. „Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil. Kao što sam već rekao izvadak iz dnevnika princa Eugena od Savoye prenesen je u nedovoljno preciznom prijevodu s njemačkog jezika pod naslovom Prinz Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu.* U: *Tešnjak – Privredno- kulturni informator* 1989, 165-169. Vidj. i Fadil Adilović, *Princ palikuća u Sarajevu (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*. Sarajevo, 1997., passim; Adin Ljuca, *Maglaj-na tragovima prošlosti*, Maglaj, 1999, 159-163.

[142] Ostaje otvorenim pitanje načina i obima djelovanja topničkih oruđa po civilnom naselju-*kasabi* Tešanj te njihovim posljedicama. O tome pripremam, kao što sam rekao, poseban rad posvećen opsadi Tešnja od strane austrijske vojske pod zapovjedništvom princa Eugena od Savoye. Topnička oruđa dovučena su, očito, na uzvisinu Gumno (*Harman*) s njene sjeverne strane koja ima nešto blaži pad nego li ona južna. Sa uzvisine Gumno (*Harman*) u pravcu sjevera izbija se na stari osmansk(odobn)i a po svemu sudeći i antički i srednjevjekovni put koji

tačke izvršen samo sa šest topničkih oruđa. Naime, nije poznato značenje grafičkih simbola za topnička oruđa koje je grof Luigi Marsigli ili njegov crtač, kao i crtač Karla Zitterhofera, koristio na crtežu. Da li je šest topničkih oruđa predstavljalo jednu ili dvije topničke baterije ili je istih bilo znatno više ostaje nepoznato. Prikaz djelovanja tih istih oruđa dat je samo simbolički bez intencije da se pruži puna informacija o broju topničkih oruđa na ovoj lokaciji „pod" Tešnjom iako se neki opći podaci mogu naći i na legendama oba crteža. Detaljniji podaci nalaze se, očito, u *Državnom arhivu Austrije* u Beču (*Vojni arhiv*). Druga lokacija na kojoj je bio raspoređen određen broj drugih topničkih oruđa nalazila se na uzvisini uz put koji se iz Tešnja proteže u pravcu sela Hrvatinovići. (Vidj. sl. 3, 4)

Analizom prostorne situacije na Gumnu u neposrednoj blizini Avdi-pašine *džamije* otvara se i pitanje datacije Sejjid Sulejmanove ili Guvanjske ili Harman *džamije*. O ovoj *džamiji* Adem Handžić kaže: „*Sama mahala je nazvana Harman (Guvna), po lokaciji na kojoj se od ranije vrhlo žito. Ne zna se ko je džamiju podigao ni kada. Kako se iz teksta objavljenog natpisa datiranog 1860. godine* [sic!, A. Handžić misli na 1863. godinu]*, ne vidi da se radi o obnovi, nego bi izgledalo da se radi o utemeljenju džamije, to ni Mujezinović koji je natpis prezentirao (II, 255-256) ne primjećuje i ne stavlja u sumnju navedenu godinu. Međutim, nepobitno je da je*

---

preko mosta na Krndijskom potoku i Marijin *hana* izbija u današnja mjesta Tešanjka i Doboj te ušće rijeke Usore u Bosnu. Odvojak puta s Marijin *hana* prema Jelahu možda u to vrijeme nije postojao kao jasno uređena komunikacija. Međutim, nalazi rimske opeke na lokalitetu Kućerine u Jelah Polju svjedoče o naseljenosti ovog područja u antici. Spomenuti lokalitet svakako je bio povezan određenom komunikacijom s antičkim objektom pronađenim u Žabljaku koji se nalazi na putu iz Tešnja preko Marijin *hana* do Tešanjke i dalje do Doboja. Može se zaključiti da je upravo ovaj put koristila i austrijska vojska u svom pristupu Tešnju 1697. godine. Upravo kretanje ovim starim putem omogućilo je prvenstveno topničkim ali i pratećim pješadijskim jedinicama austrijske vojske, da s blagih uzvisina kojima se put proteže ostvare informacijski vizualni i vojni nadzor nad nešto širim područjem i osiguraju nesmetan pristup gradu Tešnju. Pri tome je potrebno naglasiti da je put od današnjih Karuša (toponim, raskrsnica puteva uz ušće Usore u rijeku Bosnu) do Tešanjke u potpunosti ravan i pogodan za transport topničkih oruđa. Tim pravcem kretale su se u pravcu Tešnja topničke i dio pratećih jedinica tokom povlačenja nakon napada na Sarajevo i rušenja tvrđave u Maglaju a u cilju opsade Tešnja. Dio puta od Tešanjke preko Žabljaka do Tešnja proteže se relativno blagim uzvisinama koje nisu trebale predstavljati značajnu prepreku za pristup austrijske vojske Tešnju. Iz dnevnika princa Eugena od Savoye može se zaključiti da je jedan dio pješadijskih jedinica austrijske vojske iz Maglaja nastupao prema Tešnju, po svemu sudeći, preko brdovitog područja selā Misurići, Oruče, Ravna (-e), Jablanica, Mekiš i Dobro Polje. Vidj. [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer, Nav. dj., 21 i d. te *Textskizze I.* koja je data nakon str. br. 6 (*Skizze zum Streifzug des Prinzen Eugen von Savoyen*). Up. i prijevod kod Adin Ljuca, Nav. dj., 159-162, cit. str. 160; Prinz Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu*, 165-169. Temeljeno i na mojoj ličnoj opservaciji terena, na uvidu u topografsku kartu TK Derventa 424–4–2 u razmjeru 1:25000 u izdanju *Vojnogeografskog instituta JNA* u Beogradu, štampanoj i objavljenoj 1978. godine te na satelitskom pregledu terena korištenjem usluga satelitskih servisa: ©CNES, ©Cnes/Spot Image, Image ©2012 Digital Globe, ©2012 Google Earth, ©Flash Earth i ©MapMartBingMaps. Datum pristupa: u više navrata tokom 2011., 2012. i 2013. godine.

džamija znatno starija, budući se u džamijskom haremu nalaze znatno stariji datirani nišani od navedene godine, kao što postoji i tradicija koja tu džamiju stavlja u znatno raniji period. Vjerovatno je nastala u 17. stoljeću, nešto poslije najbliže Mustafa-pašine džamije podignute prije 1640. godine (br. 5) [Adem Handžić misli na Avdi-pašinu *džamiju*]. *To bi proizilazilo i iz logike urbanog razvoja grada*".[143] Na drugom mjestu Adem Handžić kaže o ovoj *džamiji* „*Natpis sa ulaznih vrata iz 1863. donio je Mujezinović (II, 255-6). Međutim radi se svakakao o restauraciji, što* [ju] je *izvršio Sejjid Sulejman Hasanbegović. Prema tome ne znamo prvobitnog vakifa. I ovdje bi trebalo tražiti jednu od dvije navedene džamije, br. 6. i 7*".[144] Adem Handžić ovdje misli na *džamij*e Mehmeda *spahije* i *šejha* Hasan-efendije. Međutim, ako se prihvate podaci koje donose crteži Karla Zitterhofera i grof. Luigija Marsiglija po kojima na lokaciji Gumna 1697. godine nije bilo nikakvog vjerskog objekta tada mogućnost identifikacije *džamija* Mehmeda *spahije* i (ili) *šejha* Hasan-efendije s *džamijom* Sejjida Sulejmana Hasanbegovića na Gumnu ne može biti prihvaćena.[145]

U vezi Guvanjaske (Harman) ili Sejjid-Sulejmanove *džamije* Aladin Husić kaže: *„Uglavnom je poznatija*[146] *po imenu svog obnovitelja, Sejjida-Sulejmana, koji ju je obnovio 1863. godine.*[147] *Čak se pretpostavlja da bi mogla biti identična sa džamijom spahije Mehmeda iz 1660-61 ili, možda, džamijom šejha Hasan-efendije, koja se spominje samo 1773. godine".*[148] *Vrijeme gradnje džamije nije poznato, osim uobičajene konstatacije da je postojala i mnogo ranije u odnosu na vrijeme obnove. Prema usmenoj tradiciji jedna je od najstarijih u Tešnju.*[149] *U svakom slučaju, njeno*

[143] Adem Handžić, *Rukopis* D 12. Adem Handžić misli na djelo Mehmeda Mujezinovića, *Islamska epigrafika* ... II, 255-256. Up. i Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 73.

[144] Adem Handžić, *Rukopis* B 18, H 18. Adem Handžić misli na djelo Mehmeda Mujezinovića, *Islamska epigrafika* ... II, 255-256.

[145] Up. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 74.

[146] Ovdje je potrebno odrediti šta se podrazumijeva pod terminom, odnosno određenjem da je ista *džamija* „poznatija": da li ime pod kojim je poznata u narodu ili ime pod kojim se pojavljuje u izvorima.

[147] Naziv Sejjid-Sulejmanova *džamija* predstavlja više akademski oblik (konstrukt). U narodu ova *džamija* je poznatija kao Guvanjska *džamija, džamija* na Gumnu ili, nešto rjeđe, pod imenom istog značenja, tj. kao *Harman džamija.*

[148] Aladin Husić u nav. dj., 60, pod bilj. 56 citira rad Adema Handžića, *A Survey* ...., 39-40.

[149] Prema Almir Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti: pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja.* Tešanj, 2005, 43-44. U ovom radu Almir Fatić daje zanimljiv „*pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja*". Međutim, ovaj rad odlikuje se neprimjerenim uvodnim dijelom naslova. Naime, uvodni dio naslova "*Tešanjska oaza islamske duhovnosti: ...*" nije primjeren stvarnom stanju stvari kako na području Bosanskog *sandžaka*, tako i cijelog Bosanskog *ejaleta*. Tešanj je svakako imao zanimljivu i važnu ulogu u razvijanju islamske duhovnosti ali ni u kojem slučaju nije predstavljao *oazu*. Kako izraz *oaza* (izv. iz grčkog i latinskog *oasis)* predstavlja izoliranu prostornu pojavu vegetacije i izvora pitke vode to bi se moglo zaključiti da je Tešanj predstavljao izoliranu pojavu u razvoju islamske duhovnosti na području Bosanskog *sandžaka* i Bosanskog *ejaleta* u cjelini a što ne odgovara stvarnom stanju

podizanje treba tražiti u prvoj polovini 18. stoljeća. Najranija vijest o džamiji u mahali Harman (Guvnu) potječe iz 1753. godine. Jedini podatak, zapravo, spominje 'Aliju, sina Jusufova, imama džemata Harmana.'[150] *Nažalost, nije poznato ime džamije, prema tome ni njenog osnivača*".[151]

U napomeni da je Harman *džamija* (*džamija* na Gumnu) *„Uglavnom (je) poznatija po imenu svog obnovitelja, Sejjida-Sulejmana, koji ju je obnovio 1863. godine"* Aladin Husić ne navodi Mehmeda Mujezinovića kao izvor na temelju kojeg se obnova *džamije* datira u 1863. godinu i ista *džamija* veže za spomenutog obnovitelja niti hipotetički određuje moguće uvjete oštećenja *džamije* (dotrajalost, požar i sl.).

Nadalje, Aladin Husić navodi „*Čak se pretpostavlja da bi* [*džamija* na Gumnu] *mogla biti identična sa džamijom spahije Mehmeda iz 1660-61 ili, možda, džamijom šejha Hasan-efendije, koja se spominje samo 1773. godine*".[152] O navedene dvije *džamije* Adem Handžić je izneo svoje mišljenje kako slijedi: *Džamija* Mehmeda *spahije*, prema navodima Adema Handžića, „*... podignuta je prije 1071(1660-61). Ne zna se gdje se konkretno nalazila* [ukoliko je nestala], *ili je jedna od postojećih džamija koje nisu* [prostorno] *utvrđene. Ta džamija spahije Mehmeda spominje se i u dokumentu o gradnji medrese iz 1773. godine. A to znači da je ostala uspravno poslije napada Eugena Savojskog*".[153] No, prema mom mišljenju nema pouzdanih podataka da *džamija* nije u nekom obimu stradala prilikom opsade tvrđave i grada 1697. godine. Naime, sam spomen *džamije* ne mora značiti niti da je ista "ostala uspravno" niti da nije mogla biti u određenoj mjeri oštećena. Naravno, razumijevanje sudbine navedene *džamije* ovisi o kontekstu u kojem se ista spominje u navedenom izvoru iz 1773. godine. O *šejh* Hasan-efendijinoj *džamiji* Adem Handžić kaže: „*...podignuta je, također, 1071(1660-61). godine. Ne zna se koja je to džamija, odnosno gdje se konkretno nalazila ukoliko je nestala. Također se spominje u dokumentu o gradnji medrese iz 1773. godine*".[154] Iz navedenog bi se, sukladno mišljenju Adema Handžića o *džamiji* Mehmeda *spahije*, moglo reći da „*... to znači da je* [i ona] *ostala uspravno poslije napada Eugena Savojskog*". Moj komentar iznesen po ovom pitanju u slučaju *džamije* Mehmeda *spahije* odnosi se i na *džamiju šejha* Hasan-efendije. Na kraju ovog

---

stvari. Izraz *oaza* nije moguće upotrijebiti u navedenom kontekstu čak niti figurativno. Ovakvim naslovom, koji je u suštini dobronamjeran, umanjuje se doprinos drugih urbanih naselja razvijenih na području Bosanskog *sandžaka* i Bosanskog *ejaleta* i njihovih žitelja cjelokupnoj islamskoj duhovnosti ovih pokrajina Osmanskog carstva.

[150] Aladin Husić, Nav. dj. 60, bilj. 56.

[151] Aladin Husić, Nav. dj., l. c.

[152] Aladin Husić, Nav. dj., l. c. Up. i Adem Handžić, *Rukopis* B 16-18, D 10-12.

[153] Za *džamiju* Mehmeda *spahije* vidj. Adem Handžić, *Rukopis* B 17, D 10 gdje Adem Handžić navodi izvor BBA, fond Kamil Kepeci, god. 1071 (1660/61). Adem Handžić navedeni citat donosi po djelu Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Yugoslavya*, II, c, 3 kitab. Istanbul, 1981, 432-433. Up. i Adem Handžić, *Rukopis* H 17.

[154] Za *džamiju šejha* Hasan-efendije vidj. Adem Handžić, *Rukopis* B 18, D 10 gdje Adem Handžić navodi izvor BBA, fond Kamil Kepeci, god. 1071 (1660/61). Adem Handžić navedeni citat donosi po djelu Ekrem Hakki Ayverdi, Nav. dj., l. c. Up. i Adem Handžić, *Rukopis* H 18.

odlomka želio bih naglasiti da crteži koje donose Karl Zitterhofer i grof Luigi Marsigli ne daju pouzdane argumente za mišljenje o izjednačavanju (identifikaciji) *džamija* Mehmeda *spahije* i (ili) *šejha* Hasan-efendije s *džamijom* Sejjida Sulejmana Hasanbegovića na Gumnu ne dolazi u obzir. Kao što je već rečeno na oba crteža opsade Tešnja na području Gumna nije prikazana ni jedna *džamija* pa se može zaključiti da ona tu nije niti postojala. Stoga, mišljenje Aladina Husića da se „*Čak (se) pretpostavlja da bi* [*džamija* na Gumnu] *mogla biti identična sa džamijom spahije Mehmeda iz 1660-61 ili, možda, džamijom šejha Hasan-efendije*" nebi moglo biti znanstveno utemeljeno.

Mišljenje Aladina Husića ali i ranije Adema Handžića, o izjednačavanju Sejjid-Sulejmanove ili Hasanbegovića *džamije* s jednom od dviju spomenutih *džamijā* (*džamij*e Mehmeda *spahije* i *šejha* Hasan-efendije) može se uzeti samo kao hipoteza, tj. uvjetno jer postoji više *džamija* u Tešnju koje nije moguće pouzdano ubicirati, odnosno povezati njihova imena s lokacijom gdje bi se one mogle nalaziti unutar urbane topografije Tešnja. Međutim, potrebno je naglasiti da bi se *džamije* Mehmeda *spahije* ili *šejha* Hasan-efendije, koje su podignute u vremenu od 1660. do 1661. godine, mogle identificirati (ali samo jedna od njih) sa Sejjid Sulejmanovom *džamijom* samo u slučaju da su one bile srušene u operacijama austrijske vojske koja je nastupala prema Tešnju iz pravca Marijin *hana* i Krndije a neposredno prije nego što su 1697. godine nastala dva spomenuta crteža koja ne pokazuju postojanje bilo kakvog vjerskog objekta (*džamije*) na lokaciji današnjeg Gumna. No, ako bi se prihvatila takva mogućnost potrebno je postaviti pitanje zašto se čekalo s obnovom navedene porušene džamije sve do 1863. godine koju je proveo Sejjid-Sulejman Hasanbegović? Da li je, u tom slučaju, *džamija*, možda, već bila obnavljana i prije 1863. godine?

Sukladno mišljenju Aladina Husića o mogućnosti „*da bi* [*džamija* na Gumnu] *mogla biti identična sa džamijom spahije Mehmeda iz 1660-61 ili, možda, džamijom šejha Hasan-efendije"* moglo bi se, hipotetički, pretpostaviti da bi se pod jednim od imenā navedenih dviju *džamija* (*spahije Mehmeda i/ili/ šejha Hasan-efendije*) mogla, možda, kriti i sama Avdi-pašina *džamija*!? Takav hipotetički zaključak mogao bi se uobličiti na temelju činjenicā da *džamije spahije Mehmeda i šejha Hasan-efendije* nisu prostorno sigurno ubicirane u topografiji Tešnja dok Avdi-pašina *džamija*, čiji je položaj poznat, nije pouzdano atribuirana određenom *vakifu*. Ne insistiram da se navedeni hipotetički (mogući) zaključak prihvati kao utemeljen već to navodim kao mogućnost kako bi se istaknula složenost datacije i atribucije *džamijā* u Tešnju i razumijevanja identifikacije podataka koje donose historijski izvori s odgovarajućim objektima u prostoru. Naime, metodologijski principi znanstvenog građenja hipoteze takvom razmišljanju se ne supotstavljaju.[155] Međutim, kako spomenuti crteži iz 1697.

[155] Smatram da bi bilo potrebno jasno i znanstveno utemeljeno odrediti principe određenja broja mogućih *džamija* kako u *kasabi* Tešanj, tako i u slučaju drugih *kasaba* u Bosni i Hercegovini. Naime, često se pojavljuje veći broj *džamij*a koje neprecizno bilježe historijski

godine ne donose prikaz nikakvog vjerskog objekta na mjestu današnje Guvanjaske (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanove *džamije* to se eventualna hipotetička identifikacija (izjednačavanje) *džamije* na Gumnu *sa džamijom spahije* Mehmeda iz 1660.-1661. ili, možda, *džamijom šejha* Hasan-efendije također iz 1660.-1661. godine može u potpunosti odbaciti. Izuzetak bi, jedino, mogli biti, prema mom mišljenju, eventualna pojava nekog *mesdžida*, dakle manjeg objekta bez *minareta*, na Gumnu ukoliko bi se na crtežima koje donose Karl Zitterhofer i grof Luigi Marsigli na Gumnu moglo prihvatiti postojanje nekih (dva do tri) objekata. Pri tome je potrebno postaviti pitanje vjerodostojnosti objekata prikazanih na crtežima postojeće (?) situacije Gumnu! (Vidj. sl. 3, 4) Navedene dvije *džamije* nastale su u 17. stoljeću ali se ne mogu izjednačiti (identificirati, tj., odrediti kao) s *džamijom* na Gumnu niti s Avdi-pašinom *džamijom*.

Pri donošenju konačnih zaključaka po ovom pitanju potrebno je voditi računa o rasporedu *mahalā*, odnosno, *džematā* u *kasabi* Tešanj, o populacijskoj gustini i gustini arhitektonskih objekata koji pripadaju određenoj *mahali*, odnosno *džematu*, o prostorno-arhitektonskom i populacijskom razvoju same *kasabe*, kao i o hijerarhiji rezidencijalnih cjelina u naselju - *mahala*, a time i *džemata*. Po pitanju datacije *džamije* na Gumnu Aladin Husić kaže: „*Vrijeme gradnje džamije nije poznato, osim uobičajene konstatacije da je postojala i mnogo ranije u odnosu na vrijeme obnove*. *Prema usmenoj tradiciji jedna je od najstarijih u Tešnju*". Potrebno je naglasiti da usmena tradicija ima relativnu vrijednost i da se ista nikada ne smije odbaciti ali niti majorizirati ukoliko ona nije potvrđena provjerenim činjenicama. Podatak da je ova *džamija* obnovljena od strane Sejjida-Sulejmana 1863. godine predstavlja terminacijski međaš.[156] Tj., navedeni datum predstavlja sekundarni *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*. Ona je svakako nastala prije njene obnove 1863. godine. Kada, odnosno koliko prije 1863. godine ostaje da se na pitanja pokuša odgovoriti terminacijskim okvirima. Aladin Husić je sasvim u pravu kada kaže da se „*U svakom slučaju, njeno podizanje treba tražiti u prvoj polovini 18. stoljeća*". Međutim, iako „*Najranija vijest o džamiji u mahali Harman (Guvnu) potječe iz 1753. godine*" ova godina ne može se uzeti kao vrijeme podizanja *džamije*. Te godine *džamija* je u punoj svojoj funkciji i na čelu joj se nalazi "*Alija, sin Jusufov*, [kao] *imam džemata Harmana*". Stoga se godina 1753. može i treba uzeti kao primarni *terminus ante quem*, odnosno primarni *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*. Ostaje da se pokuša nešto više suziti vrijeme njenog

izvori ili mjesno predanje u nekoj *kasabi* nego li to dopuštaju broj stanovnika, naseobinska /urbana/ hijerarhija sadržaja i funkcija unutar postojeće naseobinske - urbane strukture i topografije. Slučaj *kasabe* Tešanj je očigledan. Ti principi trebali bi se temeljiti upravo na historijskim izvorima, usmenoj tradiciji, procjeni broja stanovnika te naseobinskoj /urbanoj/ hijerarhiji sadržaja i funkcija u okvirima urbane strukture i topografije.

[156] Mišljenje Adema Handžića o Sejjidu-Sulejmanu Hasanbegoviću kao obnovitelju ove *džamije* preuzeli su Aladin Husić i Mirza Hasan Ćeman. Vidj. citirane radove navedenih autora.

nastanka. U tom cilju potrebno je analizirati crteže koji su nastali u vrijeme opsade Tešnja od strane austrijske vojske 1697. godine. Spomenuti crteži iz 1697. godine ne donose prikaz objekta Guvanjaske (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanove *džamije*. Stoga se godine 1697. i 1753. mogu i trebaju uzeti kao vremenski okvir nastanka navedene *džamije*. Drugim riječima godina 1697. predstavlja *terminus ante quem non*, odnosno *terminus post quem* za nastanak ove *džamije* dok godina 1753. predstavlja suštinski *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za nastanak ove *džamije*.

Pred kraj reazmišljanja o Sejjid-Sulejmanovoj *džamiji* u Tešnju potrebno je na temelju razumijevanja historijskih zbivanja i historijskog razvoja *kasabe* Tešanj pokušati odrediti nešto uži vremenski okvir za nastanak ove *džamije* unutar navedenih međaša. Kako je 1697. godina ključna u razvoju Bosne i Hercegovine u vremenu nakon početka Velikog bečkog rata 1683/84. godine može se zaključiti da puna „obnova" Tešnja nije započeta prije 1699. godine, odnosno obnova same tvrđave nije započeta prije 1703.-1704. godine. Dakle, obnova grada kao urbanog naselja u punini značenja riječi *obnova* mogla je početi tek nekoliko godina poslije mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine. Pri tome treba naglasiti da su manji privatni prvenstveno stambeni objekti mogli biti obnavaljani individualno, tj. od strane njihovih vlasnika, odmah po završetku opsade Tešnja 1697. godine. Ali, javni objekti sigurno su čekali bolja vremena iza 1699. godine. Stoga se može postaviti pitanje da li je društveno biće *kasabe* Tešanj imalo finansijske snage da u navedenim godinama obnove *kasabe* i mjesne tvrđave podiže jedan novi vjerski objekt - Guvanjasku (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanovu *džamiju*? Prije nego li se pokuša odgovoriti na ovo pitanje potrebno je razumjeti situaciju u Tešnju nakon 1697. godine. U napadu austrijske vojske pored mjesne tvrđave stradale su, odnosno u određenoj mjeri bile su oštećene najmanje još dvije, ako ne i više *džamija*. Te su: Ferhad-begova i Kapa ili Hadži Nesuhova *džamija*. Po mojim istraživanjima stradalo je više *džamija* ali o tome drugom prilikom. Svoje mišljenje o ovom pitanju već sam izložio u ovom tekstu. Ovdje mogu samo nagovijestiti i moguće stradanje i *mahala* u samoj *kasabi*. Naime, s obzirom da su u napadu austrijske vojske stradale, najvjerovatnije zapaljene, Ferhad-begova i Kapa ili Hadži Nesuhova *džamija* može se postaviti pitanje zbog kojih bi razloga napadač (pripadnici austrijske vojske) uništavao vjerske objekte (*džamije*), a poštedio privatne stambene objekte u *mahalama*? Odnosno, da li je vatra s Ferhad-begove *džamije* stala i nije se proširila na druge (stambene) objekte u njenoj blizini? To bi predstavljalo jednu kontradikciju u uobičajenom načinu širenja požara i u ponašanju pripadnika austrijske vojske, posebno uz spoznaju da je mjesno stanovništvo zajedno s vojnom posadom mjesne tvrđave pružilo značajan otpor napadaču. Drugo što je potrebno razumjeti jesu populacijske prilike u Tešnju. Ukoliko se nakon dugotrajnog Velikog bečkog i Morejskog rata pored obnove mjesne tvrđave treba obnavljati najmanje dvije porušene, zapaljene ili samo oštećene *džamije* za koga i iz kojih finansijskih sredstava se treba graditi nova, tj. Guvanjaska (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanova *džamija*? Osim toga pitanje prirodnog prirasta stanovništva *kasabe* Tešanj nakon Velikog Bečkog i

Morejskog rata je veoma upitno zbog stradavanja muške populacije u okvirima i tokom djelovanja osmanske vojske u ratu (ratovima). Stoga, dao bih prednost imigracijskom procesu naseljavnja izbjeglica kako u nešto šire područje grada Tešnja tako i unutar njega. Ukoliko se pretpostavi postojanje određenih ljudskih gubitaka u *kasabi* Tešanj od 1683./1684. do 1699. godine tada su isti gubici, pretpostavljam, relativno ravnomjerno bili raspoređeni po mjesnim *džematima* ma koliki oni bili veliki. Smatram da se ovdje radi, kao što sam već rekao, o muhadžirskoj *džamiji* nastaloj u vremenu nakon mira u Sremskim Karlovcima.[157] Stoga se može, uopćeno, zaključiti da se nova *džamija*, tj. Guvanjska (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanova *džamija* ukoliko je građena oko 1703.-1704. godine mogla graditi kao novi objekt samo za muhadžirsku populaciju i to uz pomoć državnog fiska na način razrezivanja davanja materijalne pomoći i pružanja radnih obaveza nametnutih lokalnom stanovništvu samog Tešnja ili stanovništvu samog *kadiluk*a. Na taj način državna vlast je finansirala popravak tvrđave 1703.-1704. i 1745.-1747. godine. No, skloniji sam mišljenju da je Sejjid-Sulejmanova *džamija* mogla biti podignuta (u vrijeme) nakon mira u Požarevcu 1718. godine kada je tok zbivanja u sjevernoj Bosni (tačnije današnjoj Posavini) mogao stvoriti veći val *muhadžira* koji su u susjednim urbanima naseljima, kakno je bio i Tešanj, mogli potražiti pribježište i tu se trajno naseliti. Stoga, smatram da je Guvanjaska (*Harman*) ili Sejjid-Sulejmanova *džamija* nastala u vrijeme neposredno nakon 1718. godine, tačnije u vrijeme (koje je potom prethodilo) drugoj obnovi tešanjske tvrđave 1745.-1747. godine. No, ne može se isključiti niti brojčano populacijsko povećanje Sejjid-Sulejmanove *mahale* (*Harman mahale*) i u godinama tokom austrijsko - osmanskog rata od 1737. do. 1739. godine ali i poslije tih ratnih događaja. Ako se prihvati navedeno mišljenje ostaje otvoreno pitanje da li je osmanska vlast mogla pomoći podizanje Sejjid-Sulejmanove *džamije* na način kojim je finansiran i popravak tvrđave 1703.-1704. i 1745.-1747. godine. Tj., način razrezivanja davanja materijalne pomoći i pružanja radnih obaveza nametnutih lokalnom stanovništvu samog Tešnja mogli su biti primijenjeni i nakon završetka rata 1718. godine. Tim prije, jer se moglo raditi o podizanju nove *džamije* za potrebe pretpostavljenih *muhadžira* nakon ratnih zbivanja od 1716. do 1718. godine.

Možda bi upravo navedeni oblik „pomoći“ državnih ustanova i zajednički rad kako samih budućih *džematlija* Sejjid-Sulejmanova *džamije* tako i drugih mještana mogli „ostaviti“ ovu *džamiju* bez utemeljitelja, odosno bez *vakifa*.?! Stoga bi odsustvo izvornog „*imena džamije,* [pa] *prema tome i njenog osnivača*“ bili sasvim logični. Do danas nam je moglo ostati samo ime *džamije* koje je uobličeno (nastalo) na temelju mikro topografske odlike same *mahale* (*džemata*) - prisustva *gumna* (*harmana*).

Želio bih još jedanput naglasiti da spomenuti crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglia ne evidentiraju postojanje bilo kakvih vjerskih objekata na uzvisini Guvno (*Harman*) s koje je po tešanjskom gradu kao fortifikacijskom objektu i Tešnju

[157] Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja ...,* 73.

kao urbanom naselju djelovala jedna ili više baterija austrijskih topničkih oruđa. Na oba crteža na lokaciji Gumna nalaze se ucrtani neki stambeni ili stambeno - ekonomski objekti. Da su na lokaciji Gumna postojali vjerski objekti i Karl Zitterhofer i grof Luigi Marsigli (ili njegov crtač) svakako bi iste evidetirali bar u pojednostavnjenom (rudimentiranom) obliku kao što su to učinili s preostalim dijelovima perifernih naseobinskih objekata Tešnja prikazavši iste na spomenutom crtežu. Stoga bi se 1697. godina, kao godina nastanka navedenog crteža, mogla smatrati kao *terminus post quem*, odnosno *terminus ante quem non* za nastanak Guvanjske ili *Harman džamije* i, po svemu sudeći, prateće (pripadajuće) *mahale*. Drugim riječima iste su nastale i razvijale se u vremenu nakon 1697., odnosno 1699. godine u godinama dinamičnih zbivanja na području Bosanskog *ejaleta* tokom 18. stoljeća i odraza i utjecaja istih na razvoj *kasabe* Tešanj. Guvanjska ili *Harman džamija* i prateća joj *mahala* očito su nastale u vrijeme pune manifestacije izbjegličke (*muhadžirske*) krize nakon 1699. godine, odnosno, tokom prve polovine 18. stoljeća. Pri tome se ne smije zanemariti postojanje određenih objekata na Gumnu i prije 1697. godine kao što je to vidljivo na spomenutim crtežima. Stoga se Guvanjska ili *Harman džamija* može smatrati i nazvati muhadžirskom *džamijom*, a prateća (pripadajuća) *mahala* muhadžirskom *mahalom*. Bilo bi zanimljivo provesti onomastička istraživanja među žiteljima današnje Guvanjske ili *Harman mahale* s ciljem izučavanja njihovog porijekla i mogućih pravaca migracije *muhadžira* tokom zbivanja nakon 1683. i 1684. i, posebno, nakon 1716. godine. Takva istraživanja bilo bi poželjno provesti od 1878. godine i na ravni samog Tešnja kroz analizu austro-ugarske bilježničke (notarske), sudske i druge upravne dokumentacije te novoustrojenih matičnih knjiga rođenih i umrlih kako bi se istražili porijeklo stanovništva ovog naselja i mogući migracijski pravaci kretanja *muhadžira* nakon 1683. i 1684. godine, tokom ratnih operacija Austrijskog carstva u sjevernoj Bosni u 18. stoljeću i nakon stjecanja nezavisnost Kneževine Srbije, tj., nakon izbijanja druge značajne *muhadžirske* krize iza 1862. godine.

Zaključna razmatranja o dataciji Sejjid-Sulejmanove *džamije* u Tešnju koja sam izložio na temelju činjenice da na navedenim crtežima iz 1697. godine na lokaciji Gumna nije prikazana nikakva *džamija* trebaju, prema mom posljednjem sudu, biti prihvaćena veoma oprezno. I pored toga što u spomenutim crtežima na navedenoj lokaciji (na Gumnu) nema prikaza *džamije* moglo bi se, uvjetno, pretpostaviti mogućnost da je na toj lokaciji (na Gumnu), ipak, mogli postojati neki *mesdžid* ili, čak, *džamija* koji su mogli biti uništeni (razoreni) tokom austrijskog napada na Tešanj 1697. godine. Početni austrijski napad na tešanjsku tvrđavu i sam grad odvijao se iz pravca Marijin Hana (Marinhana) i Krndije. Upravo na tom pravcu djelovanja austrijske vojske prema Tešnju nalazila se uzvisina (kasnije poznata kao Gumno ili *Harman*). Austrijska vojska svakako je forsirala zauzimanje uzvisine Gumno u cilju postizanja dominacije nad gradom i visinskog pariranja austrijskog topništva nad mjesnom tvrđavom. Danas nije poznato da li su prilikom zauzimanja uzvisine Gumno stradali postojeći objekti koje donose oba spomenuta crteža. Također, danas ne znamo

karakter tih objekata. Naše današnje nepoznavanje graditeljskih odlika i nerazumijevanje postojeće prostorne naseobinske situacije 1697. godine na Gumnu otvaraju hipotetičku mogućnost (pretpostavljanja) da je u tim ofanzivnim zbivanjima na Gumnu, karakter i obim kojih nam nisu poznati, mogla stradati i tada postojeća (?!) *džamija* koja će 1863. godine biti obnovljena od strane Sejjida Sulejmana Hasanbegovića. Ako bi se, uvjetno, prihvatila ovakva pretpostvaka o postojanju *džamije* na uzvisini Gumno i njenom rušenju 1697. godine tada bi se otvorila mogućnost uvjetnog poistovjećivanja ove *džamije* s *džamijom spahije* Mehmeda ili, možda, *džamijom šejha* Hasan-*efendije* za koje je Adem Handžić smatrao da su nastale u 1660.-1661. godini. U trenutku pisanja ove knjige spomenuta hipoteza nije utemeljena a samo pitanje datacije *Harman džamije* ostaje otvoreno. Međutim, pretpostavimo, ako je Sejjid Sulejmanova *džamija* postojala prije 1697. godine i bila uništena tokom napada austrijske vojske na Tešanj spomenute godine (stoga nije niti prikazana na spomenuta dva crteža) te obnovljena 1863. (!) godine tada se može postaviti pitanje da li se i zašto čekalo s obnovom ove *džamije* od 1697. do 1863. godine? Sumnjam da bi mjesni *džemat*, ukoliko je tada i postojao i kojemu je pripadala spomenuta *džamija*, dugo čekao s obnovom (na obnovu) *džamije*. Stoga, smatram da bi u slučaju prihvatanja iznesene i pretpostavljene mogućnosti Sejjid-Sulejmanova *džamija* bila obnovljena najmanje još jedanput prije njene obnove (?) provedene 1863. godine. Sve navedene nejasnoće i onovremena arhitektonska i prostorna naseobinska situacija na području Gumna mogu biti razjašnjene samo detaljnim arheološkim istraživanjaima opravdanost kojih je u ovom trenutku upitna.

Na kraju mogu reći da za sudbinu Avdi-pašine *džamije* nije od bitnog značaja da li je na području Guvna postojala *džamija* i prije 1697. godine ili je *džamija* nastala tokom 18. stoljeća. Također, za sudbinu Avdi-pašine *džamije* tokom zbivanja 1697. godine, ali i kasnije, nije bilo od bitnog značaja da li se u slučaju ovog objekta zaista radi(lo) o Mustafa-begovoj *džamiji* ili o potpuno drugom objektu koji će kasnije biti poznat pod imenom Avdi-pašina *džamija*. Može se postaviti pitanje šta se je moglo desiti s ovim objektom tokom austrijske opsade Tešnja i kakva je sudbina ovog objekta bila nakon povlačenja austrijske vojske početkom novembra 1697. godine?

RAZMATRANJA O PROSTORNOM POLOŽAJU (UBIKACIJI) *TOPHANA* ILI *TABHANA DŽAMIJE* U TEŠNJU

Želio bih se vratiti mišljenju Adema Handžića koje se odnosi na pitanje datacije i atribucije Avdi-pašine *džamije*. Kada je govorio o Avdi-pašinoj *džamiji* Adem Handžić je trebao izložiti argumentaciju za čin identifikacije i izjednačavanja Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?) *džamije* s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju. Nažalost, Adem Handžić to nije učinio a niti je smatrao potrebnim da raspravlja o ovom važnom pitanju. Samo kratko neelaborirano navođenje od strane Adema Handžića da se tu radi o Mustafa-pašinoj *džamiji* i opće navođenje Tešanjskog *sidžila* (iz 1639.-1642. godine) kao izvora ali bez donošenja citata iz *sidžila* i izlaganja metodologije na kojoj se temelji zaključak, ne može predstavljati dovoljnu argumentacija na temelju koje bi se moglo izjednačiti Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu ?) *džamiju* s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju. Osim toga, slobodan sam, kao što sam već rekao, postaviti i neka druga pitanja. Ponavljam pitanje, zašto se historijska atribucija obnovljene Avdi-pašine *džamije* veže isključivo za Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu ?) *džamiju* koja se prema mišljenju Adema Handžića spominje u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine? Zašto se historijska atribucija obnovljene Avdi-pašine *džamije* ne veže i za neku od 4 druge *džamije* koje se u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja još uvijek ne mogu tačno identificirati i ubicirati?[158] Te su: Sipahi Mehmedova *džamija* (= *džamija spahije* Mehmeda, spomenuta je 1660.-1661.),[159] Hadži Omerova *džamija*,[160] *šejh* Hasan *efendijina*

[158] U obzir dolazi i identifikacija sa Serava *džamijom* kao petom *džamijom*, ukoliko je ista *džamija*, kao što sam već naglasio, nastala prije ili tokom 1639.-1642. godine ili, čak, nešto kasnije.

[159] Za Sipahi Mehmedovu *džamiju* vidj. Adem Handžić, *A Survey* ..., 40 pod br. 6; Adem Handžić, *Rukopis* B 17 pod br. 6, D 11 i H 17 pod br. 6 (prema oba citirana navoda u *Rukopisu* Adema Handžića ova *džamija* zabilježena je u izvoru BOA, fond *Kamil Kepeci tasnifi*, deft. br. 2425 za godinu 1071 A. H. = 1660-1661. godine, citat Adema Handžića prema Ekrem Hakkı Ayverdi, Nav. dj., l. c. pa se smatra da je podignuta prije 1660. godine); Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija* ...,74. U *Rukopisu* H 17 pod br. 6 Adem Handžić navodi da „*... džamija spahije Mehmeda spominje se i u dokumentu o gradnji medrese iz 1773. godine ... A to znači da je ostala uspravno poslije napada Eugena Savojskog*". U vezi tešanjskih *medresa* vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 92 i d.; Almir Fatić, Nav. dj., 42. Ovdje ću biti slobodan komentirati ovaj posljednji zaključak Adema Handžića. Činjenica da se navedena *džamija* spominje u nekom dokumentu iz 1773. godine ne znači da ista nije mogla stradati u napadu princa Eugena od Savoye na Tešanj i da nakon izvjesnog vremena nije mogla biti popravljena ili obnovljena što je ovisilo o mogućem obliku i veličini njenog oštećenja. Kako sam istraživao opsadu Tešnja od strane princa Eugena od Savoye napomenuo bih da je Sipahi

džamija (spomenuta 1660. godine)[161] i *Tophana džamija* koja se prema (drugom) potpunom prijevodu Tešanjskog *sidžila* iz 1740.-1746., odnosno 1740.-1752. godine, može prema mom mišljenju smatrati *Tabhana džamijom*, odnosno Hadži Alijinom

---

Mehmedova *džamija* mogla izaći iz navedene opsade neoštećena što je svakako ovisilo o njenom položaju u urbanoj strukturi *kasabe* Tešanj. Naime, *džamija* je svojim eventualnim perifernim položajem izvan strogog dijela (Gornje) *Čaršije* u Tešnju, a koji se nije nalazio u blizini područja oko Avdi-pašine i *Harman mahale* ili u blizini puta prema Hrvatinovićima gdje su bile raspoređene austrijske topničke jedinice, mogla biti pošteđena operativnog djelovanja glavnine austrijske vojske u opsadi Tešnja izvedenog na području podnožja tvrđave i (Gornje) *Čaršije*. Naravno, ako se isključi moguće operativnog djelovanja austrijske vojske preko područja *Musalle* (tj., s juga iz pravca Mekiša i Dobrog Polja). Također, ista *džamija* se mogla nalaziti izvan putanjā topničkih oruđā koje su se po logici cilja napada presijecale na mjestu same tvrđave pa je u tom slučaju spomenuta *džamija* mogla ostati neoštećena. Naime, za očekivati je da je cilj opsade bila tvrđava /G(*fort*)/ u Tešnju a ne civilni dio naselja. No, postoje neke situacije na terenu tokom opsade 1697. godine koje pokazuju da je austrijska vojska djelovala u znatnoj mjeri i prema civilnom naselju. Zaključak temeljen na principu *per analogiam* sa slučajem Sarajeva takvu mogućnost nikako ne isključuje već, naprotiv, potvrđuje. Kao što sam već rekao eventualni izostanak djelovanja austrijske vojske po civilnom naselju u slučaju Maglaja ne otklanja mogućnost djelovanja austrijske vojske po civilnom dijelu naselja u Tešnju. Slučaj Sarajeva to potvrdno naglašava kao neupitnu opciju realizaciju koje je dopuštalo austrijsko vojno zapovjedništvo pod Sarajevom na čelu s princom Eugeon od Savoye. Stoga se može zaključiti da su razvoj događaja na samom terenu pod Tešnjom i čvrstina odbrane branitelja Tešnja, kako tvrđave tako i samog naselja, mogli biti razlog (koji nema opravdanje) za operativno djelovanje austrijske vojske protiv civilnog naselja i vjerskih, poslovnih i stambenih objekata u njemu. Međutim, potrebno je naglasiti da za neka razmišljanja i neke pretpostavke ne postoje dokazi koji bi iste potvrdili kao čvrste zaključke. Za neke druge slučajeve stradanja (oštećivanja i rušenja) pojedinih objekata postoje čvrsti podaci kako *in situ* na samom položaju objekata, tako i u historijskim izvorima. Do sada su u Tešnju sigurno poznata takva dva stradala (oštećena) objekta: Ferhad-begova i Kapa (Hadži Nesuhova) *džamija*. O ostalim *džamijama* može se samo pretpostavljati.

[160] Za Hadži Omerovu *džamiju* vidj. Adem Handžić, *Rukopis* D 11 u odlomku koji slijedi poslije Hadži Nesuhove *džamije* (= Kapa *džamija*) spomenute pod br. 6; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija* ..., 75; Almir Fatić, Nav. dj., 41. Za ovu *džamiju* Adem Handžić citira O. A. Sokolovića, *Tešanj prije tri stoljeća* (na osnovu Tešanjskog *sidžila* iz 1639-1642. godine), str. 168, br. 3 pa bi, prema tome, *džamija* bila podignuta prije 1642. godine.

[161] Za šejh Hasan-efendijinu *džamiju* vidj. Adem Handžić. *A Survey*... 40, pod br. 7; Adem Handžić, *Rukopis* B 18 pod br. 7, D 11, H 18 pod br. 7; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija* ..., 74. Prema citiranom navodu u *Rukopisu* H 18 pod br. 7 Adema Handžića ova *džamija* zabilježena je u izvoru BOA, fond *Kamil Kepeci tasnifi*, deft. Br. 2425 za godinu 1071 A. H. = 1660/1661.1660. godine. Adema Handžić citira djelo Ekrem Hakkı Ayverdi, Nav. dj., l. c. pa se smatra da je podignuta prije 1660. godine. I ova *džamija* *„... spominje se i u dokumentu o gradnji medrese iz 1773. godine ..."* pa bi se moglo (*per analogiam*) zaključiti *„... da je ostala uspravno poslije napada Eugena Savojskog*" iako to Adem Handžić striktno ne navodi. U vezi tešanjskih *medresa* vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 92 i d.; Almir Fatić, Nav. dj., 47 i posebno 48. Napomene koje sam naveo u pretposljednjoj bilješki u vezi Sipahi Mehmedove *džamije* mogle bi se odnositi i na Hasan-efendijinu *džamiju* koja je u napadu austrijske vojske na Tešanj 1697. godine mogla biti oštećena ali je isto tako iz napada mogla izaći i neoštećena.

džamijom.[162] U krajnjem razmatranju može se postaviti i pitanje zašto se historijska atribucija Mustaf-begove *džamije* ne bi mogla vezati, pored navedenih *džamija* koje se u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja još uvijek ne mogu tačno identificirati i ubicirati, i za (petu), tj., Serava *džamiju*? Njen prostorni položaj danas je poznat ali nisu poznati tačna godina njenog podizanja i ime njenog graditelja, odnosno *vakifa*.

Već sam spomenuo da Adem Handžić donosi i podatak o Tabhana *džamiji* u Tešnju. On kaže: „*Zatim, osim Hadži Alijine džamije u Tabacima (br. 5) navedena je i druga džamija u toj mahali* [Tabaci]*, tj. zapisan je Hadži Hasan, imam Tabhane džamije (dokument o podizanju medrese). Dakle, u mahali Tabaci postojale su te godine dvije džamije. Prema tome, pored navedenih utvrđenih džamija, spomenuto je još pet neutvrđenih džamija, što je vrlo vjerovatno da su neke od njih uništene od strane austrijske vojske 1879.* [sic!] *godine, a koje kasnije nisu obnovljene* [sic!].[163] Ovdje bih želio komentirati neke navode Adema Handžića. Prvo, Adem Handžić, očito, misli na 1697. godinu kao vrijeme stradanja tih *džamija*. Navod 1879. godine je očito pogrješka nastala tokom tipografskog slaganja teksta.[164] Drugo, potrebno je jasno razlučiti šta se podrazumijeva pod *mahalom* Tabaci. Adem Handžić govori o Hadži Alijinoj *džamiji* u Donjoj *čaršiji* (današnji toponim - ne znači da je pod ovim imenom

[162] Za *Tophana mahalu* i, eventualno, pripadajuću joj *Tophana džamiju* vidj. Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740.-1746. kao istorijski izvor*, 121; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija ...*, 77-78. Adem Handžić u *Rukopisu* ne donosi nikakve napomene o ovoj *džamiji*.

[163] Adem Handžić, *Rukopis* D 11. Up. i Aladin Husić, Nav. dj., 41 i d., passim za pojedine *džamije*; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja ...*, 72-73. U citiranom tekstu Adema Handžića umjesto 1697. godine jasno stoji pogrešno ispisana 1879. godina. Radi se o slučajnoj pogrešci autora ili slovoslagara u štampariji.

[164] Tokom preuzimanja vlasti 1878. godine austrijsko-ugarskoj okupacijskoj vojsci u Tešnju nije pružen nikakav otpor pa je ista vojska bez operativnog vojnog djelovanja i mogućih pratećih razaranja preuzela Tešanj kao fortifikacijski objekt i urbano naselje. Nažalost, ovo značajno pitanje (stav žitelja Tešnja prema okupaciji od strane Austro-Ugarske monarhije i njihovo ponašanje i političke akcije koje su preduzete pred i tokom ulaska okupacijske vojske u Tešanj) do sada nije bilo predmet specijalističkih istraživanja. Usmena predanja prepričavana u porodičnim krugovima ključnih političkih činitelja *kasabe* Tešanj tē presudne 1878. godine sadrže veoma zanimljive „podatke" o stavovima, ponašanjima i političkim akcijama tokom navedene godine ali i nešto kasnije. Ista predanja trebalo bi brižljivo zabilježiti, istražiti i dovesti u uporedbu s općim zbivanjima tokom zauzimanja Tešnja od strane austro-ugarske vojske i ustroja nove vlasti koji je poslije toga uslijedio te sa historijskim izvorima. Tako, usmena predanja bilježe veliku zabrinutost žitelja Tešnja za budući razvoj događaja, planiranje i organiziranje vojne akcije usmjerene na pružanje otpora nadolazećoj austrijsko.ugarskoj vojsci i protuakciju određenih uglednika Tešnja koji su agitirali za mirno prihvatanje nove vlasti opravdavajući svoj stav mogućim velikim civilnim žrtvama koje takva akcija može prouzročiti te naglašavanjem postojanja političkog sporazuma između osmanske središnje vlasti (*sultana*) u Istanbulu i austrijsko-ugarske središnje vlasti (*cara*) u Beču temeljenog na odlukama Berlinskog kongresa. Mislim da je ovo ključno pitanje iz novije historije Tešnja 19. stoljeća neopravdano ostalo izvan interesa istraživača radi svojevrsne „nepopularnosti" i „nepoželjnosti" bavljenja Tešnjom u kontekstu jednog odsječka njegove moderne historije od 1941. do 1945. godine.

postojala u 17. i 18. stoljeću).[165] Međutim, na istom mjestu Adem Handžić izlaže ovdje (gore) doneseni citat po kojem Hadži Alijinu *džamiju* smješta u *mahalu* Tabaci, a uz nju u istu *mahalu* smješta i (drugu ?) Tabhana *džamiju*.[166] U ovom slučaju može se prihvatiti promjena nazivā *mahalā* tokom historije pa se u tom kontekstu može zaključiti da je Adem Handžić smatrao da se Hadži Alijina *džamija* u (današnjoj) Donjoj *čaršiji* u stvari nalazi(la) pri dnu padinā *mahale* Tabaci, uz samu rijeku Tešanjku i to na njenoj lijevoj obali. U tom slučaju ne postoji nikakav problem. Međutim, ako se pogleda na katastarskom planu i vlastitom percepcijom u prirodni smještaj svih poznatih *džamija* u *mahali* Tabaci (današnja Hamza-begova *džamija*, /= nekadašnji Sufi Oručev *mesdžid* ?/, Hadži Alijina *džamija* pri dnu padina *mahale* Tabaci i Kapa /Hadži Nesuhova/ *džamija* u srcu *mahale* Tabaci) tada se može postaviti pitanje gdje se tu moglo (i danas kroz istraživanja može) smjestiti (četvrtu) Tabhana *džamiju*? Da li u gornji dio Tabaka? U mjesnim predanjima nema nikakvih spomena niti podataka o *džamiji* u *mahali* Tabaci koja bi prema Ademu Handžiću i Aladinu Husiću predstavljala drugu (a hipotetički četvrtu) *džamiju*![167] Prema tome moglo bi se postaviti pitanje da li se spomen *Hadži Hasana, imama Tabhane džamije* u „*dokumentu o podizanju medrese"* u Tešnju u stvari odnosi na Hadži Alijinu, odnosno *Tabačku* (ili današnju *Donječaršijsku*) *džamiju*? Naime, teško da je u donjoj zoni *mahale* Tabaci bilo mjesta i za četvrtu (Tabhana) *džamiju*! Kako je opće poznato da je Hadži Alijina *džamija* često nazivana i *Tabačka*, Riječka, *Dibeghane* (*Debaghane*)[168] i, u novije vrijeme, Donječaršijska *džamija* to bi ista *džamija*, u stvari, mogla predstavljati (biti) *Tabhana džamiju*. Drugim riječima, *Tabhana džamija* kao četvrta *džamija* u *mahali* Tabaci uopće nije postojala. Naziv *Tabhana džamija* predstavljao bi samo jedan od oblika naziva za Hadži Aliju, odnosno, *Dibeghane džamiju*.

O pitanju topografskih nazivā u donjem dijelu *mahale* Tabci u kontekstu navodā koje donosi austrijska katastarska mapa iz 1882. godine i potrebnoj opreznosti u razumijevanju istih govorio sam jednom drugom prilikom.[169] O istom pitanju govorim i u ovoj knjizi ali u jednom drugom kontekstu, tj., u kontekstu promjene prvog čitanja riječi (toponima) *Tophana* spomenutog u Tešanjskom *sidžilu* iz 1740.-

[165] Adem Handžić, *Rukopis* D 8 pod br. 4.
[166] Adem Handžić, *Rukopis*, l. c.
[167] Adem Handžić, *A Survey* …, 39-40, pod br. 5; Aladin Husić, Nav. dj., 57-58; Up. i Aladin Husić, *Tešanj u 16. stoljeću*, 307-308; Aladin Husić, *Tešanjski vakufi*, 44-45.
[168] U novijim tumačenjima naziva ove *džamije* u mjesnim predanjima Tešnja ponekad se može sresti i mišljenje da je spomenuta *džamija* dobila naziv po *dibeku*, tj., po stupi u kojoj se tukla pržena kafa a koja se, navodno, nalazila na ovoj mikrolokaciji. Pri tome se zaboravlja činjenica da su se na istoj lokaciji nalazile i tabačke, tj. kožarske stupe (*dibek*). Kako se cijela *mahala* koja se naslanja na područje s kožarskim radionicama i stupama naziva *Tabaci* neupitno je da je i sami objekt Donječaršijske *džamije* dobio naziv *Dibeghane* (*Debaghane*) po kožarskim stupama koje su se nalazile uz rijeku Tešanjku u navedenoj urbanoj zoni. To se zaključuje na temelju principa o hijerarhiji naseobinskih, posebno urbanih, termina.
[169] Vidjeti moj komentar koji se odnosi na Sulejmanov *mesdžid* i *tekiju* u Tešnju u djelu Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*...., 59-60, 75-76.

1746. godine[170] i njenog novog čitanja kao *Tabhana*.[171] Ovdje bih želio raspraviti i pitanje činjeničnog određenja *mahale Tabhana* u naseobinskoj strukturi Tešnja u kontekstu jednog drugog historijskog podatka kojeg donosi *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740-1752. godine*, u prijevodu Hatidže Čar-Drnda. Naime, u članku kojim je ova autorica uvela navedeni *sidžil* u našu historiografiju izložene su opće informacije o sadržaju spomenutog *sidžila* i doneseni su određeni izvadci iz istog.[172] Drugim riječima, nisu doneseni puni prijevod *sidžila* i prateći konteksti u kojima se neki podaci nalaze (spominju). Tako je Hatidža Čar-Drnda u prijevodu nekih podataka samo navela postojanje *Tophana mahale* u naseobinskoj strukturi Tešnja.[173] Uzimajući ovaj podatak kojeg je donijela Hatidža Čar-Drnda kao pouzdan u svom istraživanju naseobinske strukture i topografije Tešnja nastojao sam utvrditi prostorni smještaj *Tophana mahale* i pripadajuće joj *Tophana džamije*.[174] Naime, bilo bi logično za očekivati postojanje i *džamije* u tako važnoj (*Tophana*) *mahali*. Postojanje istoimene *džamije* temeljilo bi se na principu *per analogiam*. Međutim, u prijevodu i uredničkim napomenama i komentarima *Sidžila Tešanjskog kadiluka iz 1740-1752. godine* objavljenim 2005. godine Hatidža Čar-Drnda ne donosi nikakav podatak o *Tophana mahali* ali zato donosi podatak o *Tabhana mahali*. Pri tome autorica navodi da se „*Ova mahala nalazi (se) u kasabi Tešanj i dobila je ime po zanatskoj djelatnosti obrade kože*".[175] Navedena autorica u objavljenom prijevodu *sidžila* više nigdje ne donosi ranije prevedeni i objavljeni podatak, komentar ili bilo kakvu bilješku o postojanju *mahale Tophana* u naseobinskoj strukturi i topografiji Tešnja. Također, autorica nikakvom napomenom ne upućuje čitatelje na čin promjene čitanja tačno određene riječi u tekstu *sidžila* iz *tophana* u *tabhana.* Očito je da se ovdje radi o svojevrsnom opravdanom kolebanju autorice u čitanju i prijevodu određene riječi (termina) iz *sidžila* pa je od prvog (1984.) do drugog prijevoda (2005. godine) *sidžila* riječ (termin) *tophana* postao (preveden je i objavljen kao) *tabhana*. Kako je čin prevođenja starih osmanskih popisa i *sidžila* mukotrpan i veoma složen posao to ovakvu promjenu u detaljima prijevoda treba razumjeti i prihvatiti kao dio odgovornog posla autorice prijevoda. Međutim, uvažavajući sve navedeno potrebno je naglasiti da su značenja riječi *tophana* i *tabhana* suštinski veoma različita i da kao takva znatno utječu na percepciju i tumačenje podataka i projekciju istih u okvirima naseobinske strukture i topografije *kasabe* Tešanj. Naime, temeljeći analizu naseobinske strukture Tešnja i

[170] Vidj. Hatidža Čar-Drnda, „Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740.-1746. kao istorijski izvor". *Naše starine* 16-17(1984), 121. Sarajevo.
[171] Vidj. Hatidža Čar-Drnda, (prijevod i obrada), *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, dokument L 8/d5, str. 35 i bilj. 44.
[172] Vidj. Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740-1746. kao istorijski izvor*, 121.
[173] Vidj. Hatidža Čar-Drnda, Nav. dj., l. c.
[174] Mirza Hasan Ćeman, Nav. dj., 30-31, 77-78.
[175] Vidj. Hatidža Čar-Drnda /prijevod i obrada/, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, dokument L 8/d5, str. 35 i bilj. 44.

ubikaciju određenih *mahala* i mahalskih *džamija* i na prvom prijevodu *sidžila* (koji donosi termin i toponim *Tophana*) kojeg je objavila Hatidža Čar-Drnda hipotetički sam odredio mogući smještaj ove *mahale* i pripadajuće joj (*Tophana*) *džamije* u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja. Učinio sam to u skladu i s drugim postojećim podacima, postojećom naseobinskom strukturom i topografijom i mogućnostima koje iste nude za ubikaciju navedene *mahale* i *džamije*. Međutim, s pojavom drugog prijevoda *sidžila* (koji donosi termin i toponim *tabhana* ali i koji više i ne spominje termin i toponim *tophana*) kojeg je donijela Hatidža Čar-Drnda, sva moja razmatranja o *Tophana mahali* i pripadajućoj joj *džamiji* dovedena su u pitanje, tj. relativizirana su. Stoga molim čitatelje kako moje spomenute, tako i ove knjige da ovu promjenu prijevoda jedne riječi iz spomenutog *sidžila* objavljenog u dva navrata i promjenu značenja iste riječi iz *tophana* u *tabhana* imaju na umu. Na kraju ove napomene slobodan sam ponovo naglasiti moje ovdje već izneseno mišljenje po kojem *Tabhana džamija* kao četvrta *džamija* u *mahali* Tabaci uopće nije postojala. Odnosno, naziv *Tabhana džamija* predstavljao bi samo jedan od oblika naziva za Hadži Aliju *džamiju*.

Ovog pitanja dotiče se i Aladain Husić u svome radu posvećenom Tešanjskim *vakufima*. Kada gvori o *džamiji hadži* Alije, sina Hasanova, odnosno o Tabačkoj *džamiji* Aladin Husić kaže: „*Dakle, ovaj objekt prvobitno je bio sagrađen kao mesdžid a kasnijom dogradnjom i adaptacijom pretvoren u džamiju. Takva praksa je već poznata i u nekim drugim slučajevima. Mala je vjerovatnoća da su u toj fazi razvitka Tešnja u jednoj mahali postojala dva sakralna objekta, dakle mesdžid i džamija, i to sa istim imenima osnivača".*[176]

Također, na temelju punog prijevoda navedenog *sidžila* iz 1740-1752. godine pojavljuju se i neke dvojbe oko prevođenja i tumačenja terminā Trasica i Trčica i moguće ubikacije istoimenih *mahala* (?) u naseobinskoj strukturi Tešnja. U topografiji Tešnja danas ne postoji toponim *Trasica* niti je isti poznat starijoj generaciji mještana. Isti se ne nalazi zabilježen niti na austro-madžarskim katastarskim planovima. Da li se u ovom slučaju može raditi o pogrješci upisa podataka u *sidžil* na način da je prvi put upisan toponim *Trćica* a drugi put oblik *Trasica* za isti toponim ili se možda radi o pogrješci u čitanju podatka navedenog u *sidžilu* ostaje nejasno. Želim samo naglasiti da je u čitanju i prijevodu podataka navedenog *sidžila*, kao što je već navedeno, jedan toponim u prvom čitanju i prvom objavljenom prijevodu viđen kao *Tophana* da bi, potom, u drugom čitanju i drugom objavljenom prijevodu isti bio naveden kao *Tabhana*.[177] Kako pitanje tumačenja toponima Trasica i Trčica izlazi izvan okvira ove knjige o njemu neću detaljnije govoriti.

---

[176] Aladin Husić, *Tešanjski vakufi ...* , 57.

[177] Vidj. Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740.-1746. kao istorijski izvor*, 121; Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, dokument L 8/d5, str. 35 i bilj. 44.

ZAKLJUČAK

Na početku zaključnog poglavlja ove knjige želio bih naglasiti da konačni sud o dataciji i atribuciji Avdi-pašine *džamije* u Tešnju donosim na temljima postojećih historijskih izvora koji su mi bili dostupni u objavljenim izdanjima ili u prijevodu i prijenosu od strane drugih autora. Među izvorima prvenstveno mislim na izvadke i podatke iz Tešanjskog *sidžila* 1639.-1642. godine koje je na temelju moje molbe odabrao i preveo profesor Ahmed Aličić u ljeto 2012. godine.

Karl Zitterhofer i grof Luigi Marsigli u zbirci (svojih ?) dokumentarnih crteža nastalih u ratnom pohodu austrijske vojske u Bosnu 1697. godine donose i crteže opsade Tešnja na kojim je prikazan objekt *džamije* koji se nalazio na mjestu (lokaciji) današnje Avdi-pašine *džamije*. Objekt je prikazan s dvoslivnom krovnom konstrukcijom što je očito slobodna interpretacija crtačā, ma tko oni bili, provedena ili na samoj lokaciji ili kasnije po završetku vojne operacije (nakon povratka crtačā u vojnu bazu ili privatni dom, kuću ili službenu rezidenciju). Da li se ovdje pod imenom Avdi-pašine *džamije* krije (odnosno, može smatrati) Mustafa-begova, odnosno Mustafa-pašina (?) *džamija* u Tešnju, kao što navodi Adem Handžić, teško je reći. Moglo bi se na temelju precizne analize podataka i stanja *in situ* i uz potrebni i opravdani kriticizam uvjetno zaključiti da su to dva različita objekta. Tj., objekt Avdi-pašine *džamije* ne bi mogao niti smio bez čvrste argumentacije biti izjednačen s objektom Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?) *džamije* u Tešnju.

U krajnjem slučaju moglo bi se, možda, govoriti o istom objektu kojeg je dao podići Mustafa-beg i kasnije dao obnoviti *Abdullah-paša Defterdarija*-Sarajlija, tj., Avdi-paša. U tom slučaju ime obnovitelja *džamije* (Abdullah-paše Defterdarije) preslojilo bi (je) staro ime Mustafa-bega (Mustafa-paše ?) kao izvornog *vakifa*. Ako se prihvati takva hipoteza ostaje otvoreno pitanje na temelju kojih argumenata Adem Handžić naziva Avdi-pašinu *džamiju* Mustafa-pašinom? Odnosno, kako je ime *vakifa* Mustafa-bega, spomenutog u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine, moglo biti promijenjeno u Mustafa-pašino?! U svakom slučaju godina nastanka crtežā Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija (1697.) predstavlja *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za nastanak objekta Avdi-pašine *džamije* u Tešnju. Drugim riječima ova *džamija* je nastala, svakako, određen broj godina prije 1697. godine.

Po svom prostornom smještaju Avdi-pašina *džamija* nalazi se izvan uže naseobinske (urbane) strukture same *kasabe*. Iz njenog prostornog smještaja i arhitektonskih konstrukcijskih odlika (jednostavna, zidana dijelom u kamenu, a

dijelom u *ćerpiču*[178] i s četverovodnom konstrukcijom i bez kupolā) i nedostatka kvalitetne dekoracije i nestanka izvornog *tariha* može se postaviti pitanje tko je *vakif* ove *džamije* i iz kojih razloga je ona podignuta izvan uže naseobinske strukture Tešnja? Drugim riječima, zašto se ova *džamija* nalazi na lokaciji na kojoj jeste? Odnosno, u okviru kojeg, kakvog i čijeg graditeljskog aktivizma je ista *džamija* podignuta i kada? Ako se Tešanj promatra kao zatvorena nasebinska urbana cjelina u statusu *kasabe* tada bi se ova *džamija* nalazila izvan nasebinskog relativno amorfnog središta granicu kojeg su u pravcu sjeveroistoka mogle činiti Serava *džamija* i pripadajuća joj *mahala* te, možda, hipotetička *mahala* Zagrad (?) ili Trasica (Trćica ?) o kojima ne znamo mnogo.[179] Može se postaviti i pitanje da li je Serava *džamija* bila podignuta za zadovoljavanje vjerskih potreba stanovnika navedenih dviju *mahala*? Sljedeće pitanje koje se samo po sebi nameće jeste: za koju mikro demografsku populaciju (*džemat*) je ova (Avdi-pašina) *džamija* podignuta i odakle je ta populacija potjecala? Naime, da li je na navedenoj lokaciji prvo osnovana (podignuta) *džamija* pa tek potom provedeno naseljavanje određenog broja stanovnika koji svojim naseljavanjem u stvari ustrojavaju istoimenu *mahalu*? Ili se desilo obrnuto: da li je prvo naseljen određen broj stanovnika na području današnje Avdi-pašine *mahale* i tek potom za njihove potrebe bila podignuta mahalska *džamija* koja je danas poznata kao Avdi-pašina? S druge strane ostaje otvoreno pitanje odakle je u Tešanj prispjelo to, očito, novo doseljeno stanovništvo koje je na jedan od mogućih i navedenih načina uobličilo novu *mahalu* i *džemat*? U svakom slučaju to novodoseljeno stanovništvo nije „iseljeno“ iz postojećih *mahala* u novoustrojenu (tj., buduću Mustafa-begovu, odnosno Avdi-pašinu /?/) *mahalu* Tešnja već je, svakako, imalo drugo porijeklo, odnosno, drugi korijen. Tj., nije postojao unutarnji migracioni proces u *kasabi* Tešanj. Naime, demografska i socijalna struktura pojedinih *mahala* bila je u velikoj mjeri veoma stabilna što se u određenoj mjeri očuvalo sve do danas. Takva stabilnost sve do današnjih dana temeljila se na uvažavanju društvenih, ekonomskih i političkih promjena koje je donosilo vrijeme. Svojevrsna demografska i socijalna prilagodljivost stanovništva i kompaktnost *mahalā* u Tešnju nisu nikada bile dovedene (dovođene) u pitanje. Jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje predstavlja hipoteza po kojoj je neki *vakif* podigao *džamiju* u korist općeg dobra na jasno određenom prostornom položaju u sjeveroistočnom dijelu *kasabe* Tešanj. U vrijeme nakon završetka *džamije* mogao je uslijediti relativno brzi i dinamični proces naseljavanja novih stanovnika grada Tešnja oko novopodignute *džamije*. Međutim, proces razvoja *mahale* logično bi podrazumijevao prvo naseljavanje stanovništva i njegovo situiranje na jasno određenoj prostornoj poziciji i uobličenje *džemata* i, tek potom, podizanje *džamije*. Istraživačima ove problematike ostaje da odgovore na pitanja kada je ova *džamija* mogla biti podignuta, tko je njen *vakif* i odakle, na koji način i s kojim ciljem je doseljeno novo

[178] Prema dosadašnjim saznanjima.
[179] Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija* ..., 28-31, 76-78.

stanovništvo koje će oko *džamije* ustrojiti novu *mahalu* i novi *džemat*? Posebno je potrebno odgovoriti na pitanje da li se u ovom slučaju radi o muhadžirskoj *džamiji* i muhadžirskoj *mahali*?

Istina je da se Avdi-pašina *džamija* nalazi(la) na putnom pravcu iz Tešnja koji vodi na sjever u pravcu mosta na Krndijskom potoku i koji (stari put) se relativno strmim padinama penje do današnjeg toponima Marijin *han* (Marinhan) i proteže dalje u pravcu sela Žabljak i današnjih mjesta Tešanjka i Doboj. Da li se ovdje može raditi o *džamiji* koja je podignuta za potrebe populacije Cigana (Roma) koji su se u određenom trenutku historije Tešnja naselili u nešto široj prostornoj zoni ove *džamije*? Smatram da se ne može prihvatiti takvo mišljenje. Pojava Cigana u okviru *kasabe* Tešanj mogla bi se, kao što sam već rekao, najranije staviti (tj., očekivati) iza polovine, odnosno pri samom kraju 18. stoljeća, a tada je *džamija* već odavno postojala (ako ne prije 1639. godine, tada je svakako već postojala kako 1697., tako i 1781. godine). *Džamije* su izuzetno rijetko podizane za populaciju Cigana prvenstveno zbog njihovog nomadskog načina života.

Udaljenost između lokacije na kojoj se nalazila Serava *džamija* do ulaza u Avdi-pašinu *džamiju* (pravac 58,34º, mjereno od Serava *džamije*) iznosi 330 metara. Kao što sam već rekao prostor između Serava *džamije* i Avdi-pašine *džamije* nije bio u potpunosti, već samo sporadično, popunjen određenim arhitektonskim objektima. Naravno, ukoliko su crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija pouzdani po tom pitanju. Iz navedenog proistječe jedno važno pitanje. Ako 1697. godine prostor između Serava *džamije* i Avdi-pašine *džamije* nije bio u potpunosti, već samo sporadično, popunjen određenim arhitektonskim objektima tada se može zaključiti da je, uz pretpostavku da su Avdi-pašina i Mustafa-begova (Mustafa-pašina ?) *džamija* jedan te isti objekt, prije 1639. godine taj prostor bio još manje popunjen. Drugim riječima, bio je skoro pa prazan. Ako se to može prihvatiti kao zaključak izveden na temelju navedenih podataka i analiza, tada se postavlja pitanje koji su opravdani razlozi odredili podizanje objekta Avdi-pašine (Mustafa-begove ? / Mustafa-pašine ?/) *džamije* na perifieriji *kasabe* Tešanj, odnosno, na određenoj osami u odnosu na naseobinsku jezgru Tešnja oko (Gornje) *Čaršije*? Da li su to bili posjedovno - imovinski, ekonomski, pravni, prostorno - regulacijski ili neki drugi razlozi nije danas moguće pouzdano reći. Može se samo pretpostavljati. U navedenom kontekstu dvije mogućnosti izgledaju najutemeljenije. Prema prvoj *vakif* Mustafa-beg (Mustafa-paša ?) zajedno sa svojim ocem Ahmed-pašom mogao se odlučiti za lokaciju buduće Avdi-pašine *džamije* iz razloga što se zemljište na kojem će ista biti podignuta nalazilo u njihovom privatnom vlasništvu ili je moglo biti relativno lahko pretvoreno (pravno preoblikovano) iz statusa posjeda koji je dobijen samo na korištenje (uživanje) u vlastito *mulkovno* dobro. Iako se ovdje radi o rubnom urbanom području neke njegove površine mogle su se nalaziti u navedenim oblicima (statusu) vlasništva: posjed u korištenju ili mulkovno dobro. Drugi razlog mogao je biti nedostatak zemljišta u okvirima relativnog središta *kasabe* Tešanj slobodnog za podizanje objekta *džamije* pa

su, stoga, *vakif* i njegov otac bili prinuđeni prihvatiti najbližu slobodnu zemljišnu parcelu koja je na određene i nama danas nepoznate načine (možda i kupovinom) mogla doći u njihovo vlasništvo. Naravno, ne može se isključiti niti mogućnost ispreplitanja različitih razlogā i načinā stjecanja vlasništva nad parcelom, koji su mogli odrediti izbor navedene parcele za gradnju objekta *džamije*.

Kroz analizu historijskog i naseobinskog razvoja Tešnja[180] zaključio sam da je Avdi-pašina *džamija* mogla nastati kao rezultat migracijskih kretanja nakon što je tokom Velikog bečkog i Morejskog rata Osmansko carstvo izgubilo posjede u Madžarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Smatrao sam da je *džamija* izvorno mogla nastati kao *muhadžirska džamija* poslije početka ratnih zbivanja, tj. iza 1683. godine i da se oko nje razvila manja *mahala*.[181] Također, smatrao sam da se nakon sukoba s Austrijskim carstvom nakon 1699. godine oko *džamije* jače razvila već postojeća *mahala* koja je bila podignuta za potrebe prognanika i izbjeglica (*muhadžira*) kako onih naseljenih u ovoj prostornoj zoni naselja znatno ranije (između 1683. i 1699. godine) tako i onih naseljenih tokom prve polovine 18. stoljeća.[182] Dakle, pretpostavio sam da su *džamija* i *mahala* nastale tokom složenih političkih i vojnih prilika koje su vladale u cijelom Bosanskom *ejaletu*, posebno u sjevernoj Bosni od kraja 17. i početkom 18. stoljeća. Smatrao sam da je doseljavanjem određenog broja *muhadžira* moglo doći do proširenja *kasabe* Tešanj za jednu novu *mahalu* u njenom sjeveroistočnom dijelu. Bila bi to današnja Avdi-pašina *mahala* u kojoj je krajem 17. stoljeća podignuta i jedna *mahalska džamija* (buduća Avdi-pašina *džamija*).[183] Stoga sam Avdi-pašinu *džamiju* i Avdi-pašinu *mahalu*, s obzirom na njihov periferni položaj i na tome pretpostavljeno dosta kasnije vrijeme njihovog podizanja (nastanka), smatrao *muhadžirskom džamijom* i *mahalom*. Smatrao sam da su one nastale u teškim vremenima tokom kojih se u Bosanskom *ejaletu* počelo usložnjavati *muhadžirsko* pitanje. Ovakvo mišljenje prihvatljivo je ukoliko se odbaci izjednačavanje objekta Mustafa-begove (Mustafa-pašine ?) *džamije* s Avdi-pašinom *džamijom*. U blizini ove *mahale* i *džamije* tokom 18. stoljeću razvila se i Guvanjaska ili *Harman mahala* s Guvanjskom, Sejjid-Sulejmanovom ili *Harman džamijom*. Međutim, prema podacima koje daju crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigia Marsiglia nastali tokom opsade Tešnja 1697. godine navedena godina jasno je određena kao *terminus ante quem* (= *terminus post quem non*) za podizanje *džamije* na mjestu današnje Avdi-pašine *džamije*. Može se zaključiti da je objekt *džamije* koja se danas

[180] Mirza Hasan Ćeman, Nav. dj., 28-31, 71-72.

[181] Iako nije uobičajeno podizanje *džamija* u ratno vrijeme ipak se može pretpostaviti, tj., ne može se isključiti, mogućnost podizanja manjeg vjerskog objekta za potrebe *muhadžira* s obzirom na dužinu trajanja ratnog sukoba.

[182] Austrijsko carstvo je tokom prve polovine 18. stoljeća više godina pod svojom vlašću držalo sjeverne dijelove Bosne.

[183] Moje mišljenje iz 2005. godine. Vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja* ..., 28 i d., 34, 71 i d.

naziva Avdi-pašinom nastao prije 1697. godine. U navedenom kontekstu potrebno je odrediti *terminus post quem* (= *terminus ante quem non*) za podizanje objekta ove *džamije* ma kako se ona zvala. Već sam izneo mišljenje da je navedena *džamija* po svome karakteru mogla biti *muhadžirska* ukoliko je nastala (bila podignuta) nakon početka Velikog bečkog i Morejskog rata, tj., iza 1683.-1684. godine. U analizi mogućeg scenarija kojeg su odredila opća historijska zbivanja i mjesna historija Tešnja moguće je, čak, pretpostaviti i mogućnost da je ista *džamija* mogla nastati tokom ili neposredno nakon završetka Kandijskog rata 1645.-1669. godine za potrebe *muhadžira* koji su iz područja Dalmacije mogli dospjeti čak do Tešnja. Međutim, ukoliko se prihvati spomenuto izjednačavanje dviju *džamijā* (Mustafa-begova = Mustafa-pašina *džamija* ? = Avdi-pašina *džamija* ?) tada se pitanje ove *džamije* veoma usložnjava a pretpostavka o doseljavanju *muhadžirima* u Tešanj tokom i (ili) po Kandijskom ratu ne bi mogla stajati u kontekstu rasprava o ovoj *džamiji*. U tom slučaju ista *džamija* nastala bi određen broj godina prije 1645. godine. Za sva iznesena mišljenja i hipoteze potrebi su čvrsti dokazi. Također, potrebno je napomenuti da crteži Karla Zitterhofera i grofa Luigia Marsiglija određuju 1697. godinu kao *terminus post quem* (*terminus ante quem non*) za podizanje *Harman džamije* i početak razvoja *mahale* oko nje. Naravno, uz napomenu da su 1697. godine na Gumnu već postojali izgrađeni određeni objekti karakter i namjenu kojih danas ne poznajemo. Nema nikakvih podatak na temelju kojih bi se moglo zaključiti da je navedene godine na Gumnu postojao bar neki muslimanski vjerski objekt (možda *medžid* ?)?

U zaključnom dijelu ove knjige slobodan sam postaviti pitanje koje, prema mom mišljenju, za sada, daje odgovor na pitanje da li Mustafa-begova (Mustafa-pašina /?/) i Avdi-pašina *džamija* predstavljaju jedan te isti objekt. Ukoliko se čin obnove *džamije* koja se naziva Avdi-pašinom od strane Abdullah-paše Defterdarije, kao što je to navedeno na *tarihu* spomenute *džamije*, prihvati kao neupitan tada se može postaviti pitanje na temelju kojih argumenata se može reći da ta (Avdi-pašina) *džamija* predstavlja, u stvarnosti, obnovljenu Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu /?/) *džamiju* a ne neku od drugih pet, odnosno četiri *džamije*[184] imena kojih znamo ali ne znamo im lokaciju, vrijeme nastanka i stvarne (istinske) *vakife* (graditelje)?!

[184] Adem Handžić, *A Survey* ..., 38 i d. Iz ove grupe od pet *džamija* nepoznatog prostornog smještaja u ovom slučaju može se i treba isključiti *mesdžid* Hajdar-Hana koji nije predstavljao *džamiju*. Na taj način za razmatranje o mogućem povezivanju (tj., izjednačavanju) s Avdi-pašinom *džamijom* preostaju samo četiri *džamije*. *Mesdžid* Hajdar-Hana podignut je prije 1640. godine. Vidj. Adem Handžić, *Rukopis* B 16 i d., D 11 (za *mesdžid* Hajdar-Hana i Hadži Omerovu *džamiju* Adem Handžić citira O. A. Sokolovića, *Tešanj prije tri stoljeća* /na osnovu Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine/, str. 168, br. 5.); Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija* ...,74. Zanimljivo je da Adem Handžić citira O. A. Sokolovića čime dokazuje da su mu njegova dva ovdje često citirana članka bila poznata! Već sam u uvodnom dijelu knjige naglasio da neke *džamije* nose nazive koji predstavljaju topografske termine koji su se sačuvali sve do danas i isti određuju smještaj navedenih *džamija* u prostornoj urbanoj strukturi i topografiji Tešnja. Nasuprot tome naziv *džamije* koji u sebi sadrži ime izvornog *vakifa* ili

Adem Handžić na jednom drugom mjestu navodi kako slijedi: „*Treba još spomenuti Sulejmanov mesdžid i tekiju, što se navodi u dokumentu Vakufskog arhiva u Ankari iz XVIII st.*[oljeća]. *Prema austrijskoj topografskoj karti Tešnja, mahala Sulejman nalazila se blizu mesdžida Sufi Oručova.*[185] *Kasnije* [*mahala*] *se ne spominje niti danas postoji*".[186] Iz navedenog nije jasno na šta se odnosi spomenuti navod i gdje smjestiti eventualni (mogući ?) Sulejmanov *mesdžid* i *tekiju* te gdje ubicirati eventualnu (moguću ?) *mahalu* Sulejman?! Također, nije jasno da li bi se pod Sulejmanovim *mesdžidom* i *tekijom* moglo vidjeti (tj., da li bi se mogao kriti) Sufi Oručev *mesdžid* koji je, u stvari, istovremeno, prema mišljenju Adema Handžića, predstavljao (ili uza se /?/ imao) i *tekiju*?[187] Ako bi se takvo izjednačavanje prihvatilo nije jasno kako to da se ovaj *mesdžid* (s *tekijom*) naziva(ju) Sulejmanov(im)?

---

obnovitelja *džamije* ne određuje smještaj navedene *džamije* u prostornoj urbanoj strukturi i topografiji naselja. U kontekstu navedene napomene tešanjska Serava *džamija* (kao i *Čaršijska* /ili Sukija/ *džamija*) određena je u prostornoj urbanoj strukturi i topografiji Tešnja. Međutim, ne znamo da li bi se ime neke od imenom poznatih a prostornim smještajem nepoznatih *džamija* moglo odnositi i na Serava *džamiju*. Zato sam pretpostavio mogućnost da bi Serava *džamija*, u stvari, mogla predstavljati jednu od *džamija* u *kasabi* Tešanj koje se kriju pod imenom nekog od *vakifā* a prostorni položaj kojih do danas nije poznat. Naime, Mustafa-begova *džamija* mogla bi se kriti i pod nazivom Serava *džamije* prostorni položaj koje je danas poznat. Naravno, ukoliko je Serava *džamija* nastala prije ili tokom 1639.-1642. godine. Stoga sam govoreći o toj mogućnosti naglasio da bi se Mustafa-begovu *džamiju* moglo tražiti (vidjeti) u nekoj među pet, odnosno četiri *džamije,* čiji prostorni smještaj u *kasabi* Tešanj danas nije poznat.

[185] Objekti *Sulejmanova mesdžida* i *tekije* nisu prikazani na austrijskoj karti grafičkim znakovima već se na istoj nalazi samo ispisano ime što je veoma važna činjenica! Navedeni objekti nisu određeni svojim smještajem u prostoru (Tešnja) već su samo navedeni imenom ispisanim latiničnim slovima. Time su objekti u prostornoj topografiji Tešnja ubicirani samo približno. Naravno, ukoliko su oni zaista i postojali u prostornoj topografiji Tešnja 1882. godine.

[186] Adem Handžić, *Rukopis* B 19 pod br. 10.

[187] Adem Handžić je smatrao da je Sufi Oručev *mesdžid* ujedno predstavljao i *tekiju*. Adem Handžić doslovno kaže: „*.... The mescid apparently served as the derviş tekke ...*'' Vidj. Adem Handžić, A Survey ....39, pod br.2 te Adem Handžić, *Rukopis* B, 19, H, 19. Danas je opće prihvaćeno da se pod Sufi Oručevim *mesdžidom* vidi (smatra) današnja Hamza-begova *džamija*. Ne protuslovim naučnim autoritetima koji su se doticali pitanja izjednačavanja navedene dvije ustanove i dva objekta. Međutim, sve do trenutka dok se ne završe istraživanja nalazā koji su otkriveni tokom adaptacije Hamza-begove *džamije* u maju 2013. godine izjednačavanje Sufi Oručeva *mesdžida s* današnjom Hamza-begovom *džamijom* treba smatrati upitinim. Stoga u tekstu stavljam znak upita (?) uz izjednačivanje navedenih ustanova i objekata. Ovdje ostaje otvoreno pitanje da li je Sufi Oručev *mesdžid* sam po sebi pretstavljao (i) *tekiju* ili je uz njega (u neposrednoj blizini) postojala *tekija* kao manji i prostorno odvojeni objekt. U navedena istraživanja uključen sam po pozivu *Medžlisa Islamske zajednice* u Tešnju od 7/8. maja 2013. godine i ista su u toku. Vremenski okvir i obim provedbe navedenih istraživanja ovise o *Medžlisu Islamske zajednice* u Tešnju. *Džematski odbor* Hamza-begove *džamije* namjerava po završetku istraživanja izdati posebnu publikaciju o ovom objektu i njegovoj obnovi. Up. i Aladin Husić, *Tešanj u 16. stoljeću*, 307-308; Aladin Hisuć, *Tešanjski vakufi*, 44-45.

Odnosno, da li je, kada, kako (na koji način) i zašto Sufi Oručevo ime zamijenjeno Sulejmanovim i tko je taj Sulejman? Položaj naziva *Sulejman* na katastarskoj mapi iz 1882. godine u neposrednoj blizini današnje Hamza-begove *džamije* (tj., nekadašnjeg Sufi Oručeva *mesdžida* s *tekijom* ?) sugerira zaključak da bi se pod Sulejmanovim *mesdžidom* (i *tekijom ?*) (navedenim u dokumentaciji iz *Vakufskog arhiva* u Ankari iz 18. stoljeća) moglo vidjeti Sufi Oručev *mesdžid* (s *tekijom* ?), odnosno današnju Hamza-begovu *džamiju* ukoliko se može prihvatiti izjednačavanje Hamza-begove *džamije* s nekadašnjim Sufi Oručevim *mesdžido*m?! Adem Handžić kaže samo da su Sulejmanov *mesdžid* i *tekija* blizu Sufi Oručeva *mesdžida* i *tekije*.[188] Da li bi se, u tom slučaju, naziv *Sulejman* odnosio pored na objekt Sufi Oručeva *mesdžida* i na moguću *mahalu* nastalu oko ovog *mesdžida* nije jasno?[189] Odnosno, da li bi naziv Sulejman u sebi krio (predstavljao) drugi vremenski po redu (slijedu) naziv (prvi bi bio Sufi Oručev *mesdžid*) za ovaj objekt i ovu instituciju (za Sufi Oručev *mesdžid* i *tekiju*), da bi se potom u složenim društvenim prilikama tokom 18., 19. i /ili 20. stoljeća ustalio treći naziv (po slijedu događanja) za isti objekt i iste institucije (*mesdžid* i *tekija*) poznat kao Hamza-begova *džamija*?[190] No, tu postoji jedan problem o kojem sam već govorio. Kako to da geometar Paul Živković, kao *k. k. Oberleutenant*, i njegov pomoćnik, odnosno pridruženi pratilac (*adjunkt*) Johann Matesich, na mapi iz 1882. godine Hadži Alijinu (*Donječaršijsku* ili *Dibekhana*) *džamiju* u Tešnju nazivaju Kapa *džamijom*? To je netačno jer se bez ikakve sumnje zna sigurna ubikacija Kapa *džamije* na drugoj prostornoj lokaciji u Tabacima. Zbog toga se može postaviti pitanje da li se može vjerovati austrijskim geometrima kada u neposrednoj blizini spomenute Hadži Alijine *džamije*, čije ime je u to doba bilo veoma dobro poznato i čija ubikacija nije bila niti je sada upitna, stave naziv (toponim) „Sulejman"?! Ako trebamo i moramo vjerovati dokumentu iz *Vakufskog arhiva* u Ankari, koji govori o postojanju Sulejmanova *mesdžida* i *tekije* da li se može vjerovati austrijskim geometrima kada toponim „Sulejman" stave i u blizinu Sufi Oručeva *mesdžida* s *tekijom* pri čemu prave veliku pogrešku u nazivu (određenju, imenovanju) susjedne (obližnje) Hadži Alijine *džamije* koju nazivaju Kapa *džamijom*? Očito su geometri ovdje načinili veliku

[188] Vidj. navedenu austro-ugarsku katastarsku kartu (mapu). Up. i Adem Handžić, *Rukopis* B, 19, H, 19.

[189] Naziv *Sulejman* na katastarskoj karti (mapi) iz 1882. godine proteže se od jugoistočnog dijela objekta koji danas predstavlja Hamza-begovu *džamiju* i nastavlja se prema istočnoj strani karte (mape).

[190] Zanimljivo je da Aladın Husić u članku posvećenom tešanjskim *vakufima* kada govori o Sufi Oručevu *mesdžidu* ni u jednom trenutku ovu vjersku ustanovu i njegov objekt ne dovodi u vezu s Hamza-begovom *džamijom*. Iz teksta odlomka navedenog rada nije jasno da li Aladin Husić prihvata identifikaciju navedenih ustanova i objekata kako je to učinio Adem Handžić ili, izostavljanjem ovog pitanja, neizravno ističe sumnju u isti čin. Nadam se da će nova istraživanja objekta Hamza-begove *džamije*, tokom kojih primjenjujem novu znanstvenu metodologiju, dati podatke na temelju kojih će se moći donijeti nešto precizniji zaključci o pitanju izjednačavanja navedena dva objekta. Vidj. Aladin Husić, Nav. dj., 44-45.

pogrešku. Istovremeno, potrebno je naglasiti da, prema podacima koje donosi Adem Handžić, dokument iz *Vakufskog arhiva* u Ankari ni jednim podatkom ne govori o tome da se pod Sulejmanovim *mesdžidom* i *tekijom* može vidjeti Sufi Oručev *mesdžid* s *tekijom*! Drugim riječima, topografski položaj Sulejmanovog *mesdžida* i *tekije* u urbanoj strukturi Tešnja do danas nije poznat! Ovdje je moguće i potrebno izložiti jednu moguću hipotezu. Da li su se Sulejmanov *mesdžid* i *tekija* i za njih prostorno vezana manja *mahala* mogli nalaziti na mjestu zgrade austro-ugarskog Konaka (danas zgrada Općine Tešanj)? Kada je odlučeno da se na navedenoj lokaciji podigne objekt Konaka Sulejmanov *mesdžid* i *tekija* mogli su biti srušeni. U novoj prostornoj regulaciji koja je nastupila i s pojavom arhitektonskog objekta (Konaka) koji je predstavljao značajan sadržaj i novu funkciju u samome mjestu mogla je nestati uspomena na Sulejmanov *mesdžid* i *tekiju*. Ukoliko postojanje istih objekata na navedenoj lokaciji nije zabilježeno u dokumentima *Islamske zajednice*, koja je uobličena kao institucija za vrijeme austro-ugarske vlasti, danas o istima ne znamo ništa. O istim objektima na navedenoj lokaciji mjesno predanje ne govori ništa. U budućim istraživanjima potrebno je poraditi na potvrđivanju ili odbacivanju ove hipoteze. Spomenutu hipotezu dovodi u pitanje logička zakonitost plasiranja vjerskih objekata u prostoru. Naime, malo je vjerovatno da bi se na malom prostoru u podnožju današnje *mahale* Tabaci uz rijeku Tešanjku, na prostoru današnjeg parka na lijevoj obali i uz naspramnu desnu obalu iste rijeke, koncentrirali dva *mesdžida*, dvije *tekije* i jedna *džamija*: Sulejmanovim *mesdžid* i *tekija* Sufi Oručev *mesdžid* s *tekijom* i Hadži Alijina *džamija*. Nisu li, odnosno, da li bi navedeni objekti bili postavljeni previše gusto u naseobinskoj strukturi, odnosno, na dotičnoj mikrolokaciji Tešnja? Mislim da bi! Tome treba dodati i Tabhana *džamiju* koju Adem Handžić smješta u *mahalu* Tabaci. Pri tome treba voditi računa i o najmanjem i najvećem broju kuća (domaćinstava) koje čine jedan *džemat*, odnosno *mahalu*.[191] Međutim, da li se ovdje može raditi o izuzetku? Naime, mi danas doživljavamo *mahalu* Tabaci kao jedinstvenu cjelinu, tj., *mahalu*. No, ona je u donedavnoj prošlosti u svojoj strukturi sadržavala Hamza-begovu *džamiju* (= Sufi Oručev *mesdžid* /?/ s *tekijom* /?/), Kapa ili Hadži Nesuhovu *džamiju* i u njenom podnožju (tj., u podnožju današnje *mahale* Tabaci) Donječaršijsku, Riječku ili *Dibeghane džamiju*. Navedene *džamije* imale su svoje *džemate* i manje *mahale* kojima su pripadale. Pri tome je potrebno naglasiti da je Donječaršijska *džamija* donedavno protezala svoje džematske ingerencije i na vjernike koji su bili nastanjeni i uz put prema selima Mekišu i Dobropolju. Protezanje njenih ingerencija u navedenim pravcima nije bilo pretjerano daleko, ne više od 1-1,5 km u dužinu. Ovaj podatak je veoma važan jer neizravno govori da su stanovnici današnje

[191] Povezanost ili orijentacija određenog broja domaćinstava (kuća) za neku *džamiju* isključuje mogućnost gustog smještanja *džamija* u naseobinskoj strukturi. Izuzetak može činiti pojava dviju *džamija* u relativnoj blizini jedino ukoliko one pripadaju dvjema *mahalama* koje dijeli ulica (*sokak*) ali to se rijetko pojavljuje.

mahale Tabaci kao *džematlije* u prošlosti pripadali Hamza-begovoj i Kapa ili Hadži Nesuhovoj *džamiji*. Na taj način je Donječaršijska *džamija* bila „otvorena“ osim za *tabake*, zanatlije koji su imali svoje radionice uz obalu obližnje rijeke Tešanjke, i za dio stanovnika koji su nastanjivali područje u neposrednoj blizini grada a prema selima Mekišu i Dobropolju. Ovakvo stanje može se projecirati i u prošlost u vrijeme od nastanka Donječaršijske *džamije*. Sve su to bile manje *džamije* s relativno manje brojnim *džematima*. Da li je u toj današnjoj a nekada u prošlosti složenoj *mahali* Tabaci bilo mjesta i za Sulejmanov *mesdžid* s *tekijom*?

Na temelju svega izloženog može se zaključiti da ne postoje pouzdani historijski podaci po kojima bi se moglo utemeljeno i neupitno identificirati i izjednačiti Mustafa-begovu (Mustafa-pašinu /?/) *džamiju* s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju! Drugim riječima Mustafa-begova (Mustafa-pašina /?/) i Avdi-pašina *džamija* ne bi mogle predstavljati jedan te isti objekt! Naime, metodologija koju je koristio navedeni istraživač (Adem Handžić) ne može biti temelj za izjednačavanje navedenih dviju *džamija*! Pri tome treba naglasiti da godina 1781. kao datum obnove *džamije* koja je danas poznata pod imenom Abdullah-pašina, odnosno popularnije Avdi-pašina predstavlja *terminus post quem*, odnosno *terminus ante quem non* za pojavu i upotrebu naziva Avdi-pašina *džamija* za objekt koji je prikazan na crtežima Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija iz 1697. godine. Naravno, uvjetno je moguće pretpostaviti i preslojavanje imena ove *džamije* (Defteradova ili Defterdarija *džamija*) dobijenog, kako je to pretpostavio Aladin Husić, po tešanjskom *kadiji* Ahmedu Seidu Defterdareviću s kasnijim imenom Abdullah-paše Defterdarije. Taj objekt nalazio se i još uvijek se nalazi u sjeveroistočnom dijelu *kasabe* u naseobinskoj zoni grada Tešnja poznatoj pod imenom Avdi-pašina *mahala*. Objekt se nalazi(o) u središtu istoimene - Avdi-pašine - *mahale* koja je u posljednih stotinjak, ako ne i nešto više, godina, ponekad nazivana i Ciganska, Ciganlučka (prema Ciganluku kao dijelu naselja) ili Karanfil *mahala*. Sukladno tome i sam objekt je u navedenom vremenskom razdoblju (povremeno) neutemeljeno (neopravdano) nosio i naziv Ciganlučka *džamija*. Ime Abdullah-paše Defterdarije-Sarajlije (namjesnik u Bosni od 1780. do 1785. godine) za ovaj objekt (*džamiju*) veže se tek od 1781. godine. Kako je Abdullah-paša Defterdarija predstavljao obnovitelja navedene *džamije* to je njegova ličnost usko (po)vezana s obnovljenim objektom, a njegovo ime preslojilo je, tj., potisnulo je, i iz upotrebe gurnulo u zaborav izvorno ime ove *džamije* i ime njenog stvarnog (istinskog) *vakifa* ali i mogućeg dobročinitelja *kadije* Ahmeda Seida Defterdarevića koji može, slobodan sam reći, sloviti kao svojevrsni „međuvakif“. Drugim riječima izvorno ime ove *džamije* i ime njenog stvarnog *vakifa* danas se na temelju raspoloživih historijskih izvora ne mogu pouzdano odrediti.

Prikazom objekta *džamije* na crtežima Karla Zitterhofera i grofa Luigija Marsiglija iz 1697. godine, koji svojim prostornim smještajem odgovara današnjoj Avdi-pašinoj *džamiji* određena je i okvirna datacija ove *džamije*. Godina 1697. predstavlja *terminus ante quem*, odnosno *terminus post quem non* za podizanje ove

džamije. Nasuprot tome, prema osmanskom popisnom *defteru* iz 1604. godine koji spominje postojanje samo jedne (tj., Ferhad-begove) *džamije* i jednog (tj., Sufi Oručeva) *mesdžida* u *kasabi* Tešanj navedena godina (1604.) predstavlja *terminus ante quem non*, odnosno *terminus post quem* za podizanje ove *džamije*. Drugim riječima vjerski objekt koji je danas u Tešnju poznat kao Avdi-pašina *džamija* nastao je između 1604. i 1697. godine. Odnosno, isti objekt nije mogao nastati prije 1604. niti poslije 1697. godine.

Na kraju knjige slobodan sam postaviti pitanje da li su mjesna usmena predanja sačuvana unutar najstarije generacije mještana Tešnja, kojoj je donedavno pripadao i *rahmetli* Adem Handžić, mogla čuvati podatak (saznanje) da je današnju Avdi-pašinu *džamiju* podigao neki Mustafa-paša? Taj podatak tokom vremena nakon otkrića Tešanjskog *sidžila* iz 1639-1642. godine mogao je biti povezan s podatkom o Mustafa-begu čija se *džamija* (?) i *vakuf* (?) u Tešnju spominju (?) u navedenom *sidžilu*. Također, može se pretpostaviti da su pod utjecajem pašinske titule Mustafa-begova oca, tj., Ahmed-paše, usmena predanja Tešnja mogla Mustafa-begovu *džamiju* prozvati Mustafa-pašinom *džamijom* a da (neki) Mustafa-paša kao mogući graditelj (?) navedene *džamije* predstavlja u potpunosti drugu ličnost nego što je to Mustafa-beg, sin Ahmed-paše, graditelja *džamija* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković. U ovim slučajevima pojavljivali bi se onečišćenje historijskih podataka sačuvanih u okvirima mjesnih usmenih predanja, zamjena identiteta neke druge ličnosti (možda /?/) pod imenom Mustafa-paše kao mogućeg *vakifa* spomenute *džamije* s identitetom Mustafa-bega, sina Ahmed-paše, koji se spominju u Tešanjskom *sidžilu* iz navedenih godina. Pri tome je Mustafa-beg postao *paša*. Više ili manje uporedo, ili možda nešto kasnije, s pojavom navedenog onečišćenja podataka zbio se i čin preslojavanja, tj. potiskivanja iz upotrebe i potonuća u zaborav izvornog imena ove *džamije* i imena njenog stvarnog *vakifa* kroz čin korištenja i afirmacije imena Abdullah-paše Defterdarije, obnovitelja (?) navedene *džamije*. Kao što je već rečeno spomenuti čin preslojavanja i potiskivanja iz upotrebe izvornog imena ove *džamije* i imena njenog stvarnog *vakifa* mogao je preslojiti i potisnuti iz upotrebe i ime njenog mogućeg dobročinitelja *kadije* Ahmeda Seida Defterdarevića koji bi danas na temelju uporedne podataka mogao, kao što sam rekao slobodnim govorom, predstavljati njenog „međuvakifa“.

Od 1781. godine ličnost Abdullah-paše Defterdarije usko je (po)vezana s obnovljenim objektom *džamije* da bi, potom, sama *džamija* bila i prozvana Avdi-pašinom *džamijom*. O tome svjedoči i novi *tarih* podignut nad ulazom u spomenutu *džamiju*. Potom se ime Avdi-paše proširilo na *mahalu* koja je nakon 1781. godine poznata kao Avdi-pašina *mahala*. Zbog dinamike društvenog i prostornog razvoja *kasabe* Tešanj Avdi-pašina *džamija* i pripadajuća joj istoimena *mahala* doživjele su to da su tokom druge polovine 19. i cijelog 20. stoljeća, ponekad, neutemeljeno nazivane i „Ciganlučka“ i „Ciganska“ *džamija*, odnosno „Ciganska *mahala*“ (Ciganluk ili Karanfil *mahala*).

Svojevrsno „onečišćenje“ (korupcija) historijskih podataka sačuvanih u okvirima mjesnih usmenih predanja i moguća zamjena hipotetičkog identiteta Mustafa-bega, sina Ahmed-paše, kao mogućeg *vakifa* Avdi-pašine *džamije* (koji se spominju u Tešanjskom *sidžilu* iz 1639.-1642. godine) s identitetom hipotetičkog Mustafa-paše mogli su se desiti u naučnoj literaturi samo nakon otkrića Tešanjskog *sidžila* od strane pojedinih bosansko-hercegovačkih naučnika u ne tako davnoj prošlosti, tj., u vremenu između završetka Prvog i početka Drugog svjetskog rata. Moguće (hipotetičko) usmeno predanje o Mustafa-begu i njegovom ocu Ahmed-paši moglo je, najvjerovatnije, biti onečišćeno (izmijenjeno) nakon samog čina otkrića Tešanjskog *sidžila* i na novom saznanju o postojanju Mustafa-bega u dalekoj prošlosti Tešnja temeljenom na podacima iz *sidžila*. Tim onečišćenjem iz nama danas nepoznatih razloga i po nepoznatoj naučnoj metodologiji Adema Handžića Mustafa-beg je mogao postati Mustafa-paša a postojanje *džamije* za koju se smatra da ju je Mustafa-beg podigao u Tešnju projecirano je na Avdi-pašinu *džamiju*. Očito je na taj način Avdi-pašina *džamija* izjednačena s *džamijom* hipotetičkog Mustaf-paše, odnosno, možda, sa u *sidžilu* spomenutom Mustafa-begovom *džamijom*. Pored svega navedenog veoma zanimljivim bi se činilo postojanje dvojice *paša* u društvenom *milieu* Tešnja u vrijeme između 1639.-1642. godine. Nije poznato tko bi mogle biti te dvije zanimljive ličnosti, inače visoki dostojanstvenici s titulom *paše*, u društvenoj strukturi Tešnja.

Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da je čin preslojavanja, tj., potiskivanja iz upotrebe i potonuća u zaborav izvornog imena ove *džamije* i imena njenog stvarnog *vakifa* (njegovo pravo ime danas još uvijek nije poznato) kroz čin korištenja i afirmacije imena Abdullah-paše Defterdarije, obnovitelja navedene *džamije*, uslijedio (tek) poslije 1781. godine. Nasuprot tome, čin onečišćenja podataka vezanih za Mustafa-pašu (?) i Mustafa-bega te moguća zamjena njihovih identiteta zbili su se, očito, nakon otkrića Tešanjskog *sidžila*. Spominjanje Mustafa-pašine (?) *džamije* ne javlja se u našoj historiografiji prije otkrića *sidžila* što se zbilo u 20. stoljeću nešto prije Drugog svjetskog rata.[192] Tek na temelju saznanja o postojanju Tešanjskog *sidžila* iz 1639.-1642. godine ostvaren je od strane određenih znanstvenika iz Bosne i Hercegovine uvid u sadržaj istog *sidžila* u kojem je stajao i podatak o Mustafa-begu - *vakifu* u *kasabi* Tešanj. Nažalost, *sidžil* koji je sačuvan kao kopija do danas nije objavljen niti u faksimilu niti u prijevodu. Spomenuti uvid u Tešanjski *sidžil* kao historijski izvor svakako se zbio prije ali i poslije 1933. godine. Međutim, nitko od pretpostavljenih ranijih istraživača koji su imali priliku da ostvare uvid u Tešanjski *sidžil* ne spominje Mustafa-begovu *džamiju*. Učinio je to tek Osman Sokolović 1933. godine veoma kratkom napomenom koja govori o osobama koje su „*za razne*

[192] Nije isključeno da je Tešanjski *sidžil* iz 1639-1642. godine mogao biti poznat nekim istraživačima i ranije ali ga je u historiografiju kroz svoje interpretacije njegovog sadržaja uveo tek Osman Sokolović 1933/1934. i 1941. godine.

popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ostavili (su) gotovinu".[193] Među tim osobama spominje se i Mustafa-beg, sin Ahmed-paše, koji je za navedenu namjenu ostavio (uvakufio) gotovinu u iznosu od „*7.720 akči*".[194] U drugom radu Osman Sokolović spominje postojanje Mustafa-bega, sina Ahmed-paše, iz sela Hrankovića.[195] Na temelju svih raspoloživih podataka danas se može zaključiti da je pojava mišljenja o postojanju Mustafa-pašine *džamije* u *kasabi* Tešanj predstavljala nešto slobodniju konstrukciju Adema Handžića. Nisu poznati put i način kojima se od Mustafa-begove *džamije* došlo do Mustafa-pašine (?) *džamije*, odnosno na temelju kojih podataka je Adem Handžić izjednačo Mustafa-begovu *džamiju* s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju! Također, nije poznat razlog zašto su iz čina izjednačavanja Avdi-pašine *džamije* s nekom od Tešanjskih *džamija* isključene preostale 4 *džamije* imena kojih su nam poznata ali nam nije poznata i njihova lokacija u urbanoj strukturi i topografiji Tešnja?![196] Kao peta *džamija* za moguće izjednačavanje u obzir dolazi, kao što sam već rekao, i Serava *džamija* ukoliko je ista nastala prije ili tokom 1639.-1642. godine. Njen prostorni položaj danas je poznat. Ako je to tako tada ne postoje elementi (podaci) za izjednačavanje Mustafa-begove *džamije*, odnosno Mustafa-pašine (?) *džamije* s Avdi-pašinom *džamijom* u Tešnju! Pored istaknutog problema ubiciranja *džamijā* čiji su *vakifi* poznati, odnosno određenja *vakifā džamijā* čiji je prostorni (topografski) položaj u urbanoj strukturi Tešnja nepoznat postoji još jedan problem u određenju takvih *džamija*. To je pitanje relativno učestalog mijenjanja imenā *džamijā*. Pored izvornog imena *džamije* koje je sadržavalo ime izvornog *vakifa* u dugoj historiji takvih objekata događalo se da imenā mlađih obnoviteljā istih *džamijā* presloje (potisnu iz upotrebe ili zamijene) imena izvornih *vakifā*! Da li se tako događalo samo jedanput ili više puta u historiji neke *džamije* kako u samom Tešnju tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini nije uvijek jasno.

U analizi Avdi-pašine *džamije* i promišljanjima o njoj kao mogućoj Mustafa-pašinoj *džamiji* pojavljuje se jedno veoma važno pitanje koje glasi: ukoliko je graditelj (*vakif*) ove *džamije* u 17. stoljeću bila osoba koja je zauzimala društveni položaj jednog *paše* kako objasniti činjenicu da je objekt ove *džamije*, prema mišljenju dosadašnjih istraživača, po svemu sudeći, većim dijelom bio rađen u skromnom (?) materijalu (*ćerpič* ?) i s primjenom jednostavne četveroslivne (četverovodne) krovne konstrukcije i *šindre* (*šimle*) kao pokrovnog materijala.? Osim toga, *džamija* je imala i *minaret* izveden u drvenoj konstrukciji.

Čini mi se da bi taj nesklad mogao predstavljati značajnu proturječnost u tumačenju ovog objekta kao Mustafa-pašine *džamije*. Naime, smatram da je vrijeme

---

[193] Osman Sokolović, *Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća*, 126 i d.
[194] Osman Sokolović, Nav. dj., 127.
[195] Osman Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, 170.
[196] Već sam u prvom dijelu ovog rada istaknuo problem određenja karaktera Avdi-pašine *džamije* koja se u novom *tarihu* nad njenim ulazom spominje kao *mesdžid*!?

prije 1642. godine bilo relativno stabilno i za očekivati je da bi jedan *paša* (u ovom slučaju Mustafa-paša ma tko on bio) u Tešnju kao naselju urbanog tipa dao podići *džamiju* koja bi kao arhitektonski objekt, ipak, predstavljala nešto solidniju gradnju. Nasuprot tome, Abdullah-paša Defterdarija kao obnovitelj navedene (Mustafa-pašine ?) *džamije* 1781. godine djelovao je u veoma nepovoljno vrijeme, nakon tri velika austrijsko-osmanska rata koja su bila popraćena i odgovarajućim mletačko-osmanskim ratovima. Bilo je to vrijeme političke, ekonomske i opće društvene krize. Međutim, ne može se isključiti niti mogućnost da osoba visokog društvenog položaja (*paša*), u ovom slučaju Mustafa-paša, ma tko on bio, podigne skromnu *džamiju* kao objekt svog *vakufa*.

U navedenom kontekstu želio bih naglasiti i činjenicu da je Ahmed-paša (očito, žitelj Tešnja), prema podacima iz Tešanjskog *sidžila* iz 1639-1642., upravo tih godina ili neposredno prije njih sagradio dvije *džamije* u mjestima (selima) Kaloševci i Kruštica i/ili Hranković. Te su *džamije*, bez sumnje, bile jednostavni objekti izvedeni u skromnom materijalu (*ćerpič*, drvo ili kombinacija navedenih materijala) i s primjenom jednostavne četveroslivne (četverovodne) krovne konstrukcije i *šindre* (*šimle*) kao pokrovnog materijala. Može se s dosta sigurnosti pretpostaviti da su obje navedene *džamije* mogle imati i *minarete* izvedene u drvenoj konstrukciji. Kao takve navedene *džamije* predstavljaju tip muslimanskih vjerskih objekata (*džamija*) koji su građeni na selima. Čini se da su neki objekti *džamija* pripadali navedenom tipu čak i u slučajevima da je *vakif* istih objekata obnašao titulu *paše*.[197] Nešto više o Ahmed-paši kao *vakifu džamija* u mjestima (selima) Kaloševci, Kruščica (Kruštica) i/ili Hranković vidjeti u mom drugom radu.[198]

Ono što se može zamijetiti iz analize historijskih izvora jeste da je u vremenskom razdoblju između 1604. i 1660. godine u Tešnju zabilježen relativno veliki graditeljski aktivizam. Po svemu sudeći najveći broj *džamija* podignutih u Tešnju nastao je u navedenom razdoblju. Na temelju navedene konstatacije moglo bi se zaključiti da je razdoblje između 1604. i 1660. godine predstavljalo vrijeme sadržajnog, funkcionalnog, strukturalnog, arhitektonskog i prostorno-topografskog

[197] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., 70 i d., 91 i d., 109 i d. te passim. Ovdje spominjem *ćerpič* kao mogući građevinski materijal. Međutim, ne može se isključiti niti mogućnost da su neke manje *džamije*, kao ove u Kaloševcima i Kruščici, izvorno mogle biti rađene i u drvenoj konstrukciji, uključujući i onu tipa *bondruk*. Kasnije, tokom vremena ove *džamije* su mogle biti obnavljane i pregrađivane. Ne postoje sigurnni podaci koji bi govorili o izvornim konstrukcijama navedenih dviju *džamija*. Želio bih ponovo naglasiti činjenicu da novi nalazi otkriveni u mjesecu maju 2013. godine tokom radova u Hamza-begovoj *džamiji* (= Sufi Oručevu *mesdžidu*?) u Tešnju potvrđuju da je ovaj drugi po starosti islamski vjerski objekt u Tešnju bio izveden u kamenoj konstrukciji. Do maja 2013. godine smatralo se da je isti objekt bio izveden u *ćerpiču*. Najnovija istraživanja pokazala su da je pri zidanju istog objekta bio korišten kamen i da je izvedba zidova bila solidna. No, u dijelu *džamije* koji je obnavljan, a dijelom i proširivan, korištena je i onovremena pečena cigla.

[198] Vidj. Mirza Hasan Ćeman, *Ahmed-paša, vakif džamija u mjestima Kalošević i Kruštica (Bobare ?) kraj Tešnja u Bosni i Hercegovini*. U štampi.

„zaokruženja“ *kasabe* Tešanj čiji je razvoj, prema mom mišljenju, započeo početkom četvrte decenije 16. stoljeća. Ova mlađa faza u razvoju *kasabe* Tešanj jednako je vrijedna onoj prvoj fazi koju su obilježili utemeljenje i razvoj ovog urbanog naselja u 16. stoljeću.[199] Tu prvu fazu obilježili su pojava i djelovanje *vakifa* Ferhad-bega ali nešto ranije ili uporedo i Sufi Oruča kao izrazitog predstavnika derviške zajednice u Tešnju u prvoj polovini 16. stoljeća. Sufi Oruč i Ferhad-beg kao poznati djelatnici (za oba moglo bi se reći da su *vakifi*) dali su svoj doprinos razvoju Tešnja o čemu govore historijski izvori. Obje faze razvoja *kasabe* Tešanj, ona u 16. kao i ona u 17. stoljeću, obilježene su i utemeljenjem vjerskih ustanova ali i podizanjem odgovarajućih objekata za njih.

Iz analize podataka dobijenih iz historijskih izvora i uvidom u mlađu historiju i trenutno stanje postojećih islamskih vjerskih objekata može se zaključiti da su to bile *džamije* koje su najčešće bile izgrađene u *ćerpiču,* drvetu ili kombinacija navedenih materijala, s drvenom četveroslivnom krovnom konstrukcijom pokrivenom *šindrom* (*šimlom*) i s drvenim *minaretom*. Navedeni tip *džamija* predstavljaju muslimanske vjerske objekate koji su građeni kako unutar urbanih naselja, tako i na selima. Kao što sam već rekao, zbog ekonomske i društvene krize ti objekti često su se odlikovali skromnim izvedbama. Njihova skromnost u izvedbi i jednostavnost u opremi eneterijera postojala je, kao što sam već rekao, čak i u slučajevima da je *vakif* istih objekata obnašao titulu *paše*. Također, može se pretpostaviti da je u ovom vremenskom razdoblju nakon 1604. godine u Tešnju nastao i najmanje jedan *mesdžid* (*Mesdžid* Hajdar - Hana) koji je svojim arhitektonskim odlikama, po svemu sudeći, najvećim dijelom odražavao graditeljsku praksu primijenjenu na spomenutim *džamijama*.[200]

O svim navedenim problemima i pitanjima koja iz istih izviru krajnji sud trebaju dati nova istraživanja temeljena na novim historijskim izvorima ako se isti pronađu. Mišljenja i hipoteze koje u ovom tekstu iznosim temelje se na analizi postojećih poznatih i provjerenih podataka, na analizi razvoja *kasabe* Tešanj i situacije

[199] Razvoj Tešnja kao osmanskodobnog naselja urbanih odlika ostvaren je na predosmanskoj topografskoj i naseobinskoj topičkoj osnovici ali bez suštinskog naseobinskog graditeljskog i prostorno planskog kontinuiteta kao u slučaju Fojnice i Kreševa. Prema podacima koje donosi Adem Handžić moglo bi se zaključiti da u slučaju Tešnja ne postoji niti naseobinski niti populacijski kontinuitet koji bi značajnije odredili karakter Tešnja kao naselja u ranom osmanskom razdoblju. U slučaju Fojnice i Kreševa naseobinski i populacijski kontinuitet bili su očuvani u značajnoj mjeri. Nasuprot tome, u slučaju Tešnja kao naselja nakon uspostave osmanske vlasti na njegovom području Adem Handžić naglašeno govori o njegovoj naseobinskoj obnovi. Detaljnije o ovom pitanju vidjeti kod Mirza Hasan Ćeman, *Ferhad-begova džamija u Tešnju - prilog antropologiji arhitekture i historijskoj urbanoj antropologiji Tešnja*. Sarajevo, 2012, 175 i d. passim.

[200] Madžida Bećirbegović, Nav. dj., ll. cc.

na terenu, na prostornoj urbanoj hijerarhiji i principima razvoja naselja urbanog tipa u osmanskom razdoblju Bosne i Hercegovine na znanstvenoj metodologiji propitivanja kontradikcija, isključivanja nelogičnosti i zaključivanja po znanstvenom principu *per analogiam*.

Rukopis je završen u Sarajevu u novembru 2013. godine.

SUMMARY

Mirza Hasan Ćeman, THE ABDULLAH-PASHA MOSQUE IN TEŠANJ, BOSNIA AND HERCEGOVINA. With reflections on the dating of the Sayyid-Sulejman, Hasanbegović or Guvanjska (Harman) mosque and the location of the Tophana or Tabhana mosque in Tešanj.

The author discusses the dating of the Avdi-pasha mosque in Tešanj, and its attribution to Mustafa-pasha or to Avdi-pasha Defterdarija, who rebuilt it in 1781. In the passages dealing with the Avdi-pasha mosque, Avdi-pasha mahalla and *Sayyid*-Sulejman or Hasanbegović mosque, the Harman (Gumno) mahalla and the Ciganluk mahalla, the author also discusses in detail the urban structure and topography of the *kasaba* (town) of Tešanj in the 17th and 18th centuries. He also discusses the location of the Avdi-pasha mosque within this structure and topography, and the 1697 assault on Tešanj by Austrian troops under the command of Prince Eugene of Savoy, He sets out the views of scholars whose research has touched upon the question of the dating and attribution of the mosque (Mehmed Mujezinović, Adem Handžić, Aladin Husić), and draws attention to some new data and the need for a reinterpretation of existing data, which should be considered together and interpreted in the historical and spatial context of the settlement.

He discusses the dating of the building later to be known as the Avdi-pasha mosque and its connection with the "original" (?) founder, Mustafa-pasha (?!), proposing a new framework for dating the building, based on an analysis of drawings in the University Library in Bologna and the Austrian National Archives in Vienna. These drawings were made by Count Luigi Ferdinando Marsigli or his draughtsman and another unknown, perhaps military draughtsman, who took part in Prince Eugene of Savoy's campaign in Bosnia in 1697. A reproduction of the latter drawing is given by Karl Zitterhofer to accompany his article on this campaign. The author notes that the two drawings made in 1697 show a mosque on the site now occupied by the Avdi-pasha mosque.

Along with these details, he also analyses the facts supplied by a *sicil* (court register) of 1639-42 issued in Tešanj, and discusses the possible fate of the mosque during and after the 1697 assault on Tešanj by Austrian troops.

In the view of Bosnian Ottomanist scholar Adem Handžić, the present-day Avdi-pasha mosque in Tešanj is the former Mustafa-pasha mosque. The author

expresses doubts in regard to this association of the Avdi-pasha mosque with the "original" founder, Mustafa-pasha (?!), noting the inadequacy of both the arguments and the scholarly methodology applied by Adem Handžić, based on the 1639-42 *sicil*, and according to which the present-day Avdi-pasha mosque dates from c. 1640 and is said to be the former Mustafa-pasha mosque. In other words, Adem Handžić associates the Avdi-pasha mosque with the person of Mustafa-pasha as the original *wāqif* (founder or endower).

Based on the information in the *sicil* and the translation supplied by Prof. Dr. Ahmed Aličić, the author points out that the *sicil* refers neither to Mustafa-pasha nor to the Mustafa-pasha mosque. The information received by the author from Professor Aličić, that might relate in some way to the Abdullah (Avdi)-pasha mosque in Tešanj reads as follows:

"*There is no mention in the Tešanj sicil of the Mustafa-pasha mosque, which according to the sicil does not exist. Nor is there any reference to Mustafa-pasha himself. The only mention is of Mustafa-bey, son of Ahmed-pasha. Could this be an error in the sicil? The sicil reveals that Mustafa-bey left a waqf* [pious endowment] *in cash for (his) Mustafa-bey mosque in Tešanj. It is interesting that the waqf for this mosque is very small, consisting of a mere 9,990 akçe. It is not known why it was so little. A wāqif* [founder] *could be expected to allocate greater funds than this for his mosque. Mustafa-bey's father Ahmed-pasha built two mosques in the outlying villages of Kaloševci and Kruštica. The conclusion that could be drawn from his building these two mosques, and the one in Tešanj, is that Ahmed-pasha and his son Mustafa-bey were local people, who built mosques both in Tešanj itself and in the outlying villages. In other words, Ahmed-pasha was for various reasons associated in some way with the two villages in question (Kaloševci and Kruštica) and with the area forming the nahiya* [minor administrative unit] *of Tešanj. Ahmed's designation as a pasha is interesting. Was he really a pasha? Clearly he was not. At that time he would be more likely to be a sanjak-bey*!"[201]

In Ahmed Aličić's view, the *sicil* refers only to Mustafa-bey, son of Ahmed-pasha, who, along with others, endowed certain funds "*...for various repairs (to a fountain, a road, a caravanserai and a mosque) and lighting...*" in Tešanj. The author therefore expresses doubts concerning the dating of the Avdi-pasha or Mustafa-pasha (?!) mosque to c. 1640, which also calls into question the original attribution of the Avdi-pasha mosque to a non-existent (?) Mustafa-pasha. He poses the question whether the endowment of certain funds by Mustafa-bey can be reliably taken as a collective endowment of funds for the maintenance of several different buildings and facilities, or as the endowment of a specifically defined Mustafa-bey mosque. He believes that the titles of the persons named cannot be in question, for the cadi of

[201] Shorthand record of oral communication 28 June and 4 July 2012

Tešanj could not have made such a fundamental error in the court register as to give the title of a mere bey to a pasha, or vice versa.

The author also points out that there is no foundation for the view that the Avdi-pasha mosque came into being as a result of the actions of Ahmed Seid Defterdarević, cadi of Tešanj, as a *wāqif* in the mid-18th century. The date of 1697 can clearly be taken as the *terminus post quem non*, or *terminus ante quem*, for the construction of the Avdi-pasha mosque in Tešanj. In a critical analysis of the various views proposed, the author does not reject the possibility that the cadi of Tešanj Ahmed Seid Defterdarević may be associated as *vakif*, directly or indirectly, with the Avdi-pasha mosque in the mid-18th century. He also considers whether the epithet Defterdar's or Defterdarija mosque can properly be associated with the Avdi-pasha mosque in Tešanj.

Basing his findings on the drawings from the University Library in Bologna and the Austrian National Archives in Vienna, along with the information in the Tešanj *sicil* and the translation thereof supplied by Professor Ahmed Aličić, as noted above the author states that 1697 may be regarded as the *terminus post quem non*, or *terminus ante quem*, for the construction of the Avdi-pasha mosque in Tešanj. Furthermore, drawing upon the information in the 1604 *Comprehensive Census of the Bosnian Sanjak*, he defines 1604 as the *terminus post quem*, or *terminus ante quem non*, for the construction of the mosque. Several passages in the book discuss and determine other possible *termini* (primary and secondary) for the dating of the Avdi-pasha mosque and the time and circumstances of its construction. In the final part of the book, he concludes that there are no reliable data on the basis of which the Avdi-pasha mosque in Tešanj can be regarded as the Mustafa-pasha mosque.

As part of the discussion relating to the dating of the mosques in Tešanj, the author also considers the dating and attribution of the Sayyid-Sulejman, Hasanbegović, Guvanjska or Harman mosque in Tešanj. This mosque is named after Sayyid-Sulejman Hasanbegović, who rebuilt it in 1863. The name of the original *vakif* of the mosque is unknown. The author concludes from the drawings in the University Library in Bologna and the Austrian National Archives in Vienna that 1697 may be regarded as the *terminus post quem*, or *terminus ante quem non*, for the construction of the Sayyid-Sulejman mosque in Tešanj, as they do not indicate any mosque at Gumno. Further, from the information given by Aladin Husić, 1753 may be regarded as the *terminus post quem non*, or *terminus ante quem*, for the construction of this mosque. In his discussion of the dating and attribution of the Sayyid-Sulejman mosque, the author asserts that there are no grounds for equating this mosque with the mosque of spahi Mehmed or, perhaps, the Sheikh Hasan-effendi mosque, both of which Adem Handžić believes to date from 1660-61, since as noted the 1697 drawings show no mosque at Gumno, so that the Sayyid-Sulejman mosque cannot be regarded as one of the mosques built in 1660-61. Along with his discussion on the dating and attribution of the Sayyid-Sulejman mosque, the author also discusses the eponymous mahalla (also

known as Gumno or the Harman mahalla) and the origins of the Ciganska or Karanfil mahalla, also known as Ciganluk, in Tešanj.

The views on the dating of the Sayyid-Sulejman mosque in Tešanj set out here, formed on the basis of the evidence of the 1697 drawings that show no mosque at Gumno, must, in the author's view, be accepted with extreme caution. Though they indicate no mosque on this site, it is not impossible that there was a mosque there, which was demolished or razed to the ground during the 1697 assault on Tešanj by Austrian troops. The attack on the Tešanj fort and the town itself was launched from Marijin han (caravanserai) /Marinhan/ and Krndija, where, between the Austrians and the town, there was an area of high ground (later known as Gumno or Harman), the occupation of which the Austrian troops would undoubtedly have been intent upon in order to gain the advantage of height over the town and to be on a level with the fort. It is not now known whether the buildings on the Gumno height, shown on both drawings, were damaged or destroyed when the height was taken, nor do we know what kind of buildings they were. The very fact that we know so little about them, and about events on Gumno in 1697, opens up the possibility for speculation that a mosque at Gumno could have been destroyed during the offensive at Gumno, the nature and extent of which we do not known, and that this hypothetical mosque was rebuilt by Sayyid- Sulejman Hasanbegović in 1863. If one were to accept the hypothesis that there was a mosque on Gumno height, and that it was destroyed in 1697, it might then be possible, again hypothetically, to equate it with the mosque of spahi Mehmed or, perhaps, with the mosque of Sheikh Hasan-effendi, which Adem Handžić believes was built in 1660-61. For the present, this must remain an open question. The haziness of our knowledge of the architectural and spatial state of affairs in Gumno can be resolved only by detailed archaeological excavations, the justification for which is currently questionable.

The author also mentions Ahmed-pasha, a prominent resident of Tešanj, and his son Mustafa-bey, referring in passing to their building activities both in Tešanj and in the outlying villages of Kaloševci (Kalošević) and Kruščica (Kruštica) and/or Hranković.[202] He also discusses the need for corrections in the study, understanding and determination of the urban structure and topography of the *kasaba* of Tešanj in the context of the changing interpretation of the toponym *Tophana* and its renaming as *Tabhana* during the publication of two papers dealing with the translation of Tešanj *sicil*s of 1740-46 and 1740-52.

At the conclusion of the final chapter of the book, it should be noted that the author's definitive judgment on the dating and attribution of the Avdi-pasha mosque in Tešanj is based on the historical sources available to him in published works or in

[202] See Mirza Hasan Ćeman, *Ahmed-paša, vakif džamija u selima Kalošević i Kruštica (Bobare?) kraj Tešnja u Bosni i Hercegovini* = [*Ahmed-pasha, wāqif of mosques in the villages of Kalošević and Kruštica (Bobare?) near Tešanj, Bosnia and Herzegovina*], in press.

translation and transcript by other authors. Of primary importance among these is the excerpt from the Tešanj *sicil* of 1639-42, selected and translated at the author's request by Professor Ahmed Aličić in the summer of 2012.

Translation:

Saba Risaluddin

IZVORI I LITERATURA

Skraćenice

A - *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Svezak Arheologija, Srajevo
A.H. – *Anno Hagire* = godina po Hidžri
ANUBIH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ar. - arapski
BIH - Bosna i Hercegovina
ELU - *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb
GHB - Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
GZM - *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
IRCICA - The Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul,
JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JLZ - Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb
N. S. - Nova serija
n. s. - Nova serija
OI - Orijentalni institut, Sarajevo
OIC - RCICA - The Organisation of the Islamic Conference (OIC) - The Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Istanbul
OIS - Orijentalni institut, Sarajevo
perz. - perzijski
s. v. - *sub voce* = pod riječju
tur. - turski

IZVORI

KARTOGRAFSKI IZVORI

Austro-ugarska katastarska karta (mapa, plan) u izdanju *K. u. K. Militärisch-Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemeinde: Tešanj. Vermessungsjahre 1882. 4-te Katastral Vermessungs Abteilung. Geometer Paul Živanović k. k. Oblt (Oberleutenant). Adjunkt Johann Matesich.* Razmjer 1 : 3125.

OBJAVLJENI IZVORI

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlugu (TK) = Ankara, TK, No 477, 478 i 479 = Amina Kupusović, „Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine". *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia,* Tomus decimus, Serija II, Defteri, knjiga 4, sv. III. Fehim Nametak (ur.). Orijentalni institut, Sarajevo i Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo. Sarajevo, 2000.

ČAR-DRNDA, Hatidža. "Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740.-1746. kao istorijski izvor". *Naše starine* 16-17(1984), 119-126. Sarajevo.

ČAR-DRNDA, Hatidža. (prijevod i obrada), *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2005.

DRNDA, vidj. ČAR-DRNDA, Hatidža.

MUJEZINOVIĆ, Mehmed. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga II (Istočna i centralna Bosna), Sarajevo, 1977.

(Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. Vidj. ZITTERHOFER, Karl.

SAVOYEN, Eugen von. *Dnevnik pohoda na Bosnu.* U: *Tešnjak – Privredno – kulturni informator* 1989, 165-169. Izvadak iz dnevnika prenesen je u nedovoljno preciznom prijevodu s njemačkog jezika iz izvornika [k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. "Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil.

***Sidžil tešanjskog kadiluka (1639-1642.)*. =** Tešanjski *sidžil* (iz 1639-1642. godine).

***Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*.** Orijentalni institut, Sarajevo, 2005. Prijevod i obrada: Hatidža Čar-Drnda.Vidj. Čar-Drnda, Hatidža.

Tešanjski *sidžil* (iz 1639-1642. godine) = *Sidžil tešanjskog kadiluka (1639-1642)*.

Tešanjski *sidžil* (iz 1740-175. godine) = *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*.

ZITTERHOFER, Karl. "Tagebuch über den Marsch nach Bosnien". U: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs* VIII (Wien, 1914), 7. Graphische Beilagen, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Bd. II Tafel VI. Sparr de Bensdorf, Marsch und Campement der Kayserl. Haubt. Armee in Hungarn unter Comando Prinze Eugenio von Savoyen am 12. July bis 6. Nov. 1697.

ZITTERHOFER, Karl. (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. "Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil.

[k. u. k.] (Hauptmann) [Karl] Zitterhofer. "Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697". Mitgeteilt von *Mitteilungen Kriegs Archiv* Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil. Izvadak iz dnevnika prenesen je u nedovoljno preciznom prijevodu pod naslovom Eugen von Savoyen, *Dnevnik pohoda na Bosnu.* U: *Tešnjak – Privredno-kulturni informator* 1989, 165-169.

OPĆA DJELA

ŠKALJIĆ, Abdullah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1966.

ŠKALJIĆ, Abdullah. *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo, 1973.

OSTALA DJELA

ADILOVIĆ, Fadil. *Princ palikuća u Sarajevu (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*. Sarajevo, 1997.

AYVERDI, Ekrem Hakki. *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, Yugoslavya*, II. cilt, 3. Kitab. Istanbul, 1981.

BEĆIRBEGOVIĆ, Madžida. *Džamije s drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1990.

BEIGL, Stjepan. „Spisi grofa Marsiljija (Marsili) u Sveučilišnoj biblioteci u Bolonji (Bologna)". U: *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 13(1901), 4, 537-563.

ĆEMAN, Mirza Hasan. *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. st. do 19. stoljeća.* Disertacija. *Institutum Studiorum Humanitatis* - (Graduate School of Humanities), Vol. 1-4, Ljubljana, 2005.
ĆEMAN, Mirza Hasan. *Urbana antropologija Tešnja 1463 – 1878*. Tešanj, 2006.

ĆEMAN, Mirza Hasan. „*Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega, sina Iskenderova - vakifa kasabe Tešanj*". *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 40(2011), 255-275. Sarajevo.

ĆEMAN, Mirza Hasan. „O jednom *mezaru* u Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju". U: *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga XVI/2, Sarajevo 2012, 247-267.

ĆEMAN, Mirza Hasan. *Ferhad-Begova džamija u Tešnju - prilog antropologiji arhitekture i historijskoj urbanoj antropologiji Tešnja*. Sarajevo, 2012.

ĆEMAN, Mustafa. „Kronologija Tešnja i okolice". U: *Tešnjak*, privredno-kulturni informator, 1989, Tešanj, 1989, 97-136.

DŽAMBO, Jozo. „Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697". U: *Bosna Franciscana*, 6(1998), 9, 137-148. Sarajevo.

FATIĆ, Almir. *Tešanjska oaza islamske duhovnosti: pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja.* Tešanj: Planjax, 2005.

GALIJAŠEVIĆ, Alija. *77 Tešnjaka*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, Posebna izdanja knj. 26, 2012, s. v. *Mustafa Ćeman*, 49 – 52.

HAJDARHODŽIĆ, Hamdija. „Luigji Ferdinando Marsilji i jugoslavenske zemlje od 1679. do 1684. godine". U: *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu knjiga VII-VIII (1982), 241-251. Sarajevo.

HAJDARHODŽIĆ, Hamdija. [Priredio], *Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*. Zagreb, 1996.

HANDŽIĆ, Adem. *Rukopis*, cjeline A-K. Original u vlasništvu *Centra za kulturu i obrazovanje*, Tešanj.

HANDŽIĆ, Adem. *Studije o Bosni*. Istanbul, 1994.

HANDŽIĆ, Adem. *Population of Bosnia and Herzegovina in the Ottoman Priod. A Historical Overview*. Foreward by Ekmeledin Ihsanoglu. OIC / IRCICA, Istanbul, 1994, 1-42

HANDŽIĆ, Adem. *A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the 19th Century in Bosnia*. OIC-IRCICA. Istanbul, 1996.

HUSIĆ, Aladin. „Tešanjski vakufi (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)". U: *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke 29-30 (2009), 41-64.

HUSIĆ, Aladin. „Tešanj u 16. stoljeću**."** *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61(2011), 301-318, Sarajevo, 2012.

KIEL, Machiel. „The Mosque of Kalaun Yusuf Pasha in Maglaj: Its Date of Construction and Stylistic Features". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 57(2007), 205-214, Sarajevo, 2008.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2(1951), 115-184. Orijentalni institut. Sarajevo. Štampano i u djelu Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela* II. Sarajevo, 1991, 523-716.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Stari bosanski gradovi," *Naše starine* I(1953), 7-44. Sarajevo. Objavljeno i u Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela* II, Sarajevo, 1991, 383-445.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Izabrana djela* II. Sarajevo, 1991.

LJUCA, Adin. *Maglaj - na tragovima prošlosti*, Prag (Praha) - Maglaj, 1999.

MAZALIĆ, Đoko. „Tešanj". *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Sarajevo N.S. 8(1953), 289-302.

MAZALIĆ, Đoko. *ELU* Tom IV, JLZ, Zagreb 1966, 416, s. v. *Tešanj*.

NAMETAK, Alija. „Tešanj". *Novi Behar* 6(1932/33), br. 4-5, str. 50-51, Sarajevo.

PELIDIJA, Enes. „O prilikama u Bosanskom ejaletu prvih godina XVIII stoljeća". *Prilozi* Istorijskog instituta, god. XV(1979), br. 16, str. 197-204. Sarajevo.

PELIDIJA, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718.* Sarajevo, 1989.

PELIDIJA, Enes. *Banjalučki boj iz 1737 – uzroci i posljedice.* Sarajevo, 2003.

PELIDIJA, Enes. „Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine". U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo, 2004, 133-172.

PELIDIJA, Enes. „Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću". *Anali* Gazi Husrev- begove biblioteke XXXI(2010), 85-112.

SOKOLOVIĆ, Osman Asaf. „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća". *Novi Behar* VII(1933-1934), 8-10, 126-127. Sarajevo. Odnosi se na Tešanjski *sidžil* iz iz 1639-1642. g.

SOKOLOVIĆ, Osman Asaf. „Tešanj prije tri stoljeća". Kalendar *Narodna uzdanica* za 1942. g., Sarajevo, 1941, 166-176. Izdato i kao posebno izdanje pod istim naslovom u Sarajevu 1942. g., 15. str. Odnosi se na Tešanjski *sidžil* iz iz 1639-1642. g.

Tešnjak, privredno-kulturni informator 1989. [Priredio: Mustafa Ćeman], Tešanj, Razvoj - projekt. Tešanj 1989.

ELEKTRONSKI (INTERNET) IZVORI

http://www.bibte.com/index.php?id=2 . Navedena adresa predstavlja internet stranicu J. U. *Općа biblioteka*, Tešanj. Pristup u više navrata tokom 2011. i 2012. godine.

http://www.miztesanj.ba/contents/28 . Navedena adresa predstavlja internet stranicu *Medžlisa Islamske zajednice Tešanj* , odnosno, podstranicu džemata Hamza-begove *džamije*. Pristup u više navrata tokom 2011, 2012. i 2013. godine.

Satelitski servisi: © CNES, © Cnes/Spot Image, Image © 2012 Digital Globe, © 2012 Google Earth, Flash Earth i MapMartBingMaps. Pristup u više navrata tokom 2011., 2012. i 2013. godine.

RECENZIJE

RECENZENTI

Dr. Ibrahim Krzović, profesor emeritus, Univerzitet u Sarajevu
Prof. dr. sc. Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli

Dr. Ibrahim Krzović, profesor emeritus
Univerzitet u Sarajevu
SARAJEVO

RECENZIJA za rukopis:

Mirza Hasan Ćeman, *ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) DŽAMIJA U TEŠNJU - s razmatranjima o dataciji Sejjid Sulemanove, Hasanbegovića ili Guvanjska (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju*

U velikoj posvećenosti kulturnoj historiji Tešnja i okoline dr Mirza Hasan Ćeman priredio je još jedanu knjigu u vidu elektronskog izdanja. Nakon one u kojoj razmatra pitanja mjesta, datuma nastanka i vakifa džamija u Kaloševiću i Kruštici i/ili Hrankoviću kod Tešnja, svoju pažnju usmjerio je na traženje odgovora o mjestu, postanku, nazivu i osnivačima nekih džamija u samom Tešnju. I u raspravi o džamijama u Kaloševiću i Kruštici i/ili Hrankoviću autor se doticao objekata u Tešnju kako zbog istih izvora, tako i zbog nekih imena vakifa čije je djelovanje značajno za ovaj prostor.

Iako se autor dotiče skoro svih džamija u Tešnju, težište autorove rasprave je na ispitivanju, provjeravanju i procjenjivanju bitnih odrednica Avdi-pašine džamije. Ova džamija situirana je u sjeveroistočnom dijelu Tešnja i javlja se kod nekih autora i pod drugim imenom. Ono što posebno otežava određenje vremena gradnje i njenu atribuciju jasno određenom vakifu je što ne postoji kontinuitet u sumi podataka i što se ni u mjesnoj tradiciji nije sačuvalo pamćenje o njenom osnivaču. Polazeći od tariha na džamiji na kojem je prema prijevodu Mehmeda Mujezinovića *„Dobrotvor Abdullah-paša Bošnjak prispio je mesdždidu / A zaista je božja milost velika / Godina 1195"* (1781.) autor odmah ukazuje na niz pitanja koja traže odgovor. Prvo je razumijevanje termina *mesdžid* kojeg je upotrijebio sastavljač tariha na ovoj džamiji jer je objekt, kako se vidi na crtežima pratilaca princa Eugena Savojskog iz 1697. godine, imao munaru. Autor se zalaže za oprez prema ovoj kvalifikaciji jer je termin mesdžid mogao biti upotrijebljen kolokvijalno, sa širim značenjem, a moglo se desiti, kaže autor, da džamija u opsadi tešanjske tvrđave bude oštećena toliko da sve do njene obnove 1781. godine nije imala munaru.

Jedna od bitnih odrednica razumijevanja razvoja Avdi-pašine džamije jeste prihvatanje mišljenja Mehmeda Mujezinovića da se na tarihu ispisano ime obnovitelja džamije Adulah-paše Defterdarije može poistovijetiti s bosanskim namjesnikom Abdulah-pašom Defterdarijom Sarajlijom koji je bio namjesnik u Bosni od 1780. do 1785. godine. Ta vremenska i imenska koincidencija Mujezinovićevu tvrdnju čini uvjerljivom. Autor nije zanemario ni mišljenje Aladina Husića koji dovodi u pitanje atribuciju ove džamije Abdulah-paši Defterdariji (Avdi-paši Defterdariji) kao utemeljitelju nudeći kao osnivača, vakifa, Ahmed Sejjid Defterdarevića, tešanjskog kadiju iz 1740-42. godine, budući da je „Fatima, kći Ahmedova" 1757. godine uvakufila neka sredstva za Defterdarovu džamiju u Tešnju da bi, kako se smatra, podržala vakuf

svoga oca. Po tom mišljenju džamija je nastala u 18. stoljeću što Mirza Hasan Ćeman ne prihvata jer se Avdi-pašina džamija lijepo vidi na spomenutim crtežima austrijske opsade tešanjske tvrđave s kraja 17. stoljeća.

Cijeneći doprinos i drugih istraživača kulturne povijesti Tešnja i okoline, autor posebno zanimljivim uzima mišljenje, tvrdnju, Adema Handžića, osmaniste, kojemu su bili dostupni mnogi izvori pa i tešanjski sidžili, a koji drži da je Avdi-pašina (Abdulah-pašina) ustvari nekadašnja Mustafa-pašina džamija i da je nastala prije 1642. godine. Tada je u tešanjskom sidžilu zabilježeno da je Mustafa-beg, sin Ahmed-paše - vakifa džamija u Kaloševiću i Kruštici i/ili Hrankoviću - uvakufio neka sredstva za svoju džamiju u Tešnju. Autor smatra dragocjenim mišljenje Adema Handžića jer je ovaj autor otvorio pitanje datacije i atribucije Avdi-pašine džamije i istaknuo da joj je osnivač Mustafa-paša, a Avdi-paša samo obnovitelj. Profesor Ćeman, međutim, upozorava da Adem Handžić za ovo izjednačavanje Mustafa-pašine džamije sa Avdi-pašinom džamijom nije pružio odgovarajući podatak iz tešanjskog sidžila u kojem se ne spominje Mustafa- paša već samo Mustafa-beg i nije dao odgovarajuću argumentaciju za čin spomenutog izjednačavanja dvije ličnosti istoga imena ali srazličitim titulama. Adem Handžić, također, ne komentariše na koji način je Mustafa-beg tituliran kao Mutafa-paša. O ovom izjednačavanju imena Mustafa-bega sa Mustafa-pašom autor je ponudio uvjetnu mogućnost da se to desilo u dugoj usmenoj predaji Tešnja pa je tako sinu Ahmed-paše dodata pašinska titula.

Historiografsko upotpunjenje u ovoj raspravi predstavlja i autorovo osvrtanje na svoje ranije mišljenje iskazano u doktorskoj disertaciji, gdje je Avdi-pašinu džamiju nazvao muhadžirskom i da je ona bila, u skladu s posljedicama ratnih djelovanja krajem 17. stoljeća, izgrađena za potrebe doseljenog – muhadžirskog - stanovništva poslije 1683/84. godine. Ovakvu hipotetičku dataciju treba promatrati u okvirima za sada neutemeljenog izjednačavanja Avdi-pašine džamije s Mustafa-begovom džamijom i upitnog načina tituliranja Mustafa-bega kao Mustafa-paše.

Međutim, jak i dragocjen podatak za izgled Tešnja pa i datiranje džamija u njemu, otkrili su crteži opsade tešanjske tvrđave, koje su objavili Mustafa Ćeman i Hamdija Hajdarhodžić. Zna se da su neki časnici princa Eugena Savojskog napravili crteže rasporeda jedinica u više mjesta gdje se zaustavljala vojska princa Eugena Savojskog na svom putu od rijeke Save do Sarajeva. Na crtežima su prikazane pozicije logora austrijske vojske u odnosu na mjesto i okolinu, pa i neke vedute mjesta kao na primjer Visokog, Maglaja i Tešnja. Jedan crtež opsade Tešnja iz 1697. godine uradio je grof Luigi Marsigli ili njegov nepoznati crtač i moglo bi se reći da on korektno predstavlja gradić i brdoviti predio oko njega izmodeliran šrafurama. Iako je objavljeni crtež relativno manjeg formata on finoćom izvedbe nudi lijep izgled mjesta, poziciju tvrđave, položaj podgrađa sastavljenog od gusto zbijenih malih kuća, krivudavi tok rijeke Tešanjke koja dijeli periferne mahale kasabe Tešanj Avdi-pašinu mahalu i Guvanjsku ili Harman mahalu na jednoj strani od puta za prigradsko naselje (selo) Hrvatinovići na drugoj strani i sl. Na tim mjestima su ucrtane topovske baterije i putanje granata prema tvrđavi. Značaj ovog, pa i drugog crteža kojeg je uradio nepoznati crtač u austrijskoj vojsci i koji se čuva u Državnom arhivu Austrije u Beču, jeste u tome što je i na jednom i na drugom crtežu, na istoj poziciji u Avdi-pašinoj mahali

ucrtana džamija koju je obnovio Avdi-paša (Abdulah-paša) 1781. godine. I da je napravljen samo jedan crtež, a sačuvana su dva, bilo bi dovoljno da autor ustvdi postojanje džamije u 17. stoljeću, odnosno da je nastala prije 1697. godine. Na oba crteža ova džamija je predstavljena sa munarom i dvoslivnim krovom što se može razumjeti i smatrati rutinskim šematičnim prikazom objekta. Indikativno je da Marsigliev crtež prikazuje munaru koja izlazi iz krova jer u zoni ispod munare na zidu je ucrtan prozor. Munara na crtežu nije dodana uz džamiju. Munara i danas izbija uvis iz krovne konstrukcije džamije. Drugi važan podatak koji autor izvodi iz ovih crteža jeste taj da na platou brežuljka Gumno ili Guvno (Harman) u trenutku opsade Tešnja nije bilo džamije. Na crtežu ne postoje ucrtani nikakvi vjerski objekti niti skupine kuća koje bi ukazivale na postojanje mahale pa shodno potrebi mahaljana i postojanje džamije. Autor ostavlja mogućnost da bi jedan detalj koji je nejasno prikazan na ovoj lokaciji mogao simbolizirati neki manji objekt. Autor, također, pomišlja kako su eventualni objekti koji su do 1697. godine postojali na ovoj poziciji mogli nestati u napadu austrijske vojske 1697. godine jer su njene jedinice ovladale uzvisinom Harman u cilju smještanja najmanje jedne baterije topova za djelovanje po tvrđavi i podgrađu Tešnja. Ako se tako zbilo ostaje otvoreno pitanje da li je u rušenju postojećih objekata na Gumnu mogao stradati i neki manaji vjerski objekt.

Važan dio ove knjige je i autorovo promišljanje o vremenu izgradnje ove džamije. Ako se, zahvaljujući austrijskim crtežima isključi pretpostavka (Aladina Husića) da bi njen vakif mogao biti Ahmed, bivši kadija Tešnja (1740-42.), jer džamija je postojala 1697. godine, onda se postavlja pitanje imena njenog osnivača i godine gradnje. Autor stoga ipak kaže da bi hipotetički vakif Avdi-pašine džamije mogao biti Mustafa-beg, sin Ahmed-paše, koji je, prema podacima zabilježenim u tešanjskom sidžilu 1639.-1642. a prevedenim od strane prof. dr. Ahmeda Aličića, ostavio i neka sredstva za svoju džamiju u Tešnju. Pri tome ostaje nejasno kako se desilo da je Mustafa-beg postao, odnosno, tituliran kao paša. Kako se u popisu iz 1604. navodi postojanje samo jedne džamije i jednog mesdžida u Tešnju, to bi ovi datumi (1604-1639/1642. g.) mogli predstavljati vremenski okvir u kojem je mogla biti izgrađena Avdi-pašina, odnosno Mustafa-begova, po Handžiću Mustafa-pašina, džamija. Naravno, ukoliko kontekst, koji je u ovom trenutku nepoznat, u kojem se spominje Mustafa-begova džamija u tešanjskom sidžilu govori o njenom podizanju ili postojanju i prije 1639. godine. U slučaju da kontekst spomena ove džamije u tešanjskom sidžilu ne otvara mogućnosti njene datacije prije 1639. godine tada bi optimalna mogućnost njene datacije bilo vrijeme između 1639 i 1642. godine. I po djelimičnom prijevodu Ahmeda Aličića, u tešanjskom sidžilu Mustafa-pašina džamija se ne spominje. Spominje se samo Mustafa-beg koji je ostavio vakuf za Mustafa-begovu džamiju u Tešnju.

Dio ove studije o Avdi-pašinoj džamiji u Tešnju posvećen je mahali nastaloj oko džamije a autor ostavlja mogućnost da je najprije nastala mahala pa nešto kasnije u njoj džamija. Također uzima u obzir da je i ova džamija mogla stradati u austrijskoj opsadi ili po napuštanju opsade tešanjaske tvrđave, pa je kao porušena mogla biti obnavljana i od tešanjskog kadije Ahmeda Defterdarevića (1740-42.), kad je mogla biti obnovljena prvo kao mesdžid (?), četrdesetak godina prije Avdi-pašine obnove (1781. g.) jer je, piše u tarihu nad vratima džamije, ovaj obnovitelj njoj pristupio

kao mesdžidu. Važno je spomenuti da historijski izvor iz 1757. godine jasno navodi da je „Fatima, kći Ahmedova" uvakufila neka sredstva za Defterdarovu džamiju u Tešnju. Međutim, ostaje otvoreno da li se ovaj navod odnosi na Avdi-pašinu džamiju.

Predmet razmatranja u ovoj knjizi Mirze Hasana Ćemana je i pitanje datacije i atribucije Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije, tako nazvane jer je situirana na zaravni brežuljka iznad kasabe gdje se nekad vrhlo žito. I ovdje se navode mišljenja Adema Handžića i Aladina Husića o nazivu i vremenu nastanka Guvanjske džamije. Handžić misli da godina navedena na tarihu džamije 1863., predstavlja godinu (neke) njene obnove koju je izvršio Sijjid Sulejman Hasanbegović, dok Aladin Husić misli da je ova džamija mogla predstavljati i džamiju spahije Mehmeda iz 1660-61. ili šejha Hasan-efendije, također iz iz 1660-61. godine. Adem Handžić kaže da je šejh Hasan-efendijina džamija podignuta 1660-61, ali se ne zna gdje se nalazila. Naravno, Mirza Hasan Ćeman odmah upozorava da ni na jednom od dva austrijska crteža nema džamije prikazane na toj poziciji. Austrijski crtači su tu postavili i predstavili bateriju topova. Prema tome, po autoru knjige, Gumanska džamija je mogla nastati iza 1703-04. ili iza austrijsko- osmanskog rata 1716-1718. godine nakon doseljavanja muhadžira uzrokovanih ratovima i za vrijeme jedne od obnova tešanjske tvrđave pomoću sredstava za obnovu koja su po svome karakteru mogla na neki način biti „državna". Možda se tako može razumjeti zašto se u tarihu iz 1863. godine ne spominje ime izvornog vakifa već samo njenog obnovitelja.

U završnom dijelu knjige autor još problematizira postojanje džamije pod imenom Tabhana u tešanjskoj mahali Tabaci i toponima Tophana u navedenoj kasabi. Autor zapravo smatra da se naziv Tophana ni kao mahala ni kao džamija ne može uzeti pouzdano jer se u prevodu tešanjskog sidžila iz 1740-1746. godine Hatidže Čar Drnda spominje samo jednom i to u njenom prvom radu objavljenom 1984. dok tog naziva u radu o tešanjskom sidžilu objavljenom 2005. nema, ali ima naziv Tabhana. Zbog kolebanja Hatidže Čar Drnda u prijevodu toponima Tophana / Tabhana autor zaključuje da je naziv Tophana nastao vjerovatno pogrešnim prijevodom i treba ga izostaviti kao toponim u kasabi Tešanj. Također, autor smatra da se ne može ni pretpostaviti da je jedna relativno mala mahala u Tešnju pored obližnjih Donječaršijske, odnosno Hadži Alijine džamije i Kapa džamije imala još dvije džamije: Hamza-begovu (=Sufi-Oručev mesdžid ?) i Tabhana džamiju. Na temelju provedene analize autor smatra da bi se spomen Tabhana džamije mogao odnositi na Donječaršijsku (Debaghane), odnosno Hadži Alijinu *džamiju* kao džamiju tabaka, odnosno tabačku džamiju.

U tekstu knjige autor svestrano razmatra pitanja o dataciji Abdulah-pašine (Avdi-pašine) džamije, Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tabhana džamije u Tešnju. Tekst je napisan preciznom stručnom i razumljivom terminologijom i slijedi klasičnu naučnu metodologiju, što znači da obuhvata i izlaže kako dosadašnja istraživanja, tako i raspoložive historijske izvore. Osim teksta autor je ovo svoje drugo elektronsko izdanje opremio i sa više ilustracija / slika koje čine: austro-mađarska katastarska karta Tešnja s pozicijama Avdi-pašine i Harman mahale i džamije, faksimili dva crteža austrijske opsade Tešnja iz 1697. godine, autorove fotografije Avdi-pašine džamije, tlocrt džamije te fotografije

ulaza u džamiju sa pozicijom tariha i samog tariha. Zbog zahtjeva Redakcije za elektronsko izdavaštvo Filozofskog fakulteta u Sarajevu autor je u elektronskom izdanju knjige izostavio indekse geografskih naziva i osobnih imena kao i predmetni index. Na kraju autor je dao odvojene preglede kartografskih i objavljenih historijskih izvora, te popis važnije literature i sažetak na engleskom jeziku.

Tekst u kojem autor razmatra pitanja pripadnosti pojedinim vakifima (atribucije), datacije, naziva i prostornog smještaja ovih tešanjskih džamija prije svega predstavlja odraz duga i poštovanja autora prema starim dobrotvorima čijim trudom i nesebičnošću su stvarana dobra za pokoljenja i koja danas predstavljaju dio urbaniteta – duhovne i materijalne kulture Tešnja.

Zbog svega, tih spomenika i tragova djelovanja dobrotvora, zbog rezultata autorovog istraživanja i uzorne obrade i prezentacije činjenica preporučujem da se knjiga Dr. Mirze Hasana Ćemana: *ABDULLAH-PAŠINA (AVDI-PAŠINA) DŽAMIJA U TEŠNJU - s razmatranjima o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophaana ili Tabhana džamije u Tešnju* objavi u elektronskoj formi. Ukoliko se steknu uvjeti za izdavanje štampanog izdanja spomenute knjige ovom recenzijom preporučujem i njeno štampano objavljivanje.

Dr. Ibrahim Krzović, profesor emeritus

U Sarajevu, februara 2015.

Prof. dr. sc. Senaid Hadžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

RECENZIJA

rukopisa *Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija u Tešnju. S razmatranjem o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju,* Sarajevo 2013.

Zahvaljujem prof. dr. sc. Mirzi Hasan Ćemanu koji mi je ukazao povjerenje da recenziram rukopis knjige *Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija u Tešnju. S razmatranjem o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju,* Sarajevo 2013.

Nakon pomnog i pažljivog iščitavanja naslovljenog rukopisa kao recenzent istog dajem slijedeće mišljenje.

Opis rukopisa

Rukopis knjige prof. dr. sc. Mirze Hasan Ćemana *Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija u Tešnju. S razmatranjem o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju,* je formata A-4, ima 114 strana osnovnog teksta sa podnožnim napomenama (199) koje su naznačene ispod osnovnog teksta te sedam stranica priloga. Na svakoj strani ima u prosjeku 35 reda, u svakom redu ima 55 daktilografskih znakova i veličinom slova 12. Tekst ima slijedeće dijelove (cjeline):

I. POPIS ILUSTRACIJA
II. TEŠANJSKI SIDŽIL IZ 1639.-1642. GODINE
III. RAZMATRANJE NOVOG MIŠLJENJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI ALI PAŠINE DŽAMIJE U TEŠNJU
IV. PITANJE POSTOJANJA MUSTAFA-PAŠINE DŽAMIJE
V. AVDI-PAŠINA DŽAMIJA I ISTOIMENA MAHALA
VI. RAZMATRANJA O MOGUĆOJ SUDBINI ABDULLAH PAŠINE DŽAMIJE 1697.
VII. RAZMATRANJA O DATACIJI I ATRIBUCIJI SEJJID SULEJMANOVE, HASANBEGOVIĆA ILI GUVANJSKE (HARMAN) DŽAMIJE
VIII. RAZMATRANJA O PROSTORNOM POLOŽAJU (UBIKACIJI) TOPHANA ILI TABHANA DŽAMIJE
IX. ZAKLJUČAK
SUMMARY
INDEX ZEMLJOPISNIH NAZIVA
INDEX OSOBNIH IMENA
PREDMETNI INDEX
IZVORI I LITERATURA
BILJEŠKA O AUTORU
ILUSTRACIJE

Stručno mišljenje recenzenta o rukopisu buduće knjige

Rukopis knjige koju je napisao prof. dr. sc. Mirza Hasan Ćeman *Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija u Tešnju. S razmatranjem o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju,* je hvale vrijedna, rijetka i značajna za historijsku nauku. Nema sumnje u to da je knjiga rezultat višegodišnjeg rada u koju je uložen znatan trud. Knjiga je rađena prema metodološkim principima historijske nauke, tako da je dobro došla ne samo osobama od struke, nego i široj čitalačkoj javnosti.

Također, ono što je uočljivo prilikom čitanja, autor je konsultirao određeni broj historijskih djela i nanizao činjenice tako da se skoro i ne vidi ta raznovrsnost literature koju je koristio. Počevši sa analizom Tešanjskog sidžila iz 1639.-1642. godine, autor postavlja pitanje postojanja Mustafa pašine džamije, donosi podatke o Avdi pašinoj džamiji i istoimenoj mahali, a zatim analizira dosadašnje rezultate o džamijama u Tešnju i razmatra nova mišljenja o dataciji i atribuciji Ali pašine džamije u Tešnju, razmatra o mogućoj sudbini Abdullah pašine džamije 1697. godine, o dataciji i atribuciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije. Autor rukopis završava sa razmatranjima o prostornom položaju (ubikaciji) Tophana ili Tabhana džamije, te opširnim Zaključkom. Činjenice, uz brojne analize i komentare o autorima koji su do sada pisali o džamijama u Tešnju, kao i citati i ilustracije, su ponuđene tako da čitalac, u tom nizu historijskih zbivanja, ne osjeti praznine, ili da je nešto preskočeno, nego mu je to sasvim normalan slijed događaja pretočen u jednu historijsku priču o pojedinim džamijama u Tešnju. Prošlost pojedinih džamija i mahala u Tešnju čitaocu odjednom postaje jasna, a minuli događaji kao da su se ponovo pred njim odvijali u razumljivom kontinuitetu.

Osim navedenog, autor je postavio određena pitanjima u vezi džamija u Tešnju na koja historijska, ali i druge nauke još uvijek nisu ponudile cjelovite odgovore. Tako će, nadati se, zainteresirati i druge koji budu čitali ovu knjigu da nastave istraživanja o navedenoj temi i dođu do novih podataka i sveobuhvatne istine o pojedinim džamija. To bi trebalo da bude svrha bavljenja naukom.

Posebno je uočljivo, a to smatram da je bilo neophodno kad se piše o navedenoj temi, što je autor ponudio određeni broj ilustracija, slika, skica, čineći tako jasnijim podatke koji se odnose na tešanjske džamije.

Neophodno je napomenuti da je autor izdvojio one podatke o prošlosti tešanjskih džamija koji su potrebni ne samo onima koji žele nešto više znati o navedenom pitanju, nego i svima drugima kojima su neophodni za opća i specifična istraživanja.

Nadati se, da autor neće na tome stati te da će nastaviti naučnoistraživački rad na izučavanju prošlosti Tešnja i njegove okoline. Očekivati je da će, vremenom, argumentovano, provjerenim činjenicama, doprinijeti da se otklone još uvijek prisutne određene dileme o dataciji i ubikaciji pojedinih mahala i džamija.

Zaključak

Rukopis knjige prof. dr. Mirze Hasan Ćemana *Abdullah-pašina (Avdi-pašina) džamija u Tešnju. S razmatranjem o dataciji Sejjid Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophana ili Tabhana džamije u Tešnju,* ispunjava zahtjeve naučno-nastavne literature. Autor je do sada objavio više knjiga i studija. Prilikom rada na ovoj knjizi, služio se historijskom metodom pri sakupljanju, selekciji i kritičkoj provjeri podataka. Napisana je tečnim stilom pa je tako prilagođena čitaocima svih stepena obrazovanja.

Predlažem da se autoru ovoga rukopisa iznađu financijska sredstva i izdavač te da se objavi u obliku u kojem ju je autor uobličio.

U Tuzli, 02. aprila 2015. godine

Prof. dr. sc. Senaid Hadžić

BILJEŠKA O AUTORU KNJIGE

Mirza Hasan ĆEMAN je bosansko-hercegovački arheolog i historičar umjetnosti. Rođen je 1949. g. u Jelahu, općina Tešanj, Bosna i Hercegovina. Nakon završene gimnazije studirao je arheologiju, historiju umjetnosti i historiju na *Filozofskom fakultetu* u Zadru (tada u okviru *Sveučilišta u Zagrebu*, Hrvatska), te stekao zvanje diplomiranog arheologa, historičara umjetnosti i profesora historije. Poslijediplomske studije iz arheologije i historije umjetnosti studirao je na *Filozofskom fakultetu u Zagrebu*, *Sveučilište u Zagreb*u, Hrvatska. Doktorske studije iz historijske (kulturalne) antropologije s naglaskom na urbanu problematiku Bosne i Hercegovine studirao je na *AMEU-ISH - Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of Humanities*, Slovenija. Doktorska teza odbranjena je pod naslovom *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća. AMEU-ISH - Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana Graduate School of Humanities*, Ljubljana, Slovenija. Ljubljana, 2005, Vol. I-IV, pp 1974 + 83 ill. Na *Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu* završio je *SNC DIN* Program (Diploma u islamskim naukama).

Od 1986. do 1999. godine Mirza Hasan Ćeman bio je zaposlen u *Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine* (*Odjeljenje za arheologiju*) u Sarajevu gdje je 1999. godine stekao zvanje muzejskog savjetnika. Tokom akademske 1998./1999. godine bio je angažiran kao viši asistent na *Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* na *Odjeljenju za historiju* za predmet *Umjetnost i kultura antike*. Od 2000. do 2009. godine bio je zaposlen na *Akademiji likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu* na *Odjeljenju za teoriju i historiju umjetnosti* kao viši asistent i docent za predmete *Historija nacionalnih umjetnosti* i *Historija umjetnosti I.*

Mirza Hasan Ćeman sada je zaposlen na *Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* na *Katedri za historiju umjetnosti* gdje predaje predmete *Uvod u ikonologiju, Umjetnost srednjevjekovne Bosne, Umjetnost Bosne i Hercegovine od 15. do 19. st.,* A*rhitektura i urbanizam na području Bosne i Hercegovine od 15. st. do 1878. godine, Urbani kontinuiteti i diskontinuiteti na području Bosne i Hercegovine od 1. do 16. st., Slikarstvo na području Bosne i Hercegovine od 15. st. do 1878. godine, Kiparstvo i artes minores na području Bosne i Hercegovine od 15. st. do 1878. godine* i *Metodologija naučnog rada u historiji umjetnosti*. Na istom fakultetu od 2008. godine Mirza Hasan Ćeman saradnik je i na *Katedri za arheologiju* gdje je predavao predmete *Arheološki praktikum I-IV, Islamska arheologija, Metodologija arheoloških iskopavanja* te više predmeta u okviru projekta *TEMPUS BIHERIT I* i *II* koji je

ostvaren uz saradnju više inozemnih fakulteta i koji je bio podržan od strane Europske zajednice. Od 2008. do 2010. godine bio je vanjski saradnik na *Faculty of Arts and Social Sciences* na *International University of Sarajevo* gdje je predavao predmete *History of Art I* i *History of Art II*. Trenutno je vanjski saradnik na *Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* (od 2010. godine na *Katedri za teoriju i historiju arhitekture* gdje predaje predmete *Historija umjetnosti I* i *II*, od 2011. godine na *Katedri za urbanizam i prostorno planiranje* gdje na studiju II stepena predaje opći predmet *Urbana antropologija* te na doktorskom studiju na kojem predaje predmet *Savremena urbana antropologija* (s naglaskom na odraze globalizacije na naselja urbanog tripa na području sjeverozapadnog Balkana, posebno Bosne i Hercegovine).

Vidjeti stručne profile i preuzeti radove na/sa:

https://unsa.academia.edu/MirzaHasanCeman,

http://www.afs-phd.ba/index.php/profesori/item/49-profdr-mirza-hasan-ceman i

www.mhceman.com